

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192561

UNIVERSAL
LIBRARY

मराठी बखर गद्य

संपादक

डॉ. ग. ब. ग्रामोपाध्ये, एम. ए., पीएच. डी.
मराठीचे प्राध्यापक, खालसा कॉलेज, माटुंगा

मूल्य रु. ३-०-०

व्ही न स बु क स्टॉल : प्रःष्टे

पहिली आवृत्ति १९५२

सर्वे हक्क प्रकाशकांचे स्वाधीन

मूल्य तीन रुपये फक्त

प्रकाशक :

स. कृ. पाठ्ये

बीनस बुक स्टॉल

अप्पा बलौ

मुद्रक :

श्री. र. राजगुरु

राजगुरु प्रेस

४०५ नारायण : पुणे २

अनुक्रमणिका

विषय		पृष्ठ
प्रस्तावना	...	१-११
१. महिकावतीची बखर	...	१
२. राक्षेस तागडीचा रणसंग्राम	...	१७
३. शिवछत्रपतीचे चरित्र	...	२३
४. आज्ञापत्र X	...	३६
५. पाणिपतीची बखर	...	३८
६. भाऊसाहेबांची बखर	...	४७
७. श्रीमंत भाऊसाहेब यांची कैफियत	५१
८. होळकरांची थेली	...	५९
९. श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर	...	८७
१०. नाना फडणिसांचे आत्मचरित्र	...	९४
११. सप्तप्रकरणात्मक चरित्र	...	१०१
१२. संभाजीराजे यांचे चरित्र	...	११०
१३. थोरले राजाराममहाराज यांचे चरित्र - प्रकरण	...	११८
१४. राजनीति	...	१२४
१५. श्रीहनुमन्तस्वामीकृत श्रीसमर्थांची बखर	...	१३१
१६. पेशव्यांची बखर	१३३
१७. स्वद्याच्या स्वारीची बखर	...	१४४
१८. हरिवंशाची बखर	...	१५६
१९. मराठी ऐतिहासिक शिलालिपि	...	१६१
टीपा व सूची	१६५

मराठी बखर गद्य

प्रस्तावना

प्राचीन मराठीत पद्धाच्या मानानें गद्य फारच अल्प आहे ही समजूत दिवसेंदिवस कमी होत आहे. महानुभावी वाढ्याच्या शोधानें जसें पद्धाच्यं एक दालन खुले झाले, तसेच मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने गोळा करण्याच्या प्रयत्नानें ऐतिहासिक गद्याचे आणखी एक दालन उघडले गेले. या दालनांत छोट्यामोळ्या लोकांनी लिहिलेली नाना पत्रे जशीं आढळतात, तशीच ‘पुरातन माहितगारांकरवी नवीनांच्या मार्गदर्शनासाठी सजविलेल्या’ अनेक बखरीहि आढळतात. स्वराज्याच्या काळांत मुख्यतः निर्माण झालेले हें गद्य साहित्याचें लेणे किती दिवस अज्ञात राहतें कोण जाणे. परंतु ग्रँड डफ साहेबानें मराठ्यांचा इतिहास लिहिला आणि त्यांतील पूर्वग्रह, अल्प माहिती व चुकीचीं विधाने यांनी मराठ्यांचा अभिमान दुखविला. साहजिकच, न्यायमूर्ति रानड्यांना ‘Rise of the Maratha power’ हा चिकित्सापूर्ण ग्रंथ लिहावा लागला, आणि तेलंगाना. ‘मराठ्यांच्या इतिहासांतील कांहीं टिपणे’ प्रसिद्ध करावीं लागली; इतकेंच नव्हे तर ज्या बखरीच्या साध्याने साहेबानें आपला ग्रंथ रचिला होता, त्या बखरीचा शोध घेऊन इतिहासाचे साधन म्हणून त्यांची परीक्षा पाहण्याची आवश्यकताहि निर्माण झाली. त्यांतच अस्तल पत्रे, यादी, तहनामे, करीणे इत्यादि. अनेक ऐतिहासिक साधनांचा शोध घेण्याचा नि प्रसिद्ध करण्याचा प्रचंड उद्योग आरंभिला गेला. चिपकूणकर, कीर्तने, साने, राजवाडे, खरे, पारसनीस इत्यादि संशोधकांच्या यासंबंधीच्या कामगिरीला तोड नाही. साने यांनी ‘काव्येतिहाससंग्रह’ सुरु केला. पारसनिसांनीं ‘भारतवर्ष’ काढला आणि राजवाड्यांनीं ‘मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचे खंडच्या खंड’ प्रसिद्ध करण्याचा सपाटा सुरु केला. या सान्या प्रचंड उद्योगांदून मराठ्यांच्या खन्या इतिहासलेखनाला जशी मदत झाली, तशीच त्यांतून उजेडांत आलेल्या बखरी, पत्रे, कैफियती,

इत्यादींमुळे ऐतिहासिक गद्य साहित्यांतहि मोलाची भर पडली. विशेषतः बस्वरीचे लेखन ज्या हेतूने झाले आणि ज्या विशिष्ट पद्धतीने झाले, त्यामुळे इतिहासलेखनाचे साधन म्हणून जरी त्यांचे महत्त्व कमी ठरले, तरी ऐतिहासिक काळांतील गद्य सारस्वताची एक शास्त्रा म्हणून त्यांचे महत्त्व स्पष्ट झाले. प्रस्तुत ‘मराठी बखर गद्य’ या पुस्तकांत त्यांचे कांहीं नमुने संग्रहात केले आहेत ते याच हेतूने. बस्वरीचा अभ्यास इतिहास म्हणून करण्याएवजी (कारण इतिहास या दृष्टीने त्या गौण ठरतात.) गद्य सारस्वताचा एक नमुना म्हणून करणे अवश्य आहे. प्रस्तुत संग्रहांतील उताऽन्यांकडे हि याच दृष्टीने पाहावें. ‘महिकावतीची ऊर्फ माहिमची बखर’ या उपलब्ध अशा जुन्यांतर्ल्या जुन्या बखरीपासून तों अव्वल इंगर्जीत लिहिल्या गेलेल्या ‘हरिवंशाच्या बखरी’ पर्यंत ज्या कांहीं बखरी छापून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत, त्यांपैकी कांहींचे उतारे येथे घेतले आहेत. काळकमाच्या दृष्टीने ‘हरिवंशाची’ बखर अखेरीस यायला हवी; परंतु प्रस्तुत संग्रहांत त्या आधींची वृहदीश्वराची शिलालिखित बखर अखेरीस घातली आहे. एक तर ती दूर तंजावरची आहे आणि दुसरे म्हणजे ती शिलालिखित आहे. काळानुक्रम येथे सोडण्याचे कारण इतकेच. तसेच प्रस्तुत संग्रहांतील उताऽन्यांसाठीं मुख्यतः बखरीची निवड केलेली असली, तरी त्यांना जवळ असणाऱ्या कैफियती आणि थेली यांचाहि येथे समावेश केला आहे. ‘नानांचे आत्मचत्रिं’हि याच दृष्टीने येथे घेतले आहे. नाहीं म्हणायला, ‘आज्ञापत्र’ आणि ‘राजनीति’ यांचा समावेश यांत कसा केला अशी शंका कुणाला येऊ शकेल; परंतु तो बुद्धिषुरस्सर केलेला आहे. कारण ऐतिहासिक काळांतील राजनीतिशास्त्राची दृष्टीने हि त्यांच्यांत कांहीं गुण आढळण्यासारखे आहेत. सारांश, ऐतिहासिक काळांतील बखरी वा बखरीना जवळ असणारे गद्य सारस्वत यांचे स्वरूप प्रस्तुत संग्रहांतील उताऽन्यांवरून स्पष्ट व्हावें, आणि त्यांचा अभ्यास मुख्यतः गद्य सारस्वत या दृष्टीने व्हावा.

बखरीचे लेखन मुख्यतः स्वराज्याच्या काळांत झालेले असलें, तरी त्यांची परंपरा फार पुरातन कालापासूनची आहे, असें राजवाडे यांचे अनुमान आहे. त्यांनी पाहिलेली जुन्यांतली जुनी बखर म्हणजे ‘शालिवाहनाची बखर !’

महानुभावांनी लिहिलेल्या ‘सिंघणादि यादवांच्या बखरीची कांहीं पाने त्यांच्या अवलोकनांत आली होतीं म्हणे. हेमाडपंती बखरीचीहि त्यांनी नोंद केली आहे. (राजवाडे-ऐतिहासिक प्रस्तावना, पृ. ३४८-३४९.)

परंतु आज मुद्रित स्वरूपांत उपलब्ध असलेली जुन्यांतली जुनी बखर म्हणजे ‘माहिकावतीची ऊर्फ माहिमची बखर’ होय. ही गद्यपद्य असून तिचीं प्रकरणे निरनिराळ्या लेखकांनी निरनिराळ्या काळीं लिहिलेलीं आहेत (इ. स. १४४८-१४७८). यानंतरची उपलब्ध बखर म्हणजे इ. स. १५६५-६६ मधील ‘राष्ट्रेसतागडीची बखर’ होय. मराठ्यांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या आधी लिहिल्या गेलेल्या या बखरी झाल्या. यानंतर पांचपन्नास वर्षांनी भौंसल्यांचे कुळ जन्मास आले आणि स्वराज्याचा पाया घातला गेला. या स्वराज्यस्थापनेच्या काळापासून तों शनिवारवाढ्यावर इंग्रजांचा बावटा उभारला जाईपर्यंत साधारण दोन-अडीचशें बखरींचे लेखन झाले असावे. अव्यल इंग्रजीला सुरुवात झाल्यानंतरहि मराठे सरदारांच्या वतनासाठी म्हणून कांहीं बखररूप लेखन झालेच; परंतु एकंदरीत बखरलेखकांचा म्हणून जो एक वर्ग निर्माण झाला आणि त्यानें प्रत्यक्ष पाहिलेल्या किंवा कर्णी-पकर्णी-ऐकिलेल्या माहितीच्या आधारे ज्या बखरी सजविल्या, त्या स्वराज्याच्या नि स्वराज्याचे साम्राज्य झाल्याच्या काळांतच.

बखरींचे लेखन मुख्यतः कांहीं विशिष्ट काळांतच झालेले दिसते. त्याचीहि कांहीं संगति लागू शकते. शिवाजीने मराठी राज्याची स्थापना करतांच समाजांत एक प्रकारचे चैतन्य निर्माण झाले होते. शिवाजी हा नुसता पराक्रमी पुरुषच नव्हे तर एक अवतारी विभूति आहे असा समज दृढ झाला होता. तसेच समरांगणावर समशेर गाजविणाऱ्या वीरपुरुषांसंबंधींहि एक प्रकारचा आदर निर्माण झाला होता. वीरांचे आदर्श आपल्यापुढे ठेवावेत, त्यांच्या पराक्रमांचे पोवाडे गावेत, प्रसंगीं त्यांत आपल्या मनाचे रंग भरावेत, अशा प्रकारची वृत्ति निर्माण झाली होती. वीरयुग म्हणतात ते यालाच. महाराष्ट्रांत पोवाड्यांची निर्मिति झाली ती याच काळांत; परंतु पोवाडे हें बोलूनचालून काव्य होते. वीररसाला म्हणजे रसयुक्त काव्याला त्यांत उधाण येणे साहजिक होते; परंतु केवळ व्यवहारासाठी, नवीनांना मार्गदर्शन

करावें या हेतुसाठी लिहिल्या गेलेल्या गद्य बस्वरीत देखील वीरयुगानें आपल्या अद्भुतरम्यतेचा प्रभाव दाखविला. शिवाजी तर काय केवळ अवतारी पुरुष मानला गेला होता; परंतु संभाजीसारख्या व्यसनी राजानें औरंगजेबाला तडफदार उत्तर देऊन धर्मासाठी मरण पत्करतांच समाजानें त्याच्या व्यसनावरहि पांधरुण घातले. राजारामाला रानोमाळ करीत परांगदा व्हावें लागले म्हणून त्याच्या निं त्याच्या सहकाऱ्यांसंबंधी जशी लोकांना खंत वाटली, तशीच त्यानें पुनरपि स्वराज्याची विस्कटलेली घडी बसवितांच त्याच्यावहलचा त्यांचा आदर दुणवला. या झाल्या छत्रपतीच्या जमान्यांतल्या गोष्टी. पण पेशवाईत भीमथडीचे घोडे गंगथडीला भिडले. स्वराज्याचें साम्राज्य झाले आणि अखेर त्याचें पानिपतहि झाले; परंतु या सान्यांत खुद पेशव्यांनी किंवा त्यांच्या छोट्यामोर्क्या सरदारांनी पराक्रमाची जी सीमा गांठली तिनें मराठी मन मोहून गेले. पानिपतावर प्यादेमात होऊन सध्वा लाख बांगडी फुटली; पण भाऊसाहेबानें संग्रामांत उडी टाकतांत तो कल्पांतीचा आदित्य भासला. पानिपतावर किती तरी बस्वरी नि कैफियती रचिल्या गेल्या. सारांश, ज्या वीरयुगाची सुरुवात शिवरायाच्या स्वराज्यस्थापनेने झाली त्या वीरयुगाचा एक अपरिहार्य परिणाम म्हणजे बस्वरीची निर्मिति व त्यांना प्राप्त झालेले विशिष्ट स्वरूप. पराक्रमी पुरुषांची चरित्रे खुलवून सजवून सांगार्वीत, आणि अनेक वीरपुरुषांची आहुति घेणाऱ्या रणचंडीचे रोमहर्षक वर्णन करावें, या प्रकारचा बाणा बस्वरीत उतरला तो या वीरयुगामुळेच. स्वराज्यस्थापनेच्या आधीच्या म्हणून आढळणाऱ्या बस्वरीतहि मुख्यतः युद्धप्रसंगांचीच वर्णने येतात त्याचेंहि कारण असेंच असावे.

वीरयुगांत, वीरपुरुषांना आणि त्यांच्या पराक्रमकथांना जें महारव येते, त्यामुळे त्यांच्या चरित्रग्रथांनाहि उधाण येते. स्वराज्याच्या काळांत निर्माण झालेल्या बन्याच बस्वरीत चरित्रांना जें प्राधान्य मिळालेले आढळते तें त्यामुळेच; परंतु येथे अशी एक शंका येऊ शकेल की, महाराष्ट्रांत यापूर्वीची अशी चरित्रपरंपरा नव्हती का? चरित्रग्रंथ या वीरयुगापूर्वी महाराष्ट्रांत लिहिले गेले नव्हते का?

वस्तुतः प्राचीन मराठीत बस्वरीतील चरित्रपरंपरेहून निराळी अशी चरित्र-

परंपरा होती. नाभाजीची 'ग्रंथमाला', नामदेवानें लिहिलेले ज्ञानेश्वरचंत्रित्र किंवा इतर बहुतेक संतांनीं एकमेकांचीं वा त्यांना गतकालीन असणाऱ्या संतांचीं लिहिलेलीं चरित्रे, किंवा दासोदिगंबर आणि महिपतीने वर्णिलेलीं भक्तचरित्रे, इत्यार्दीची येथे आठवण होईल. परंतु तीं सारीं परमपवित्रांचीं होतीं; अध्यात्माची साधना करणाऱ्या साधकांचीं होतीं; मोक्षाच्या मार्गावरील मार्गदर्शकांचीं होतीं. या साऱ्या संतांबद्दल सामान्य जनाला आदर वाटे, भक्ति वाटे; परंतु त्यांत सामान्यांना आकर्षण वाटेल, त्यांच्या जीवनांत यांचेहि मन समरसून जाईल अशा प्रकारच्या दृष्टीने तीं लिहिलीं, गायिलेलीं नव्हतीं. त्यांच्या चरित्रकारांची त्यांच्याकडे पाहण्याची दृष्टिच निराळी होती. म्हणून या चरित्रांना फार तर अध्यात्मिक चरित्रे म्हणतां येईल. येथे महानुभावांच्या 'गोविंदप्रभुचरित्र', 'लीलाचरित्र' इत्यार्दीची याद चुकली असें वाटेल; परंतु त्यांचाहि उद्देश केवळ पंथीयांना अध्यात्मिक मार्गदर्शन असाच होता. परंतु बखरींमधून चरित्रेखनाला जेव्हां सुरवात झाली, तेव्हां त्यांचे उद्दिष्ट निराळे होते असें दिसते. त्यांचे लक्ष्यकेंद्र बदललेले होते. 'पुरातन माहितगारांची माहितीहि' निराळ्या प्रकारची होती आणि नवीनांना त्यांतून मिळणाऱ्या मार्गदर्शनाचे स्वरूपहि निराळे होते. ज्या विशिष्ट कालखंडांत बखरींचे लेखन झाले, त्या काळाची म्हणजे वीरयुगाची आणि त्यांतून निर्माण झालेल्या बखरींची सामान्यतः संगति ही अशा प्रकारची लागते.

आतां बखरींना जें गद्य सारस्वताचे स्वरूप प्राप्त झाले म्हणून म्हणतात, त्याचा अर्थ काय, याचाहि थोडा विचार केला पाहिजे.

बखरींचे वाचन करतांना, निदान कांहीं बखरींचे वाचन करतांना आपणांस अशी एक शंका येते की, आपण एखादी कांदबरी तर वाचीत नाहीं ना? घडलेल्या घटनांचे आणि त्यांतील तपशिलांचे आपण वाचन करीत असतों; परंतु त्या निर्जीव घटना किंवा ते कोरडे तपशील (Bare facts) जणू जिवंत होऊन चाळू बोलू लागतात. म्हणजे त्या घटनांचे वर्णन करतांना बखरकार त्यांच्याशीं असा कांहीं तादाम्य पावतो, आणि त्यांत आपल्या कल्पनांचे असे कांहीं रंग भरतो की, असेहे त्यामारील ऐतिहासिक सत्याचे काल्पनिकांत परिवर्तन होते आणि तद्वारां कांहीं

एका भावनात्मकतेची जाणीव होते. 'भाऊसाहेबांची बखर', किंवा 'पानिपतची बखर' यांत असा अनुभव वरचेवर येतो. हे असें कां व्हावे ? प्रत्यक्ष पाहिलेली, वा कर्णोपकर्णी ऐकिलेली किंवा जमविलेली माहिती संगतवार सांगू इच्छिणाऱ्या बखरीतून कल्पनेने निर्मिलेल्या कांदबरीचा प्रत्यय कां यावा ? बखरकार हा कितीहि कुशल कथनकार असला तरी तो कांही कांदबरीकार नव्हे. म्हणजेच त्याने आपल्या कथनाला, बखरलेखनाला मुश्वात करतांच अशा कोणत्या गोष्टी घडतात की, त्याच्या लेखणीतून ऐतिहासिक सत्याचें दर्शन होण्याएवजी वाडमयीन भावसत्याचें दर्शन घडल्याचा भास व्हावा ? अर्थात् येथे एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे की, बखरकार हा कांही जाणीवपूर्वक कलानिर्मिति करणारा कलावंत (Conscious artist) नव्हे ; परंतु बखरीच्या एकंदर घाटावरून व त्यावर चढलेल्या कल्पनेच्या व भावनात्मकतेच्या रंगावरून बखरकार हा एक Unconscious artist आहे असे अनुमान केले तर वावरे होणार नाही. कारण निर्जीव घटना, इतिहासवजा प्रसंग, मृत व्यक्ति इत्यादिकांचे जे कांहीं तपशील त्याने गोळा केलेले असतात, म्हणजे इतिहासाने जी वस्तुस्थिति त्याच्या डोळ्यांपुढे उभी केलेली असते, तिच्यांतून तो संपूर्ण काल्पनिक सृष्टि निर्माण करीत नसला आणि त्यांतून अखेर कांहीं एक कलात्मक प्रत्यय देत नसला, तरी त्या ऐतिहासिक वस्तुस्थितीला चालती-बोलती करितो, हे खास. अर्थात् बखरलेखनामागची प्रक्रिया ही कांहीं ऐतिहासिक कांदबरीसारखी असते असे म्हणावयाचे नाही ; किंबुना ती तशी नसतेहि. कारण ऐतिहासिक कांदबरीकार जेव्हां इतिहासाचा उपयोग करतो, तेव्हां तो त्यांतील साराच्या सारा तपशील वापरीत नाही. तर उलट त्याला जो परिणाम साधावयाचा असेल त्याला सुसंगत अशांचीच फक्त निवड करतो. अर्थात् ही क्रिया त्याच्या कल्पनाशक्तीकडून आपोआप होत असते. याशिवाय त्या कल्पनाशक्तीकडून वास्तवाबरोबर कांहीं काल्पनिक प्रसंगांची निव्यक्तीची निर्मितिहि होत असते. कारण त्याच्या दृष्टीने ऐतिहासिक तपशीलाला महात्म्ब असत नाही, तर मागच्या सत्याला, कल्पनेला (Idea) महात्म्ब असते ; आणि त्या सत्याचा जसा त्याला भावनात्मक प्रत्यय आलेला असतो तसाच भावनात्मक प्रत्यय त्याला वाचकांनाहि आवयाचा असतो.

कलावंताच्या या सान्या प्रक्रियेत वास्तव (अर्थात् ऐतिहासिक वास्तव) शुष्टि आणि काल्पनिक सुष्टि यांचे असें कांही बेमालूम मिश्रण झालेले असते की, भवेर त्यांतून इतिहासाएवर्जी इतिहासावर आधारलेली एक स्वतंत्र कलाकृति नेमर्ण होते. इतिहासानें जणू वर्तमान-भविष्याला पालाण घातलेले असते. यांतील व्यक्ति या व्यक्ति न उरतां, सान्या व्यक्तिमात्राच्या त्या प्रतिनिधि बनलेल्या असतात. प्रसंगांनी एका विशिष्ट स्थळकाळाची चौकट ओलांडलेली प्रसंगते. सारांश, ती कलाकृति एका विशिष्ट ऐतिहासिक घटनेवर आधारलेली प्रसंगती, तरी तिच्यांतून त्यामारील संगतीची व संपूर्ण अशा भावनात्मक गत्याची प्रतीति होत असते, म्हणजेच इतिहासाच्या तात्कालिकांतून कलेच्या गाश्वततेची जाणीव होते.

ऐतिहासिक व्यक्ति, घटना वा प्रसंग इत्यादिकांचे तपशीलवार व प्रसंगीं अंगतवार कथन करणा-या बखरकाराकङ्गनहि असाच परिणाम साधला जातो असें सुतराम् म्हणावयाचे नाही. मात्र इतिहासाच्या रुक्ष तपशीलाहून निराळा माणि ऐतिहासिक काढंबरीला जवळ असणारा असा कांही एक निराळाच परिणाम साधला जातो हैं खास. बखरीच्याकडे गद्य सारस्वताचा कांही वतंत्र विलास म्हणून पाहिले पाहिजे तें यासाठीच ; परंतु त्याआधीं, म्हणजे बखरीना स्वतंत्र प्रकार म्हणून मानण्याआधीं, त्याच्या निर्मितीच्या वेळी दैणांया प्रक्रियेचा कांही विचार करतां येतो का पाहूं.

बखरकार हा जाणीवपूर्वक कला निर्माण करणारा कलावंत नाही, हैं वर आहिलेच आहे ; परंतु असें असलें तरी त्या इतिहासाबद्दल किंवा ऐतिहासिक अत्रप्रसंगाबद्दल त्याला एक प्रकारचा जिव्हाळा वाटत असतो. वर्णित यक्तीसंबंधानें नितान्त आदर असतो. ज्या वीरयुगाच्या विशेषानें त्याचें मन भारून गेलेले असते. शिवाय तो फार्शी-उर्दू शेकलेला, सरकारदरबारांत वावरणारा, रामायणभारतादि पुराणांचे श्रवण-ठण केलेला असा बहुश्रुत, आणि पुनः कथनकाराचे कौशल्य असलेला असा फृथनकार असतो. इतिहासाचे काव्य बनलेल्या रामायणमहाभारताचे आदर्श जाणीवपूर्वक त्यानें समोर ठेवलेले नसले, तरी सूतशैनकादिकांप्रमाणे पृच्छक फृथनकारांची एक जोडी निर्माण करून तसलाहि थाट आणण्याचा तो आव

आणतो. सारांश, बहुश्रुतता, कथनकाराचें कौशल्य, आणि शिवाय वर्णित व्यक्तीसंबंधी आदरयुक्त प्रेम इत्यादीमुळे तो वार्णित विषयांत प्रथम स्वतःच रंगून जातो. साहजिकच त्यांच्या मनांतील पात्र-प्रसंगांच्या चिन्तांना एक प्रकारचा जिवंतपणा येत जातो. इतिहासाच्या रुक्ष घटनांना हालत्या-बोलत्या चिन्त-पटाचें स्वरूप प्राप्त होतें. त्यांतील चित्रे उपमा-उत्प्रेक्षादि अलंकारांनी नदून जातात. वीररीद्रादि रसांनी बेहोष होतात आणि समरांगणावर झालेल्या संहाराच्या शोकानें व्याकुळहि होतात. नाहीं म्हणायला एक शृंगाराची रीत बखरीना ठाऊक नाहीं आणि तेंहि साहजिकच आहे. पराकमी पुरुषांशी आणि रणांगणाशीच त्यांचा संबंध अधिक. पण एक शृंगार सोडला तर इतर रसांचा कमी-अधिक आविष्कार त्यांत झालेला आढळेल. अर्थात् वीर आणि कशण यांचा प्रत्यय त्यांतल्या त्यांत अधिक. परंतु हा सारा भावनात्मक परिणाम साधण्यामागें ऐतिहासिक कादंबरीची वा तिच्यासारखी कलात्मक प्रक्रिया घडत असेल, असें म्हणावयाचें नाहीं. तरीपण जमविलेल्या ऐतिहासिक तपशिलांची संगति लावतांना इतिहासाला कल्पनेचे पंख चिकटतात आणि त्यांची ऐतिहासिक कादंबरी झाली नाहीं तरी इतिहासाहून निराळी आणि कादंबरीला जवळची अशी बखर निर्माण होते.

बखरीनें ज्या कांहीं प्रकारचें एथवर विवेचन केले, त्या प्रकारचा निकष सांग्याच बखरीना लावतां येईल असें म्हणतां येणार नाहीं. तें सारे बखर-काराच्या मगदुरावर अवलंबून आहे. बखरकारांत जितक्या प्रमाणांत कुशल कलावंत असेल तितक्या प्रमाणांत त्याची बखर वर दिलेल्या बखरींच्या निकषाला उतरेल. असो. बखरीना गद्य सारस्वताचें जें स्वरूप प्राप्त झालेले आहे तें या प्रकारचे आहे.

बखरनवीस हे मुख्यतः कारकुनी पेशांतील असत. कांहीं प्रमुख बखरकार तर चिटणीसच होते. हा वर्ग म्हणजे तत्कालीन मध्यम पांढरपेशा नोकरदार-वर्ग होय. त्यांच्या घरच्या बाळबोध वळणाला सरकारदरबारचा राजमान्य सुबाबहि आलेला होता. त्यांच्या मूळच्या सुसंस्कृत मराठी वाणीला फार्शी-उर्दूची जानपछानहि झालेली होती. किंबहुना त्यांची मराठी ‘फार्शी-उर्दूला आपल्या पोटीं पचवून,’ पुनरपि डौलदार, घाटदार आणि ऐटबाज झाली होती. लहान लहान साध्या वाक्यांपासून तो प्रौढ संस्कृतप्रचुर व लांबलचक

सदार वाक्यें पेलण्याइतपत तिला शक्ति आली होती. कारण पूर्वीच्या ध्या कर्ता-कियापदांच्या ओळ्याबोक्या संसारांत विशेषण-कियाविशेषणार्दीचा रेवार जणू डामडौलांत बसला होता. नवे प्रसंग, नवे अनुभव आणि या भावना इत्यार्दीची सार्थ अभिव्यक्ति करण्याचें सामर्थ्य तिला आले होते. ज्बहुना ती अधिकाधिकच रसाळ, प्रौढ आणि रेखीव होत होती. ही अशा फारची भाषा ज्यांच्या लेखणीतून संतत वाहात होती, त्या बखरकारांनी वरीतून जिवंत आणि रमणीय चिंतें निर्माण केली असतील तर नवल नाही. तुतः बखरकारांचें मुख्य कार्य म्हणजे कथनकाराचें; पाहिलेल्या वा ऐकिलेल्या रंगांचें व व्यक्तींचें वर्णन करण्याचें; परंतु त्या साध्या वर्णनांत ते असा कांहीं भरतात, आणि रस ओततात कीं, तो प्रसंग वा ती व्यक्ति जणू प्रत्यक्ष पल्यापुढे उभी राहावी. बखरकारांच्या वर्णनाला रंग, रूप, आकार यादि येऊन त्यांतून एक नवीन वाङ्मयीन मूर्ति निर्माण होते, ती मुळेच. अशा वाङ्मयीन मूर्तीचे दर्शन देणारी भाषा म्हणजेच ललित डमयाची भाषा होय. बखरकारांच्या लेखणीत अशा भाषेची किमया आहे ते मानण्याला भरपूर आघार आहेत. विशेषतः भाऊसाहेबांच्या बखरील युद्धाच्या तमाशाचें वर्णन वाचतांना स्फुरण होत नाही आणि पानिपतचा ३ पाहतांना गहिवर येत नाहीं असा वाचक विरळा ! मराठी गद्याला बखर-रांनी मोठीच श्रीमंती आणली याबदल वाद नाहीं. मात्र हे श्रेय सांयाच वरीना आणि त्यांच्या बखरकारांना सारखेच देतां येईल असें नाहीं; परंतु नंदरीत बखरीतील भाषा ही साधी गद्य, नीरस, नुसतीच निर्जीव वर्णन णारी ललितेतर साहित्याची भाषा नाहीं; तर जिवंत, रसरशीत आणि गोळ अशा वाङ्मयमूर्तीचे दर्शन देणारी ललित वाङ्मयाची भाषा आहे. मूर्तीच्या दर्शनाने जो आनंद होतो, तो केवळ इतिहासज्ञानाचा, नवीन हिती मिळविल्याचा किंवा सामान्य कुतूहलपूर्तीचा आनंद नव्हे; बौद्धिक नव्हेच नव्हे. तर ज्याला वाङ्मयानंद म्हणतात, तशाच प्रकारचा हा नंद आहे. बखरीचा वाङ्मय म्हणून एक स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार मानावा वाटते तें यासाठीच.

स्वराज्यकाळांत लिहिल्या गेलेल्या या बखरी म्हणजे प्राचीन मराठी गाच्या परंपरेतील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. चामुंडरायार्दीचे शिलालेख

इत्यादि किरकोळ गद्य लिखाण सोडलें तर (कारण त्याच्यात अजून सारस्वंताची शान यावयाची होती.) महानुभावी गद्य ग्रंथांनीं मराठी गद्याचा पाया घातला असें मानावें लागतें. ‘गोविंदप्रभुचरित्र’, ‘लीलाचरित्र’, ‘स्मृतिस्थळ’ इत्यादि चरित्रग्रंथ (ज्यांचा उल्लेख चरित्रपरंपरेच्या वेळीं केला आहे) आणि ‘दृष्टांतपाठ’, ‘सूत्रपाठ’ इत्यादि तात्त्विक ग्रंथ यांचा या संदर्भीत उल्लेख केला पाहिजे. यांत चारित्र, आठवणी, दिनचर्या, तत्त्वचर्चा इत्यादि साहित्याचे अनेक प्रकार आढळतात. या यादवकालीन गद्यांत क्वचित्प्रसंगी सारस्वताचा रसाळपणाहि भेटतो. तत्कालीन समाजस्थितीचे थोडेफोर दर्शनहि मिळू शकतें; परंतु ‘माशिया सामान्य परिवारु’ साठी म्हणून मुद्हाम ‘मन्हाठी’ तून लिहिलेले हें अगदीं प्रथमचे लोकसाहित्य केवळ पंथीयांनीं आपल्या पंथीयांसाठीच लिहिलेले असल्यामुळे एकंदर उभ्या महाराष्ट्राचे व मराठी मनांचे प्रतिबिंब त्यांत उमटणे शक्य नव्हते. त्यांत पुनः तें गुप्त लिपीच्या बासनांत ठेवल्यामुळे तत्कालीन वा तदनंतरच्या साहित्यावर सातत्याच्या दृष्टीने परिणाम करू शकले नाहीं. त्यांत यादवांची राजवट मोडली नि इस्लामचा पाय रोवला गेला. मराठी गद्याचा विस्तार अधिकच रोडावला. ‘महिकावतीच्या बखरी’चीं वेळोवेळीं लिहिलेलीं गद्यपद्य प्रकरणे आणि ‘राक्षेसत्तागडी’ची लढाई हीं दोन बखरस्वरूपाचीं प्रकरणे सोडलीं तर ‘पंचतंत्रा’च्या कथा, पाढी इस्तेवांचे ‘ब्राह्मण मरास्ट्री’ भाषेत लिहिलेली बोटभर प्रस्तावना आणि एकनाथांची ‘अर्जदास्त’, ‘कौलपत्र’ यांसारखीं प्रकरणे, एवढेंच या काळचे उपलब्ध गद्य; परंतु शिवशाहीला आरंभ होतांच एकदम काळ पालटला. मराठी घोडा सांन्या महाराष्ट्रभर नाचूं लागला. कृष्णाजी अनंत समासदानें आपल्या सरळ, बिनपालद्वालिक भाषेत शिवचरित्र लिहिले आणि ओजस्वी गद्याच्या बखरींना बहर आला. उत्तर पेशवाईत, विशेषत: पानिपतानें किती तरी बखरींना जन्म दिला. रघुनाथ यादव, कृष्णाजी शामराव, मल्हार रामराव वगैरे कित्येक बखरकारानीं आपल्या लेखणीचे विलास दाखविले ते याच काळांत. हा गद्य सारस्वताचा विलास अव्वल इंग्रजी सुरु झाल्यानंतरहि कांहीं दिवस टिकला. मल्हारराव रामरावानें किंवा कृष्णाजीपंत सोहनीने आपल्या बखरी पेशवाईच्या अस्तसमयास सजविल्या, तर हरिवंशाची बखर त्यानंतरहि बन्याच वर्षांनीं म्हणजे

इंग्रज स्थिर ज्ञाल्यानंतर लिहिली गेली; परंतु असा एखाद-दुसरा अपवाद सोडला तर स्वराज्याच्या अस्ताबोरच बखरीचा विलासहि मावळला.

प्राचीन मराठी गद्याच्या परंपरेतील एक महस्वाचा कालखंड येथे संपला; परंतु या कालखंडांत बखरीच्या बरोबरीने आणखीहि एक गद्याची शास्त्रा फोफावली, तिचा येथे उहळेख केला पाहिजे. ही शास्त्रा म्हणजे तत्कालीन पत्रांची-पत्रात्मक गद्याची. यांत खाशा स्वान्यांपासून तो त्यांच्या घरच्यादारच्या जासुदांपर्यंत अनेक छोट्या-मोठ्या लोकांनी लिहिलेली अक्षररशः असरंख्य पत्रे सांपडतात. हीं पत्रे म्हणजे त्या त्या व्यक्तींचीं जणूं मानस-चित्रेच होत. अत्यंत व्यावहारिक उद्देशानें जरी तीं लिहिलेलीं असलीं तरी त्यांतून पत्रलेखकांचे मन प्रतिबिंधित ज्ञाल्याशिवाय राहात नाहीं. अर्थात् हे सर्वच पत्रांना लागू पडणार नाहीं; पण त्यांतील व्याच्याच पत्रांत भावनांचे रंग आहेत, वर्णनाची रेखीवता आहे आणि वाड्याचांचे मोल पण आहे. सारांश, स्वराज्यांतील गद्य सारस्वतांत बखरीच्याप्रमाणे या पत्रशाखेनेहि फार मोलाची भर घातली आहे.

असो. मराठी गद्याची प्राचीन परंपरा येथे संपली; परंतु त्या परंपरेत बखरीना असणारे महत्त्व स्पष्ट व्हावें, गद्य सारस्वताचा एक नमुना म्हणून त्यांच्याकडे पाहिलें जावें, एतदर्थ प्रस्तावनेचा हा प्रपंच केला. बखरींतील मराठीची भाषिक पाहणी होणेहि अगत्याचे आहे. शब्द, त्यांचे प्रत्यय आणि वाक्यरचना यांची भाषाशास्त्रीय प्रक्रिया तपासल्यास मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणालाहि तिचा उपयोग होईल. परंतु प्रस्तुत ‘मराठी बतवर गद्य’ या पुस्तकांत बखरींतील कांहीं उतारे संग्रहित करण्यामागचा हेतु मात्र त्यांचें सारस्वतस्वरूप स्पष्ट व्हावें असा आहे. त्या दृष्टीने त्यांचे वाचन व्हावें आणि तद्वारां मूळ बखरींचे सौंदर्य पाहण्याची स्फूर्ती व्हावी अशी येथे इच्छा व्यक्त करतो.

प्रस्तुत पुस्तक तयार करतांना श्री. कामत यांनी केलेल्या मदतीचा येथे साभार उहळेख केला पाहिजे.

— गं. ब. ग्रामोपाध्ये

मराठी बखर गद्य

क्रमांक १ :

: महिकावतीची बखर

१. केशवदेव येशवंत जाला

राजा चिंब प्रमादला ॥ राजाची राणी कामाई ॥ पुत्र वरुषा ५ नावं केशवदेव ॥ या उपरांत कामाईचा अभिळाष प्रधाने करो आदरिला ॥ तेघवां कामाई आपले मनि स्वौचली ॥ जर यासि कैसे करावे ॥ तेघवां माहिमाचा आपला अधिकारि बोलाविला ॥ त्यासि वृत्तांत सांगितला ॥ जरि प्रधान दुष्टबुद्धी त्यास कैसा येत्न करावा ॥ हरद पुरो अधिकारि बोलिला ॥ जर तु आमाचि माता ॥ तुज पाहे ऐसा कोण आहे ॥ मग दिघिपाळिचे राउतासि स्वज्ञा केलि देश मिळविला ॥ वाडिया दाहा मध्ये परिवारु मेळावा मिळाला ॥ खुशालि केलि ॥ कुसुंबा भांग प्याले ॥ सूर्य अस्त होतां च माहाल प्रधानाचा वेढिला ॥ तेथें युद्ध जाले ॥ पाहाल्या पाहाल्या प्रधान मारिला ॥ सीर घेवोन कामाई जवळ गेले ॥ राणि खुस्याल जाली ॥ हरद पुरो अधिकारि आळंगिला देसला नावाजिला ॥ मग देसायाला वृत्ति दिघल्या ॥ दीर्घिपाळिचे राउताला वृत्ति वाडिया दाहा वकसिस ॥ प्रथम मान ठिळा विडा अधिकारि यांस ॥ सर्वैपणाचि प्रौढि तयाला ॥ मग अधिकारियान देसायाला हंकारा केला ॥ मरोळकर मालाडकरांला येकसरकर पोईसरकर उत्तनकर सिंधे ईयादिक सर्व देसाय मेळविले ॥ आणि पळसवलिकर ब्राम्हण राजगुरु पाहाडकर वनेवाळकर समस्त ब्राम्हण बोलावोन ॥ केशवदेवासि अभिषेक केला ॥ राजासेके गळा धातले ॥ मग केशवदेवे कामाईस मिळोन देसायांला वाणे दिघर्ली ॥ मग केशवदेवे ठाण्यासि राज्य केले वरुषे १२ ॥ तेघवा धारेसि भोज या जवळ गेला ॥ राया केशवदेवाची पदै वाखाणिली ॥ पिता मोहो यैसि गद्यपद्य म्हणता जाला ॥ तेघवा राजा भोज कोणला ॥ कालिचे पोर ऐसा अभिमान धरिला ॥ दळवै बोलाविला ॥ आज्ञा दिघली जर सेना सिद्ध करावी ॥ हळा ठाणे कोकणि म्हणोन ॥ दळ सिद्ध जाले ॥ मुहिम केली ॥ थेट कळव्यास

आले ॥ परदळ देखतां हाहाकार जाला ॥ येक केशवदेवा प्रति सांगो आले ॥
 जर कटक भोजरायाचे आले ॥ देसायांला हंकारा केला ॥ देसाय देसाय देस
 मिळाला ॥ सिंध्याचा जमाव थोर जाला ॥ नगान्या घाव घातला ॥ करणे
 चांके सिंगे डफ काहाळा विराणी वाजली ॥ पाईकापाईक जालि ॥ कळव्या
 युद्ध थोर जाले ॥ तेधवां देवनरेचे विनायक म्हातारे याणे राया भोजाचे
 छत्रिची खिळ विंधोन छात्रि पाढिली ॥ दुसरे बाणे सीरिचा गंगालटोप
 पाढिला ॥ युद्ध थोर जाले ॥ राजा भोज अपेसि जाला ॥ या नंतर भैसेदुर्गाचा
 राव त्या भोजासर्वे आला होता ॥ तो हि युद्धी मिसळला ॥ त्या वर
 येकसरकर पाईक उठावला ॥ तो सिंध्याहि वारिला ॥ मज असतां बापुडे
 म्हातारे युद्धी दबाजा करिताती म्हणोन संभाजी पाटेल शेषवंशि उठावले ॥
 युध्या लागि प्रवर्तले महामारि पेटले ॥ दळ भोजाचे भंगिले ॥ आणि भैस्यदुर्गाचा
 राव जीवंत धरिला ॥ मग आपले दळ आले ॥ केशवदेवासि भेटले ॥ बंद
 हवाले केला ॥ या रिती केशवदेव येशवंत जाला ॥ भोजराजा शरण आला ॥
 मग केशवदेवें तथासि बहुत मान केला ॥ पांच लुगाडि सीरपाव दिला ॥ तैसे
 चि आनंदरावासि पैराविले ॥ तत्समझं भोजराये भोगाईत ठाण्यासि रचिले ॥
 या उपरांत केशवदेवें सिमल म्हातन्यासि वाहाते यंत्र आळा दिधला ॥
 येकसारची पाखाडि बोखळि तेथिचा पाईक ॥ त्यासी विरगांठ दिधली ॥
 आणि वृत्त पोमदे राउताला बकसिस ॥ आणि सिंध्यासि अफदागीर दिधले ॥
 रायें केशवदेवाही ॥ सर्व आपुले दळ पैराविले ॥ मग राजा ठाण्या होऊन
 केशमरिस गेला ॥ ठिकाण कान्हेहरिस केसे ॥ राजा कान्हेहरि राहिला ॥ राजा
 भोज आज्ञा मागोन धारेसि गेला ॥ या नंतर येक दिवासि भोजराजे अंबे
 केशवदेवासि धाडिले होते ते मार्गि देवगिरिचे राया जश्वद्यान घेतले ॥ वेठे
 रिते दवडिले ॥ ते येवोन राया केशवदेवासि भेटले ॥ वृतांत सांगते जाले ॥
 अंब्याचा वृतांत ऐकोन केशवदेव कोपला ॥ प्रधान बोलाविला जर यासि
 येत्न हा चि भाट पाठवावा ॥ ततक्षणि रवाना केला ॥ जर कर्णनिमित्य
 आमची भेट लुटावी ॥ भले हो चोरि करावी ॥ बैईजाति लोक तुम्ही ॥ ऐसे
 जावोन भाट बोलिला ॥ आईकोन जस्वद्या कोपला ॥ त्याणे भाट परता
 केला ॥ जर माझ्या दुर्गास येवोन नाथ फोडावी ॥ या वचना भाट परता
 आला ॥ येवोन केशवदेवासि भेटला ॥ वृतांत सांगितला ॥ आईकोन केशवदेव

कोपला ॥ देसाला हँकारो केला ॥ आला देस सर्व मेळविला ॥ सर्व जमा जाला ॥ नगांया घाव घातला ॥ निशाणे उभारिली ॥ सिधे शेषवंशि आपले निशाणे आले ॥ सूर्यवंशि आपले निशाणे आले ॥ सोमवंशि आपले निशाणे सनिध जाले ॥ नाईकराव आपले परिवारे साह्ये जाले ॥ दल हँकारले ॥ भैस्यादुर्गा वरि चालिले ॥ वेढा घातला ॥ चौंयासि दुर्गे पालटिली ॥ किळा अवगड हाति येत नाहिं ॥ म्हणोन डेरा दुर्गा खालि घातला ॥ राज्याचा निश्चये ऐसा जर गड ध्यावा ॥ वरें भरली १२ ॥ चिंचवणि खादले ॥ त्या चिंचोंयाचे वृक्ष जाले ॥ त्याच्या चिंचा खादल्या ॥ ईतके दिवस राहिले ॥ परि गड हाति येत नाहिं ॥ या नंतर आंधेरिचा म्हातारा त्याचे वृत देसल्यान काढिली ॥ म्हणोन ता पळोन त्या गडा वरि पाईक राहिला होता ॥ त्याणे राजयास पालती दिघली ॥ नाथ पडे ऐसे उपकर्म केले ॥ घरचा भेदु म्हणोन पालत जाली ॥ द्रादश वरुषा उपरांत पाईका पाईक जालि ॥ भैस्यागड घेतला ॥ राजा जश्वंद्या जिवंत सांपटला ॥ शरणांगत म्हणोन रक्षिला ॥ आपले ताचि मध्ये ठेविला ॥ आणि त्या आंधेरिचे गोजबासि म्हातारा पद दिघलें ॥ वृति तीन बकसिस केल्या ॥ कापासे ॥ सिवार ॥ डोंगरी ॥ ऐशा वृति दिघालिया ॥ मग सर्व मिळोन नवसारिस आले ॥ तेथे राजा मदमस्त गोदराव त्यासि युद्ध थोर जाले ॥ त्यासि ही हारविले ॥ नवसारि घेतली ॥ तेथे आपले सेनेला नावाजिले ॥ वाणे थोर थोर वांटिली ॥ सिधे शेषवंशि यांसि तुरे मोत्याचे दिघले ॥ सिर पाव बहुत वांटिले ॥ आणि माहिमकर विनाजि म्हातारा ॥ त्यास हि वाण दीघले ॥ थोर नावाजिले ॥ देवनरकर गोपाळजि म्हातारा तो हि नावाजिला ॥ तेथे चि पोईसकर त्यासि काहाळा दोन शृति ॥ साहारकर बळकट म्हणोन पटे दिघले ॥ उत्तनकराला मोहोरिसिंग ॥ गोहारिकराला विरगांठ आणि सर्वेषणाचि प्रौढि ॥ येक-सारकरांला ॥ मोहोरिसिंग तयाला ॥ येसांवकराला नावाजिले ॥ येरगणकर चावनवीर येसे सर्व आपले परिवारेसि ठाणयांसि आले ॥ देसाला आज्ञा दिघली ॥ सर्व आपले घरोघर गेले ॥

[पृ. ३८-पृ. ४१]

२. माहाराष्ट्रधर्मरक्षिका ॥ तुम्हां सुप्रसंग असो ॥

नायकोराव देसला मालाडचा ॥ त्याणे मज केशवाचार्यासि नेऊन सर्व आसवांगीक व देसक व मांडळिक यावत् केळवै पासुन मुंबैई परियंत मुख्य-

मुख्य गावोंगाविचे जातिजातिचे गोत्रिगोत्राचे खलक जमा तीन हजार सार्वे पंचावन्न गणाति येकवीस दिवस परियंत मालहजापुरि यौगेश्वरि स्थानाकि मंडप रचोन जमाईत तेथे महाप्रेत्न मनुष्य पाठवोन बोलावणि करोन समुदाये ब्राह्मण खलक संख्या पांचसे येकवीस नायक देसाये प्रोहित कुळगुरु आचारे उपाध्ये जोशी वृत्तिवंत देशस्त या उपर गोवर्धन गंधर्विक ते हि सर्व मेळविले ॥ नायको-रावें फार सन्मान करून सर्वांस यथामहत्वे फार आतिथ्य करोन सर्वांस सुखि केले ॥ समुदृती दीवस ठराव केला होता त्या दिवासि हा प्रयोग वंशावळिचा केला ॥ जर मुख्य वडिलांच्या किर्ती ॥ हा देश यावत् दवण पासोन श्रीमुंबै परियंत काबिज करायास राजा प्रतापविंब दाहा सहश्र घोड्याचि फौज घेवोन अहिनळवाड्या होउन येउन हा देश काबिज करून राज्यधाम श्रेष्ठ माहिम देश घेतल्या वर जागोजागी आपले स्वसमागमिक सेनायिक बैसविले ॥ जाहागिरा वतने वृत्ती ईनाम सर्वांस यथामहत्वे दिघल्या ॥ त्या आज पावेतों चालतात व पुढे ईश्वर आपले वंशिकासि चालविल ॥ परंतु येक मनि भाव जाला ॥ जर येक दिवस अवध्यां देशाईक या देशि समुदाई मिळवोन नवसमोजन देईन ॥ हे ईच्छा मनी उत्पन्न होतां श्रीकुळस्वामिणीन स्वप्र दिघले जर मनिचा हेत मी पुरवितो ॥ तुं सर्व जे पुर्वि आले व या साशांटि पासोन दुसरे केळवे परियंत फांकले आहेत त्यांचा समुदाये करून येक वंशपत्र करणे ॥ हे स्वप्र मज केशवाचार्या मुखि आपण नायकोरावे साष्टांग समेस घालोन सांगविला ॥ हे सर्व विप्र व देशिक देखोन व आई-कोन जयजयकार उदो बोलिले ॥ समस्त उभे राहिले ॥ विप्रवर्गीं लक्ष्मीसुकृतीं दुर्गा योगेश्वरि भगवाति स्तउन नायकोराव देसला देशाकि आळंगुन विप्रि आशिर्वाद दिघला ॥ जर तुं भला सोमवंशि धर्मवंत उदार प्रौढिप्रतापसागर, जर तुज देवि प्रसन्न जालि, हे कर्म वंशिक पद्यतिचे, तु जवळ होउन सर्व समुदाय मेळउन, जुने खते आज पावे तवं हिसाब पाहातां बिंब प्रारंभा पासुन वर्ष्यें तीनसे जालि ॥ या मध्यें हे राज्यकुळ खलक सैनिक ईनामक सर्व रईत अजम सेक आलावदिनाचि जालि ॥ या उपर देसा मध्यें ते हि बहुत यवन जाले ॥ राज्य अभिमान सांडला ॥ शऱ्ये सोडली ॥ कृषि धरिली ॥ सोमवंशि कारकोणि गांवखोति ताडमदिरेस उदिम धरिला ॥ सिंधि काहिक असाति धरोन आपालि वतने ॥ काहिक सेवा करूं लागले ॥

काहिक नष्टले ॥ बहुत आचारहिन जाले ॥ बहुत गोत्र प्रवर कुळस्वामिण
 कुळगुरु ठिकाणे सांगतां विसरु लागले ॥ जाणोन देविने धर्म माहाराष्ट्र
 रक्षाया कारणे राजश्री नायकोरायास स्वप्र दिलहें ॥ जर हा जाति
 मेळवा करावा ॥ आम्हास ब्राह्मणास भूदेव प्रसिद्ध जाणोन ही मेळवावें ॥
 तर हा आशिर्वाद आमचा ॥ श्रीदेवि आद्यशक्ति जगदंबिका ॥ माहाराष्ट्रधर्म-
 रक्षिका ॥ तुम्हां सुप्रसंन्न असो ॥ श्रीरस्तु ॥ हा आशिर्वाद आयिकोन व
 केशवाचार्याचिं वचन ॥ स्वधर्म रक्षणार्थ श्रीदेविचें स्वप्र ॥ तीन हजार सातें
 छपन सर्व जे राजकुळि सैनिक मिळाले होते त्याहि फार ब्राह्मणासि पहिरावण्या
 दक्षणा दिघली ॥ ते येकयकांचि नावें सांगतां ग्रंथ वाढेल ॥ परंतु अवधि
 द्रव्यसंख्या च्याळिस हजार दाहा बोळी धर्म जाला ॥ शतचंडि नायकोरावें
 करायास संकल्प केला व प्रणाम्य करून सर्वांप्रति विनविलें जर कृपा करून
 माझें मानसिक पुरें होये हें करा ॥ तो सर्वांती मानला ॥ नाईकोरावे आपले
 मझरे लीहिला ॥ हे सहि ॥ छ ॥ मझर लेख हस्ताक्षर ॥ केशवाचार्य दत्तर-
 कलमि चतुर ॥ या हस्तीचे पट लेहविले ॥ यक बाबत श्रीमहिर्विंशसूत
 प्रतिबिंबसंमतें पूर्वाचि राजसिकेचि अष्टप्रधानसंमतें श्रीकुळगुरुचें
 हस्तलेख त्या तालुका प्रमाणे राजपूर्व वर्णण तैसे च रिती व नुतन
 अनुसंधान सर्व वरिष्ठ वार्गिक अनुमत्त प्रोहिताचें संमत ॥ ते समईं
 हे वंशपद्धतिलेखा संमत देउन वेदमूर्ति विप्रकुळि ब्राह्मणसंख्या पांचसें
 येकवीस मुख्य मुख्य धौळि नायक व तथा आंब नायेक याहि समस्त
 विप्रमेळा यांसि स्वमुखें म्हणितलें ॥ जे तुम्ही सर्व वृतिवंत वृति चालविता
 अष्टाधिकार तुम्हास आहेत ॥ तर नुतन-राज्ये-समागमिचे विप्र ॥ व पुरातन
 यादेशिचे स्थळ-गुरु यजुर्वेदि गोवर्धन व गंधर्विक ॥ तर यांस सत्ता ॥ स्थळीं
 घटिका पाटा अंत्रपट गौदानमोक्ष पुजनमात्र कर्मकर्मादिक याहि संपादाविं ॥
 यांस हे सत्ता स्थळगुरुत्वाचि ॥ हे कोणाच्यान अमान्य करवत नाहिं ॥ व जे
 अमान्य कस्तील व वृतिलोप करितील तरी कर्ता व करविता उभये
 येगपुरिस जातिल ॥ जे ज्या स्थळिचे स्थळगुरु त्यांस त्या स्थळि लोक वसति
 त्यांहि त्याचे हस्तिं कर्में संपादावीं ॥ निर्विकल्प तर तीं कर्में उत्तम सांग
 होति ॥ नाही तर अकर्मदोष पदरिं पडे ॥ कां जे समईं शंकराचार्य उत्पन्न
 जाले श्रीजगद्गुरु धर्म माराष्ट्राचे घोडशकर्माधिकारी ॥ महादेवाचा अवतार ॥

कलयुगांत प्रकटला ॥ कारण जंन्मेजय-राज्य प्रमादले ॥ विक्रमशकाधिकारि-
समर्थं यवनिधर्मं मुळं पश्चामि रमिदेश्यं उत्पन्नं जाला नुतन ॥ अक्षरं भाषा
पैराब सर्वभक्षक हा शोध राज्या विक्रमास वेताळे सांगितला ॥ हे आईकोन
सभा-मजकुर येक दृढाव केला ॥ जर यां वर चाल करून नीःपातावे ॥ हा
निश्चये संपुर्ण करून सैनिक नायक यांस राज आजेन सैन्य मुस्तेद करउन
मुहूर्तं उत्तम जोतिषी गुरुदिने चाल करावी हा निश्चये केला ॥ यैसे असतां
राजा निजधार्मी सुखशयनि नीद्रिस्त असतां स्वप्न जाले ॥ जर तुज तया
म्लेंचासि जैत नाहिं ॥ व तुम्ही इंछा धरिल असे तर आवंत शकाधिकारि
याचा येईल तो तुज जिंतिल ॥ हे स्वप्न होतां राजा जागृत जाल्या वर
चिंतातुर फार जाला ॥ जर हे स्वप्न काये विपरित ॥ शीव शीव नामस्मराणि
जागृत राहिला ॥ पुरोहितास बोलाउं पाठविले ॥ सेवकिं पुरोहितास निरोप
दिघला ॥ जर राजाज्ञा तुम्हास बोलाविले असे ॥ हे श्रुत होतां स्नान देव-
पूजा संपादुन नित्यकर्महि सत्वर पुरोहित राजालयं आला ॥ राजयानं
देखतां साष्टांग प्रणिपात करोन आसानि बैसविला ॥ अर्धं पाद्यपूजा
संपादुन संनिध जाला ॥ ते समईं प्रोहिते आसानि राजयास बैस म्हणितले ॥
आशीर्वचन सुक्त उच्चारोन आशीर्वाद दिघला ॥ पानपत्या विडे पुरोहितास
दिघले ॥ ते समईं पुरोहिते पुसिले जर किनीमित्य राउळि सत्वर बोलाविले ॥
हे वचनि राजयान पूर्ववर्तमानकथा व रात्रिस्वप्न ते मुखवचानि साकल्य
पुरोहिता प्रति सांगितले ॥ हे पुरोहित आईकोन मनी आणोन ज्ञानि पाहोन
भविष्य वोळखोन राजेंद्रा प्रति म्हणितले ॥ जर शाब्दसंमाति कलयुगिं सा
शकाधिकारि भविष्योतरपुराणिचे ऋषिवाक्य आहे ॥ यास अन्यथा कोण
करिल ॥ तर तुम्हा मार्गे शकाधिकारि शाळिवाहन जाणुन मज दिसोन येते ॥
जर निर्माण जाला तर शोधिस वेताळ स्मरतां च वेताळा प्रगट जाला ॥ राउळि प्रणिपत्य
करोन बध्वांजुळि काये आज्ञा ॥ हे विनंति राये आईकोन वेताळास आज्ञा
दीधिलि की ॥ पृथ्वी शोध करावा ॥ कोठे शाळिवाहन उत्पन ॥ हेर घेऊन
येणे ॥ आजेप्रमाणे तो हेरिसगेला ॥ मार्गे म्लेंचा वर स्वारिचें पुरोहिते सांगितले ॥
जर ते पश्चमदिसे बहुत राजे आहेत ॥ तेथे फार तयांचि युद्धे परस्परि होतिल ॥
सांप्रत या देशिं न येतिल ॥ सर्वास निर्वाह इश्वरि इंछा ॥ ऐसे म्हणत आहेत

तवं वेताळ ह्येर पैठणा होउन आणिलो ॥ शाळिवाहन सेने सहित मुस्तेद तुम्हा
वर चाल केलि ॥ हेर आईकोन दल मुस्तेद केले होतें तें ॥ स्वारि ईकडे जाली ॥
दोघांचा आदल जाला ॥ श्रीविक्रमादित्य शाळिवाहन हस्ते मृत्यु पावला ॥
कांहि मध्ये काळ क्रमल्या उपर देविशांपै शाळिवाहन अश्वारुद्र प्रवेशले ॥
छत्रपतिपद वरुणावाति राज्याधिकारि जैदेवराणा यास पद असे ॥ देशोदेशि राजे
आपले राज्य धरोन आहेत ॥ येसे असतां मध्ये लोहोळे श्रावक जती नानकपंथ
साबरिपंथ रुमिपंथ तुरकी महमदी ईश्वरी ईसाइ सिस्तनछेदक केशछेदक सर्वभक्ष
तांत्रिक पध्यत ऐति मेदिनि याहि वरुषेशता १२ मध्ये व्याप केला ॥ फार
अनाचार प्रवर्तला ॥ विप्रांस देवांस विरोधी ॥ बहुत जन भ्रष्टविले ॥ ऐसे
असतां श्रीमहादेव धर्मरक्षणिक रंडाकोल्हापुरी अवतार घेतला ॥ वादि
लोहोके श्रावके जती जितिले ॥ अकार्मि त्यास जितिले ॥ पण केला होता जर
जो हारेल तयास तैलाचे कढयेत टाकावें ॥ सोम आपा राजथाचे मदसित घटांत
सर्प कोण्हा न कळतां घालुन आछादिला होता ॥ राजा लोहोक्या याहि वस्य
केला होता ॥ येक राणि द्वीजा कडे व काहि प्रजा ॥ सेवट वृति द्विजांचि
बुडावी ॥ ऐसा पण जाला ॥ राज्यान म्हणितले जर जो तुम्हा उमभां मधुन
या घटा मध्ये जे वस्तु आहे ते प्रसिद्ध नावं सांगेल व काढुन या प्रजेस
दाखविल तो वृतिचा अधिकारी ॥ व त्याचे रुप ईश्वरि ॥ तो आम्हास मान्य ॥ हेर
राजवचन सर्वांस मानले ॥ वेत्रकरि विप्रांसि व लोहिकीयांसि सांगितले ॥ तर
लोहिकीं विप्रांस म्हणितले जर तुम्ही भूदेव वृतिवंत पुरातन विद्येची सत्ता
अभिमान वेदशास्त्रपरायण तर हेर वृंद आज पावे तवं सांगता त्याचि प्रचित आज
खविर करा ॥ हेर वचन आईकोन जोतिषी विध लऱ्य पाहातां अंधयोग जाणुन
फार चिंता वर्तालि ॥ आपले मंडळिकी विचार करून दाहा दिवसाचे अवाधिन
सांगु हा जाब दिघला ॥ तो रायास व सर्वांस मानला ॥ विप्रास आज्ञा
केली ॥ येर समस्त येक नेमे देविद्वारि येउन उपोषाणि बैसले ॥ तेथे सदा
उपोषणे होतां शंकराचार्य अवतार उत्पन जाला ॥ त्याणे सर्व विप्रवर्गांसि
अस्वासन दिघले ॥ दाहावे दिवसी आपण समागमे सर्व ब्राह्मणसमुदायिं
वेदध्वनि करित राजसभा प्रवेशले ॥ राजे आधेकरून समस्ती प्रणाम्य करोन
बैसकार विप्रास दीधला ॥ विप्रि वेदधोष सूक्त आशिर्वचनि संपादिला ॥
घट शंकराचार्ये नेत्रि अवलोकिला । वेत्रधारि पुन्हा मजकुर केला ॥ ते समझे

शंकराचार्य म्हणितले जर लोकि प्रथम या समेत जे घटात आहे त्याचे प्रगट उच्चार करावा ॥ जर तयाचे वचन प्रचित येईल तर आज पासुन वृत्ति तयांस व आम्हास तैलकढय अवलोकणे ॥ जर त्याचे शब्दा मार्गे आम्ही मुखी म्हणु तें च घटांतुन दाखउं तर सत्य भूदेव स्थाईत अनादिसीद्ध ब्राह्मणवृत्तिचे स्वामी राजयाचे व प्रजेचे श्रीगुरु ॥ हें खरें च साक्षेस येतां लोहिक यांस जे त्या कढय मध्ये प्रवेश करावा ॥ हा शब्द सर्वांस मानला व राजयाचे चित्तास आला ॥ लोहोक्यांही मानिला ॥ ते समझै सर्प आहे घटा मध्ये हे लोहिकी यांचे गुरुन घोलिले ॥ तें राजयाचे चित्ती आले ॥ व राजयान राणिस अवलोकिले ॥ उभयता समजली ॥ राजयान श्रीशंकराचार्यजि यां प्रति म्हणितले जर आतां तुम्ही सांगा ॥ कीं सांगितला शब्द खरा करा ॥ तर वृत्तिचे स्वामी ॥ हें आयकोन श्रीशंकराचार्य हिरण्यशुक्त म्हणोन अक्षता घटा वर टाकिल्या न आपले मुखवचनि श्रावकगुरुस पुसिले जर या घटांत काय असे ॥ तरी तो म्हणे सर्फ फणिधर कृष्ण असे ॥ हें आईकोन राजयास व राणिये प्रति व समस्त प्रजे प्राति म्हणितले जर लोहोके असत्य म्हणितले ॥ घटामध्ये नवरत्नाचा हार असे ॥ हें आईकोन राजाराणी विस्मित जाली ॥ ते समझै श्रीशंकराचार्यी म्हणितले जर भूदेव वचन खरें घट सोडुन पाहावें ॥ राजयान आज्ञाशब्द म्हणितला जर तुम्ही घट सोडावा ॥ सत्वर सोडिला ॥ मधुन नवरत्नविचित हार काढिला ॥ सर्व जनि देखतां जयजयकार जाला ॥ राजाराणी फार संतोषली ॥ येवोन चरण लागली ॥ शंकराचार्यी अस्वासिली ॥ सत्वर राजसत्तेन सेवकांस आज्ञा केली ॥ जतीः लोहके श्रावकधार्मिक गुरु-समुदायः तैल कढयेत घालविले ॥ ऐसे दंडस्थानि केले ॥ बहुत राजे शंकराचार्य शुद्ध केले ॥ स्वधर्मि रक्षिले ॥ ब्राह्मण वृत्ति स्थापिल्या ॥ वर्णावर्ण भेदाभेद निराळेनीराळे अनुमते ॥ वेदिककर्म विप्रासि ॥ पौराणिकमंत्र व्याशोक्त क्षेत्रियांसी ॥ तांत्रिक पद्धत शुद्रादि करोन ईतर ज्ञाति अष्टादशपर ॥ लोमक प्रलोमक क्षतार यांस ब्राह्मणवचनि कर्म तें मान्य ॥ ते शब्दी देविश्व तयास मानावें ॥ ब्राह्मणहस्ते पूजा ॥ पार्थीव विष्णु शिव सूर्य गणपति अंबाघट यंत्रब्राह्मणहस्ते पूजा विध करावी ॥ पूजा आराध्यदैवताचि संपुर्ण मंत्र-पुष्पांजुली संपादुन ब्राह्मणपुजन करावें ॥ आमान्यदक्षणा दानसंकल्प सोडुन ॥ विप्रचरणअंगुष्ठोदकतीर्थ घेउन ग्रहस्ते अभिवंदन करावें ॥ सर्वग्रहि संप्रदा ॥ त्रितीआचमनि सर्व शुद्ध होती ॥ येक

मासाचें प्रायश्चित टळे विप्रोदकी ॥ सामासाचें प्रायश्चित जाये स्थळगुरु-
चरणोदकी ॥ संवत्सराचें प्रायोश्चित जाये कुळगुरुचरणोदके ॥ तीर्थगुरुचि-
तीर्थी महिमा ॥ स्थळगुरुचि स्थळी महिमा ॥ कुळगुरुचि सर्वत्र महिमा ॥
जाणुन कुळगुरुस न विसरावें ॥ तयास बहुत मान्य असे ॥ हे कथा धौंडिना-
यक सांडेरे व तथा आंबनायक कावळे याहि मुखवचनि नायकोराव
देशाय आद्य करोन गृहस्त-समुदाय विप्रसमुदाईकास श्रृत केलि ॥ हे आईकोन
नायकोराय आद्य करून श्रीकुळगुरु शोमसूर्यवंशाचे व शेषवंशाचे यासी
म्हणितले ॥ जर बरवि कथा श्रृत आम्हास केलि ॥ तर सेवट आमची यें
गोपविते छेदिली ॥ तांडल्या करितां व उभयवंशि वैर वाढुन परस्परे युद्ध,
करून कुळक्षय केला ॥ प्रतापश्य मुक्तेश्वरि स्नानास जातां अंधेरिस देशक
मिळोन मारिला ॥ आमचे जातिर्ची यज्ञोपविते छेदिली म्हणोन ॥ व पोश-
नायक स्वामिचे वंशिकाचे चांपानेरी जाउन सुलतान दिनास सांगुन जर
कावळयाचा वंश शमला ॥ आम्ही भाचे त्याचे ॥ त्यासि वृत ईनाम आम्हास
पावे ॥ या रितीन पर्ने घेउन आले ॥ सरदेसाई-पदमदै मस्त होउन दुःकर्म
केलिं ॥ तीं तुम्हास ठाउकि ॥ जाणुन देसक मेळउन त्यास मारिले ॥ त्याच्या
ख्रिया हि पाहाडिन गृहास अश लाउन त्यामध्ये निमाल्या ॥ येक यका
बंधुचि ख्रिस गर्भ ॥ आगासिकर गौतम-गोल याचि कन्या ते माहिमास
नळदव याचे याहि राहिली ॥ तेथे ते प्रसूत जाली ॥ तयाचा विप्रवंश हेमटे तेथे
असेत ॥ यैसि ब्राह्मणहृत्या व ब्रह्मखिहृत्या व राजहृत्या या आमचे शिरीं जाल्या ॥
व पुरो पैकिं राणे पैकि दरणे पैकि प्रभु पैकि सूर्यवंशियांचि यज्ञोपविते गेलि
होति तर तुम्ही तयांस मंत्र-उपदेश केला व आम्हास नाहिं ॥ तर याचा
निर्वाह करा ॥ सर्व ब्राह्मणमंडळिक असा ॥ ऋषिवर्य ॥ या उपर समस्त
कुळादिक ग्रहस्तजात आहेत ॥ तर हा आमचा मजकुर नीट करून दिजे ॥ हे
वचन धौंडिनायके व आंबनायके नायकोरायाचे आयकोन प्रातिवचन केलें ॥ जर
पुरातन कर्म स्थापायास बहुत द्रव्य पाहिजे ॥ जातशुद्धतेस ॥ कां जर शास्त्र-
मार्ग ॥ द्वादशवरुषे क्रमली ॥ येक प्रायश्चित्तास ॥ म्हणजे तो निराळा मंडळिक
जाला ॥ तर येथे दो हा शता वरुषाचि गणणा जाली ॥ तर सत्य
मेव आयिकाल तर शैयाद्रिखंडिचे संमते शास्त्राचे आधारे श्रीशंकराचार्य
जगद्गुरुहि जैं कर्म स्थापिले असे, यावत् श्रेतबंधरामेश्वरा पासन यावत काशि

व द्वारका श्रीतुलजापुर परियंत, मध्ये देश पृष्ठक्षेत्र, देवांचि दशावतारिक
जागा, माहाराष्ट्रधर्माच्च स्थान ॥ कोटि तीर्थाचे महिमान ॥ येथे हा धर्म ॥
कल्की नारायण अवतार घरिला ॥ तेथ परियंत राहेल ॥ दुसरे देश केवळ
म्लेंछमये होती ॥ ब्राह्मण पंचायतनाचे नावं विसरती ॥ येउन याहि देशी
मीसलती ॥ व या धर्माचा दैष करितील ॥ कियेक आपले त्याच प्रमाणे
होतिल ॥ या स्तवं धर्म सुगम शास्त्रधारिकांस स्थापिला तो सर्वी आईका चित्त
देउन ॥ पश्चम-देशी गुजरात प्रांति खंबैत परियंत उत्तर हेंदुस्थान राठवड देश
घेतला ॥ या रितिन ते राजे सूर्यसोमवंशी ब्रह्मक्षेत्रि ॥ परब्रह्म उत्पन तयाचे वंशी ॥
जाणुन ब्रह्मक्षेत्रि म्हणिजे तयांचा नेम ॥ कुकुट शब्दापासोन उठावें ॥ शौच्य
स्नान संपादावें ॥ देवपुजन नित्यकर्म आचार्य-संयुक्त-पंच ब्राह्मण-संयुक्त
भोजन-नैवेद्य ब्राह्मण-उचिष्ट ॥ धर्म-निति-शास्त्र-अनुमतें पंडितमुखीं न्याय
संपादावा ॥ हा खटाटोप करायास पुराण प्रत्यहि आयकावें ॥ ऐशा प्रसंगि
यवन आपुले समुदाई युद्ध करायास संनिध होउन कावित्रे करून हेर काढुन
या ऐशा प्रसंगि राज्यास मारावें व राज्य हिरोन ध्यावें यैसे करून बहुत देश
नेला व आपला केला ॥ हे पाहुन दुसऱ्या राज्याहि आपले पुरोहितीं मजकुर
केला जर आचार्य आपले हस्तीं पुजाविध संपादुन श्रेय राजयांस ध्यावें ॥ साह-
सहस्र मुस्तेद होउन आपले मंडलिकीं मिळोन भोजन संपादावें ॥
येक मात्र स्नान ॥ खुणेस यज्ञोपवित ॥ राणे ठकर सींग इत्यादिकीं शास्त्र
कमर बांधुन भोजनास बैसावें ॥ यैसा नेम केला ॥ ते समई म्लेंछाचे तयांसि
चालत नाहिं ॥ मारें बहुत युद्ध संपादिलीं ॥ म्लेंछ तहास आणिले ॥ जागो
जागेचे रागे आपले बळकटिन तुर्क इरिस आणिले ॥ परंतु दिलिपतितक्त
तयांचे हस्ति पडले ॥ तेधवां तह जाला ॥ जर रजपुत्रांचि कंन्या यवनास
आवि ॥ वाम अंगुष्ठ कुंकुमटीळा सवा फतेसिंगि राजमहाराजानाम तयां कुळि
त्याहि करावा ॥ ते समई तो छत्रधर सार्वभोग नाम तयास ॥ या रिती
उभयराज्य येकमत्ति वर्तुं लागलि ॥ ऐसा संकलित-मात्र स्वज्ञा ॥ कां जर
बहुत देशदेशिन्या कथा लीहितां फार विस्तार होईल ॥ या मध्ये बहुत
पेढ्या तुर्काच्या गुजरल्या ॥ यैसे प्रसंगि धर्म शंकराचार्या रक्षिला ॥ श्रीगिरिस
मठ स्थापिला ॥ दुसरा मा + संप्रदाय मठस्थापना श्रीपाद कनोजि ब्राह्मण
मठाषिकारि व धर्मरक्षणार्थ शंकर अवतारी दक्षणप्रांति राहिले ॥ कानडा .

रामराजा कुदुबश्या तथाचा पाळेकर असतां दैवि इछा पंचवरुणा मध्यें वैर
उत्पन्न होतां नवा लक्षाचि सैनिक समागमे असतां तथा हस्ते मृत्यु जाला ॥
सेवट ठीकाणे ठिकाणी जे जेथे होते ते राज्य अधिकारि जाले ॥ यैशा कथा
वर्तल्या ॥ सर्व देश बहुत राजे जाले ॥ ते शाहाणव कुळिंचे ॥ तुब्हेरि भोसले
चव्हाण जाधव घोडपडे दाहाबाडे काढरे बुधले कवाढ इत्यादिक जागोजागि
पाटिलिका देसमुख्या वतनदार जमीदार ठीकाणदार ते तयाचे मंडळिक राजे च
जाले ॥ या आपले देशी देसाये पाटेल चोधरी वतनदार इजारदार महालदार
कुळावि कुळुचि म्हातरे चवधले साहाणे ॥ ऐसे रीतीन उद्यमी ताडमाड-सरा
काढायास राउत सिंधे पैकि आचार धरिला ॥ कितिक कडु म्हातरे पाटेल
चोधरि चोरधे ठाकुर परभु ऐशा नवकुळ्या हा उदिम धरिला ॥ नीमित्या
यां शळधरियांस कविले वाढले ॥ उपार्जित थोडि ॥ समुदाय खर्चिस वतने
न पुरत ॥ या करितां हा उद्यीम धरिला ॥ कौळी सवे सावे यूरी चोधरी
राउत वर्तक म्हातारे देसमुख नायक भोई माळी या बारा कुळ्या ॥ याहिं
वाडिमळे-केचा उदिम धरिला ॥ कोळायसिलायचे कुळिंचे यांहि सिलिपक
उदिमि आणिक दुसरे मध्ये प्रवेशले ॥ पुरो राणे दरणे प्रभु याहिं कारकोन-
मत्त धरिले ॥ शेपवंशि बहुत कुळे ॥ शोमवंशि देशले म्हातारे नायक रुत राउत
चोधरी पाटेल वर्तक पुरो ठाकुर साण्हे कौळी माळी सुतार दरणे पुरो यात
हि असत ॥ यैस्या या कुळ्या ॥ या समंति कृषि धरिली ॥ हा संप्रदाय निराळा
जाला ॥ सेति संप्रदाये निराळा ॥ कांसार संप्रदाय निराळा ॥ तांबट पोगार
निराळे ॥ लोहार गाडघडे निराळे ॥ बाहारे निराळे ॥ मासि नीराळे ॥ वैति
नीराळे ॥ कोळि सोनकोळि नीराळे ॥ ढारे कोळि नीराळे ॥ आगरि खुम
नीराळे ॥ खारु नीराळे ॥ डोखळे निराळे ॥ सर्वा वर्णावर्ण नट भाट बुरुड
नर्मक अंत्यज जाति ॥ यास सर्व माराष्ट ॥ सर्वांस ब्राह्मण श्रेष्ठ ॥ वर्णभेद,
गोताचि कर्म भिन्न, वर्तणुक आचार भिन्न, पहिराव भूषणे भिन्न, भाषा
भिन्न ॥ भीन्न भीन्न देशिंचे देशाचार आहेत ॥ कुळाचार आहेत ॥ वंशाचार
आहेत ॥ देवशास्त्राचार आहे ॥ तो श्रेष्ठ व कुळाचार देशाचार श्रेष्ठ ॥ श्लोक ॥
स्वधर्मे परमं श्रेष्ठं परधर्मो भयावहः ॥ ऐसे हे भगवदगतिंचे वचन ॥ तें असे ॥
जर आपआपले धर्म असावे ॥ गुरुवाक्ये गुरुसिं मानावे ॥ देव गुरुर्हर्षे
सर्वांसरक्षिता ॥ सुख देता ॥ दुष्कर्में दुर करिता ॥ अंति सायुज्यता मुक्ति

देता ॥ तरि हा धर्म सर्वधर्माचा जीव ॥ मुलधर्म माराठ स्नान गुरु-उपदेश मंत्रजप प्रत्याहि करावा ॥ जे गुरु संख्या सागेल त्याप्रमाणे सुर्योस नमस्कार सूर्यव्रत आचरावै ॥ विशेषं करोन सूर्यवंशि व सोमवंशि गणेशचतुर्थि संकषित यथानेमे कराव्या ॥ शेषवंशि सोमवार-व्रत महादेवाचं करावै ॥ कुळस्वामिची तीर्थ यथानेमे उपोषण ब्राह्मणहस्ते पुजन तयांस आमान्य दक्षणा धावी ॥ कामिकवते आचरावी ॥ वार्षिकी नवचंडिका उपोषणे करावी ॥ घटस्थापना ब्राह्मणभोजने घालावी ॥ जाती भोजने घालावी ॥ सोहोळे गर्भाधान पुंसवन चौळ चुडाकर्ण भंत्र उपदेश वतबंध विवाह महोत्त्वाव कीलालकर्म गृहशांतिक गृहप्रवेश विद्यारंभ वाणिज्य कृषि सर्व हि कर्मे प्रारंभ ॥ श्रीगुरु कुळाचा ॥ व स्थळगुरु स्थळाचा ॥ तीर्थगुरु तीर्थिचा ॥ त्रिगुणात्मक गुरुमूर्ति ॥ ब्रह्मा-विष्णुमहेश हति त्रिगुणात्मकरूप ॥ परब्रह्म षर्मेश्वर अनादिश्वर परमेश्वर याखिला विरचि श्रुष्टि ॥ हा धर्म सर्व-ब्राह्मण अनुमते नायकोरावास व सर्व समुदायास संनिद्ध ॥

[पृ. ५२ - पृ. ६१]

३. ज्याची भाख नाईल तो निरर्थक जन्मी

राया नागरस्थाने विना कष्टि राज्य स्वहस्ति केले ॥ शालिवाहान शके १२६९ पावेतो ॥ त्या नंतरे सोमवंशि क्षेत्रियाहि बहिस्कृत केले व रायाने त्यांसि दंडिले ॥ तें चि ऐसे ॥ जें राया नागरस्थाचा पाळकपुत्र जईतचुरि होता ॥ त्याचा पुत्र नामे भागडचुरि ॥ द्वालिबंद नाईकवाडा येशवंत होता ॥ बहुतां युद्धा मध्ये जयो पावला ॥ ह्याणोन रायाने सेनाधिपति केला ॥ तेणे किती येक कार्ये रायाचे बहुते प्रकारे उतमान्वये यथा पुरषार्थि सिद्धि पावलिली ॥ ऐसे जाणोन राय ॥ नागरस्थाने साइचा कारभार दिघला ॥ तेणे करोन भागडचुरि आपलि स्वतासी कामाविस करौं लागला ॥ त्यानंतर सेताचि मोजणि केली ॥ काटि हात ७ सात करोन जामिन मोजिली ॥ १२ ॥ काठियांचा बिधा १ येक त्यास धारा ॥ २ बिधे यांसि हारा १ त्याचे फरे ४ राजरयतेने दिवानास आवे यैसा तह केला ॥ येकसें आठाविसा बिध्या चावर येक केला ॥ या प्रकारे कामाविस करौं लागला ॥ तें राया नागरस्थासि मानले ॥ की हा आपले हितार्थ उत्तम प्रकारे दिवस प्रतिष्ठा वाढली ॥ यैसि

कामाविस वरुणे १२ अधिकोत्तर भरली ॥ ते समई ईश्वरी ईछा म्हणोन
 भागड-चुन्याचि बुद्ध फिरली ॥ ख्रि वेशनि प्रवर्तेला ॥ कित्येकां भल्या ॥
 भल्यांच्या ख्रिया बल्टकारे भोगिल्या ॥ भल्या भल्यांच्या ईजति घेतल्या ॥
 कित्येकां पासोन द्रव्य घेतलें ॥ आणि अभिळासवृत अद्भुत ह्याणोन गांहाणि
 राया नागरस्यास गेलिं ॥ तेघवां अतिशये गांहाण्यास रायान म्हणितलें कीं
 आपण त्यास सिक्षा लाविन, तुम्ही चिंता न करणे ॥ यैसिया प्रकारे भागड-
 चुरि उन्मत होउन शत्राचि हि चिंता मनी नाहि ॥ जीवास उदार म्हणोन
 राजा हि माने दचके ॥ जर बळाढ्य आणि जीवास उदार ॥ म्हणोन
 राजा तत्रास दुखवित नसे ॥ परंतु आशंकित असे ॥ जर यैसिया
 हुष्ट-कर्मांस दंड करावा ॥ परंत त्यासि जैं महत्व दिघले होते ते पाळित
 गेला ॥ यैसं असतां मालाड माहालिचा सोमदेशला सोमवंशि त्याचे बंधुचि
 ख्रि अतिसुंदर जाणोन तजविज भागडचुन्यान मांडिलि ॥ जरते ख्रि बळत्कारे
 हरावि ॥ ह्याणोन तो सोमदेशला व त्याचा बंधु व घरांतील पुरुष अवघे
 आणोन बंध केले ॥ बंदिरखानी दिवस पांच होते ॥ तेघवां त्यास वर्तमान
 कळला जर आज्ञा भागडचुन्याची सिपायास जालि जर जावोन ते ख्रि
 काढोन आणावि ॥ ते आईकोन सोमदेशल्यान ताबडतोब सेवक रवाना
 केला जर ते ख्रि उताविळ पळवावि ॥ तेघवां तो सेवक घरि जावोन समाचार
 सांगितला ॥ जर ऐसे होणार ह्याणोन ते ख्रि त्या सेवके समागमि घेवोन
 कुन्हारास नेलि ॥ तेथे रात्र क्रमिली ॥ तेघवां हे सिपाये घरि येवोन पाहों
 लागले ॥ तेघवां ते ख्रिला न देखत ॥ ह्याणोन भागडचुन्या जवळ गेले ॥ जर
 ते पळविली ह्याणोन भागडचुरि कोपला ॥ मग त्या सोमदेशल्याचा बंधु ते
 ख्रिचा भ्रतार ताबडतोब मारिला ॥ तो वर्तमान कुन्हारास कळला ॥ मग
 तेथोन भाईदरा मात्रुपक्षि नेलि ॥ तेते मास येक होति ॥ तेघवा ते मार्ईबापास
 चिंता वर्तलि ॥ जर हे सगर्म चहुमासाचि ॥ हे येथे ठेविता कामा नये ॥
 जर प्रसूत-काळि प्रगट होईल आणि त्या भागडचुन्यास कळेल तर आपणास
 वाईट होईल आणि ईलाहि काढोन नेईल ॥ ह्याणोन समागमि बाप घेवोन
 मिवळी मायार पक्षि घेवोन गेला ॥ तेथे ते ठेविली ॥ मग तेथे ते प्रसूत
 जालि ॥ पुत्र जाला ॥ तो वाढला ॥ वरुणे १२ भरालि ॥ तेघवा तो मुल
 शास्त्रीविद्या-पूर्ण जाला ॥ तेघवां येक दिवस त्या मुलास वर्तमान मातेन

सांगितला जर तुझा पिता भागडचुन्यान मारिला ॥ तें आईकोन तो मुल मनी विस्मित होउन अभिमानी पडला ॥ जर त्याणहे माझा पिता मारिला ॥ त्यास मी मारिन ॥ हा निश्चये करीन आपले कुदुंबि बैसोन विचार केला ॥ तेघवां ते सर्व मामारपक्ष त्यास साहे जाले ॥ हा अभिमान आमचा ॥ ह्याणोन दिवस दिवस आपले समंधि भाव त्यांस पाचारोन विदित केले ॥ ते हि साहे त्या मुलास जाले ॥ मग थोरथोर ठीकाणि अवध्याचि समंते घेवोन पत्र नागरस्थास पाठविले ॥ जर मला देशालिक देसिल तर आपण पित्याचा सुड घेईन ॥ भागडचुरि मारिन ॥ तुझी आज्ञा असेल तर आपण तुझे चरण देखावयास येतो ॥ आणि जी सेवा भागडचुरि करित असे ते द्वीगुण म्या करावि ॥ ऐसे पत्र प्रविष्ट माहिमा राया प्रत जाले ॥ राये वाचोन अभिप्राव मनासि आणिला जै रायाचे मनि होते तें तें चि होऊन आले ॥ जर दुरात्मा घाताकि भागडचुरियाचा परस्परे घात होईल आणि तो राजाज्ञा मन्य करिल ह्याणोन परस्परे कार्ये होवोन येते ह्याणोन रायाचे चित्तास आले ॥ मग तें पत्र गुत प्रकारे मरोळ माहालि कान्ह देसल्यास पाठविले ॥ तें पत्र त्या देशाले वाचोन पाहिले ॥ त्यासहि संतोष जाला ॥ मग तें पत्र मालाड माहालि साष्टि मध्यें दाखाविले आणि सर्व मिळोन निश्चये केला ॥ जर भागडचुरि मारावा ॥ ह्याणोन सर्वाचे समंते पत्र त्या मुलास पाठविले ॥ तो मुल तेथिल आपला समुदायि समागमि घेवोन रात्रौ मरोळास आला ॥ तेथे सर्वांस भेटला ॥ तेथे जमा सर्व केला ॥ तेथोन रात्रि षाचंबा देविस दवा मारिला ॥ उदय सोमवार महड-देविची यात्रा ॥ ते समई भागडचुरि मोहटे पाहाटि उठोन येसाण्यास गेला ॥ मुक्तेश्वरी शान करोन देवळामध्ये देव-दर्षन घेवोन राहिला ॥ ते समई घेवोन बाहेरि पडला ॥ समागमी बारा अश्वार स्वांग जिवाचे ॥ अवघे येतां देशके काहाळा भेरिवाजविल्या ॥ हा हा शब्द होतांच हे अवघे तुयोन पडले ॥ तेघवां घावरे प्रकारे बारा शारा मघोन दोन स्वारतेथेच ठार जाले ॥ मग ते दाहा जण आड घालोन पळो लागले ॥ ते अश्व चिखलांत न चालत म्हणोन पाये उतारा जाले ॥ पळो लागले ॥ तेघवा त्या मुलान निर्वाण घोडा टाकिला ॥ तो आला ह्याणोन उद्धा खाडित टाकिल्या ॥ पोवंत चालिले ॥ तेच संवी त्याच खाडित होडे होते ॥ त्यावर तांडेल कैवर्तक बैसला होता ॥ त्यास त्या मुलान हडकिले जर तो निळे पागडिचा

भागडचुरि मारिसिल तर जें तुं मागसिल तें भी देर्इन ॥ माझे सत्यवचन ॥
 यैसे यैकोन तो तांडेल बोलता जाला जर मला आपणा सारिखे कराल व
 जातित ध्याल तर भी मारितो ॥ अड तैसाच जाणोन त्याणे आपले सत्यवचन
 दिधळे की कबूल केले ॥ तेघवांत्या तांडेले पालकोईती हाणोन भागडचुरि
 मारिला ॥ सिर घेतले ॥ आणि ते निंजंग भागडनुन्याचे पैलपार जाले ॥ त्याचि
 कथा मोहोरे आहे ॥ मग त्या तांडेले भागडनुन्याचे सीर आणोन त्या मुलास
 दिधळे ॥ तें घेवोन सर्व जमा मुक्तेश्वरि आले ॥ तेथे खुशालि करो आदरिली ॥
 काहिक धर्महि केला जर हा मुल लहान वयेसे मध्यें येशवंत जाला ॥ आणि
 पदाधिकारी सर्वेषणे प्रौढ वाढली ॥ मग तेथे जातिभोजन आरंभिले ॥ ते वेळी
 सर्व सोमवंशि आणि सूर्यवंशि मेळवोन भोजन आरंभिले ॥ तो प्रसंग जाणोन
 हा तांडेल सौंवळे नेसोन तेथे आला ॥ ह्याणो लागला कीं भाष उतिर्ण करावि ॥
 ते यैसी कीं पंक्तिपावन मज करावे ॥ तेघवां सर्व बोलते जाले
 कीं आम्ही द्रव्य तुं जे मागसिल ते तुज देतो ॥ आम्हा सारिसा करितो ॥ ते
 आईकोन तो तांडेल बोलता जाला कीं मला द्रव्याचि ईछा नाहिं ॥ तस्मात्
 द्रव्य चिरकाळ नव्हे ॥ म्हणोन आपलि भाष उतिर्ण करणे ॥ असेल तर
 जातित घेणे ॥ जे माझे पेढो वेढिस राहेल ॥ म्हणोन हा निश्चये ॥ यैसा
 हढाव जाणोन कठोर वचन आईकोन समस्त विचारि पडले ॥ तेव्हा हा
 मुल बोलिला कीं मला भाष उतिर्ण करणे लागेल ॥ न केल्यास पूर्वज हांस-
 तिल ॥ ज्याचीं भास्व जाईल तो निरार्थक जन्मी ॥ आणि पूर्वजांस अधःपात ॥
 ह्याणोन कबूल केले ॥ तेघवा किट्येक ईश्वरिभये धरोन उठोन रिघाले ॥
 काहिक त्यांचे समागमि गेले ॥ आणि बहुतांहि त्या मुलाचा अभिमान धरोन
 त्या प्रसंगि राहिले ॥ मग तो तांडेल पंक्तिस बैसविला ॥ यैसे प्रकारे तांडेल
 जातित सरता जाला ॥ भोजन संपादले ॥ मग तेथोन सर्व समुदाये तो मुला
 सहवर्तमान राजदर्शनास माहिम बिंबस्थानि गेले ॥ जावोन तो मुल राया
 नागरस्यासि भेटला ॥ त्यासि देखोन रायाने बहुत मान्य दिधळा ॥ बैसकार
 जाले ॥ ते समई वर्तमान ॥ रायाने पृष्ठा आदरिली ॥ कीं तुज देखोन फार
 संतोष जाला ॥ परंतु हा समाचार कळला कीं तुम्ही कैवर्तक जातित घेतला ॥
 हे अनकृत्य आचरलेत ॥ कर्मबाब्य म्हणोन राजगुरु पोशनायक बोलावोन
 धर्मशास्त्र पाहों लागले ॥ तेघवा निवाडा जाला कीं अकृत्यास दंड कर्मबाब्ये

यज्ञोपविते वर्जीविं ॥ तेघवां त्या मुलान झाणितले कीं ज्यास भाष देणे ते
पाळणे आह्यास ॥ ऐसा निश्चयो त्या मुलाचा जाणोन रायाने यज्ञोषविते
काढाविली ॥ तो प्रसंग जाणोन क्लेषि फार जाले ॥ ते पाहाता राजा बोलिला
कीं पंचरात्रि परस्परे निघतिल ॥ मग त्या मुलास सीरपाव दिघला ॥ साश-
षिंचा देसाय केला ॥ मालाड माहालचा फरमास दिघला ॥ देसलिकिचा
विडा देवोन आज्ञा केली ॥ मग ते सर्वे तेथोन मालाडास आले ॥ त्याचे
मार्गे प्रधानास आज्ञा केले कीं त्या साशाष्टि मध्ये जीतके त्या तांडला
समागमे जेविले असतिल ते त्यांचि येज्ञोपविते हरणे ॥ ते आज्ञा प्रधान
वंदोन २०० अश्व घेवोन साष्टि मध्ये आला ॥ येवोन ढांढोरा पीटिला कीं जे
त्या भोजने जेविले असतिल त्याहि यज्ञोपविते वर्जीविं ॥ जे न यैकातिल त्यांस
राजदंड आणि कर्मबाह्ये कैवर्तक ॥ यैसे प्रतिपादिले ॥ धर्मशास्त्रसंमति
कैवर्तक कर्मबाह्ये जाले ॥

[पृ. ९८-पृ. १०२]

क्रमांक २ : : राक्षेस तागडीचा रणसंग्राम

रात्री राजभुवरा(ने) स्वप्न देखीले जे आपुले कानीचे मोती तोडून घेत होते. बैसले सिहासन हिरोन घेत असे आपणासी दूत येऊनु वोढीत असे औसे पाहुनु घाबीरा होऊन ऊठीला सवेची थोर थोर जोइसी व पंडीत व वेदशास्त्री व ग्रामजोसी आपुले वडीलाचे वेळे आदीत्वानी बहुता दिवसाचे होते त्यासी बोलाऊ पाठविले. मग त्यापुढे स्वप्न सांगीतलेवरी त्यांनी राजभुवराची मन समाधान केले जे तुझे शत्रु जे कोण्ही येताती ते नास होऊ(नु) जातील तुवा क्षेत्रपती मार्केंडी (आ)उश होऊनु राजसिहासनी रा(ज्य) करीसील म्हणोन बोलिले मग आप(ण) आले लोकासी असावलिया व करनाटकी चादरा देऊ दोहडावले. मग राजयाने वैसोन पांच हजार होनु ब्रामणासी वाटिले. मग राजयाने बरवे मोहूर्त पाहुनु घोडा सारंगा अमृतनिधान राजावैसता आणऊन त्यावरी बसोन अकरावे तासी तख्त विजयानगराहोऊनु बाहीर येऊन उत्तरफेसी नवगोजी देऊनु उतरीले पागा व पीलखाना व उस्तरखाना व थटी व सिकारखाना व जमदारखाना व शरबतखाना व कोठी व फराशखाना व अंबारखाना व तमाम येऊनु नऊगजी आसपास येऊनु उतरीले शाहार विजयानगरामध्ये धांडोरा फिरविलें की येक घोडा व राऊत न राहाता लस्केरासी चालणे म्हणोनु ताकीद केली. तमाम बाहेर येऊनु उतरीले.

या खेरीज मनेवरानी व पुंडारीनी पालेगारानी व लिंगारीयानी व अलकुरानी व राजविडीयानी व हिंबलकारानी मोबलग गणती सापडीत नाहीं जंगलोजंगल व डोंगरेडोंगर व दरेखोरे जागा जागा उतरले असे नजरेने पाहतां करनाटकी लसकेर सांत आ(ठ) गांव जमीन उतरले असे राजभुवराने नडगोजी तुंगभद्रातून पुढे दिघले. णेसखाना जाऊनु कुरुणानदी कडका घरून उतरले राजयाने हत्तीस आणऊनु पाहुन सीले करवीले. हत्तीचे नावे पिनावे बीताा*.....

* येथे ९० हत्तीची नावे दिली आहेत.

तमाम हत्ती सीले संदुती करून हत्तीवरी जंबुरे जबरजंग लाऊन अला-हिंदा पेशनामाजाद कुस्तणा नदी तटाकी उतरवीले राजभुवरानें का तावरगीरी व कुंदरापिवयेल बरगे दरमायाने येऊनु नडगजी देऊनु उतरले पेशनामजादी लस्केर व बाजारबुणगा येऊनु मुसकीनजीक उतरले नीजामशाहा पादशाहा बहीरी मन्हाठा तखत दौलताबाद याने भीमरथीस येऊन उतरोन सुलतान पेरोजाबाद नजीक उतरला व अकबरजलालदीन पादशाहा शहादुर्गनजीक उतरला व ईमराईम कुतुबशाहा तेलगण तखत गोलकोँडे याने मुदगल व राधेचूर दरम्याने उतरला चहुतफेने मुसलमान पादशाहायानी लस्कर व लुटावरे व पेढारे व वणजारे व चोरपाईक नदी धरून उतरले राजभुवराचे मुलुकामधे चिधीचोली बं(हा)द धरून आणु लागले तमाम मुलुक हुली होऊन चालीले राजभुवरानें आपले लस्करासी ताकीद करून बाजारबुणगा नजीक च्यार हजार घोडा व पावप्यादे पनास हजार ठेऊनु तमाम वजीराने व राजबिंडीयानी व राज-कोमारानी व येकांगधीरानी व सपरीगारानी व रजपुतानी व क्षेत्रीयानी व दलवीयानी व मनेवारानी हे अवघे जाऊनु राक्षेसतागढीस जाऊन नजीक उतरले अराबा भांडी फिरंगी गाडीयावरी मुस्तेदी करून जोडुनु बाण तमाम पावसुर बाणाईत बैलावरी दर बैलासी बाण सुमार २८* येकुन बाण सुमार ८०००० व राजबाण व कोमारबाण येसे उषावरी अराब पुढे उतरवीणे व बारु गेलोले व तुव स्विजतना इने सांगाते घोडा राऊत व पावपाद्ये असपास दरम्याने ठेवणे व बिसल्या नाईक त्रिवेंगलपा नाईक व कार्तीकविरपा नाईक हे तीघेजणासी राजभुवरी कपडे देऊनु मुसलमान पादशाहीसी झगडा करावे पेस(यास) नामजादी पाठविलेवरी त्यानी येऊनु आपुले करनाटकी कुल लस्केर देखील राक्षेसतागढीनजीक उतरले हे खबरी जासुदानी व कालबा(दा?)रानी व हरकारेयानी येसे जरजरा तिलतिल खबर घेऊनु आपुले पादशाहीसी सांगितले मग मुसलमान पादशाही गांव पांच कोसावरी येऊनु उतरले वरी निजामशाहा मन्हाठा पादशाही व ईमराईम कुतुबशहा तेलंगण पातशाही हे दोघेजण फुटोन अलाहिंदा लस्केर येऊनु तलावा फिरो

* प्रत्येक बैलास फक्त २८ च बाण कसे? प्रत्येक बैल १००।२०० बाण सहज वाहील.

लागले ते पाहोन राजभुवरानें लस्कर पायदल फौज करून भार रचिले अलीयेदलशाहा पादशाहा कन्डजाण याने आपुले कुल लस्कर घेउनु येक फौज करून उभा राहिला इमामनमुल्लीक पादशाहा वराड देश आपुले कुल लस्कर घेउनु येकभार रचिले असे तीनी च्यारी पादशाहा च्यारोतर्फ भार करून राहिलेवरी करनाटकी पाऊप्याधे व घोडेस्वारानी येकदुमाल होउनु अरोबा मधे रचून पुढे चालून निजामशाहा बहीरी पादशाहा व कुतुबशाहा तेलगणे तफे झगडा केले बाणाबाणी जहाले व त्यामधे व यामधे लस्कर बहुत जाया जाला दोहीत फैर्चे लस्कर जखमी बार जहाले निजामशाहा बहिरी पादशाहा व कुतुबशाहा तेलगण याने दीडकोस माघारे जाऊनु अलीयेदलशाहा कन्डजाण व इमामनमुल्लीक वराडदेश पादशाहा याने आपले जागा मुस्तैद दोनी फौजा होते त्यानी घेउनु झगडा दिल्हे जखमी व पाडाऊ जाहाले वीतपसील.....*

हे रणजखमी व पाडाऊ जाहालेवरी राजभुवराने ऐकोन अपुले तरफेचे वजीरास व लोकासी व बाजे खलकासी कपडे पाठविले आपुले लोकासी सागोन पाठवीले जे अपण येईजे तो झगडा न करणे लोक बहुत जाया होतांती तमाम जमा जाहालीयावरी शर्तमर्दीने झगडा केला जाईल यैसे भोसल्या दलवीयासी पाठउनु दिल्हे अलीयेदलशाहा पादशाहा कन्डजाण या पासी छरीयेपा नाईक जामदार याला हेजीबातीस पाठविले जे तुवां अपण चालेन घेउनु अम्हापासी घेउनु मांडीवरी बैसून फर्जद म्हणवीले कि तुम्हाकडे अपण न येऊ म्हणोन यैसे शर्तनामा केलेवरी रायेचूर व अदवानी हे दुदलोणी बदल दिल्हे आपुले सद्वेमधे पादशाही जमजम करूनु असावे यैसे असंता तुम्ही अपुले मुळुकामधून तिघ पादशाहे लस्केरासी वाट देउनु अपण कुल लस्केरसहीत घेउनु मदती होउनु उतरले असे बहुत बरेचार पादशाही मिळून आलीया काय होणार असे पेस्तरं तुमचे मुदा काय कैसे असें म्हणोन मग अलीयेदलशहा याने जबाब दिल्हे जे तिघे पादशाही लस्केर जोरावार होउनु माझे मुळुकामधून आले मज पासी जोरावार नाही कुल लस्कर व मुळुक खराबे केले हे राजवटे मधे आम्ही पडलो नाही हे तो जैसे फर्जद

* येथे जखमी व ठार झालेल्यांची नांवे दिलर्णी आहेत.

म्हणोन मांडीवरी वैसोन सब सफध दिल्हे असे त्यासी खता नाही
 तुम्ही काही दिलगीर न होणे वैसे हेजीबा सांगाते खलबत करनु
 हेजीबासी शाल व आसावली व तेजी व हस्तकडग व कुडकीयासी मोती
 जोडा १ दिल्हे व हत्ती छावा येक १ दिल्हे व हेजीबा सांगाते मोखत-
 सर दाहजण आले होते त्यासी शाला येक येक देउनु हेजिबासी पाने देउनु
 दोहडावीलेवरी हेजीब जाउनु राजभुवरासी हे हकीकती बयाण अर्ज केले
 हेजीब सांगाते आलीयेदलशाहाचे हरकारे सीवाजी गोपीनाथ जमारीकादा
 होता त्या सांगाते तीन तास पासुनु पांच तास परीयंतर खलबत करनु
 हरकारा मशारनुलेसी येक दुस्त कपडे दिल्हे व मोतीयाचा तुन्हाइ येक १ व
 कमरशाल १ दिल्हे बहुत मेहमानी केली अलीयेदलशाहासी फिरंग व कमर
 गुर्दा थोर मोलाचा देउनु पाठविले हे खबर निजानशाहा बहीरी व कुतुबशाहा
 तेलगण व अकबर जलालदीन मोगली पादशाहा यासी दिदवानी हरकारे
 यानी लिहून पाठविले जे अलीयेदल शाहा सांगाते राजवटा लावीली असे
 म्हणोन मग तिघे पादशाहा यानी येदलशाहापादशाहा नजीक हरकारेसी
 पाठविले अम्ही अवघे मिळोन राजभुवराचे मुलुकगीरी कराव्या आलो असो
 दरम्याने तुम्ही त्या सागाते राजवटा करीता हे तरी बरे नव्हे अवघे येकवट
 होउनु गोशमाल देणे लागते अलाहिदा राजवटा केलीयाने काम होऊन
 बेत नाही तरी तुम्ही त्यामधे मिलालीया आम्ही काही फिरोन जाणार
 नाही शर्तमर्दने मुलुकगीरी करून तुम्ही आम्हा बराबरी मसलतीस येणे
 म्हणोन तरी येदलशाहाने सांगोन पाठविले कीं तुम्हावरोबरी असो जे काये
 दिलचे मुदा असेल ते कबुल म्हणोनु मग हरकारेसी तश्रीफ देउनु रवाना
 केले राजभुवराने आपण येऊन राक्षेसतागडी नजीक उतरले रणथाबा चौधार
 राक्षेसतागडीचे मैदानामधे घातले करनाटकी लस्केर तमाम येउनु उतरले
 झगडेसी सुरु जाहाले मुदती रोज २७ झगडा जहाला जलालदीन अकबर
 पादशाहा तख्त जालनापूर याने मोगल व कर्ण रजपूत राहाठोड हे नालतवाडी
 दरम्याने उतरले यामधे व त्यामधे रायबागा नजीक झगडा रोजबरोज होऊं
 लागला करनाटकी वजीर व यैनलमुलुक व अंकुशखान बारगीर वजीरानी
 पारखे होउनु येदलशाहा तफेसी आले जलालदीन अकबर पादशाहा व
 निष्यामशाहा पादशाहा बहीरी व कुतुबशाहा तेलंगण हे तिघे मिळुनु राज-

फौज करून चालोन आले राजबिडे पाऊपाद्ये हसम झगडा दिल्हे पहिले तास पासून अकरा तास पावेतां झगडा जहाला रण दुतर्फे पाडिले राजभुवरानें राजबिडे व बाजे वजीरासी व लोकासी बोलाऊन खलबत केले सदरहू वजीर अवधे मिळून राजभुवरास अर्ज केले जे मुसलमानु पादशाही लस्कर येकवट होउनु येताती आम्ही त्याचे तोंडेसी उमे रहातो जैसे मारावे तैसे झगडा फत्ते करीतो अलीयेदलशाहा व इमामनमुळीक हे दोघे पादशाही लस्कर आपुले जागा होऊन पुढे येताती दोघे पादशाही झगडा देत असे रोजबरोज रण पडीत असे ह्यानी दगा देउनु सांपडवीतील ह्याचे पतेरा नाही ते तरफेसी मुदाम दाहा हजार घोडा व पनास हजार पायेदळ त्याचे तोंडेसी राखणे आम्ही दिलपाखीनें मशाकत करून दोन्ही पादशाही लस्कर दगा देतील येसे सिरभोई ठेऊन रोशन केलेवरी राजभुवरानें वजीरासी कपडे देऊन दोहडाविले जागा जागा आपुले गड कोटासी इतचारी लोकासी राजभुवरानें पाठविले चीतपशलि*.....

येणेप्रमाणे कषडे देउनु पाठविले राजफौज झगडा जहाले निज्यामशाहा बाहिरी व कुतुबशाहा तेलेण मोडा जहाला अकबर जलालदीन मोगलावरी झगडा घाटला त्याचे मदतीस कोण्ही आले नाहीं निज्यामशाहा बहिरी व कुतुबशाहा तेलंगण हे मोड जहाले मोड होउनु येकजागा भार रचिले होते लस्कर करनाटकी झगडा करून परतुन येता मागुती हे फौज लस्कर झगडा दिल्हे हे करनाटकी लोकानी ४००००००० हजार बाण येकायेकी व (हा!) ती लाविले त्याखाली दोघे पादशाहाचे लस्कर मोबलग झगडीयात पडीले कच खाऊन आपुले जागेसी उतरले मोगली लोक मागुती येउनु अलाहिदा झगडा दिल्हे करणाटकी लोक बहुत पडीले इतुके झगडा देउनु राजभुवराचे लस्केर जाउनु आपुले जागा उतरले राजभुवराने आपण राजहौश मुस्तेदी रामहत्तीवरी बैसोन कुल लस्कर दोघे तिधे पादशाहावरी चालिले भांडे थोर थोर भरनु भांडेचे बहुत मार जहाले बहुत कच होउनु लस्कर मोड जाहाले त्यावरी राजभुवराने बहुत खुषीहाल होऊन नडगोजीस परतून येउनु उतरले करनाटक लोक तिनी पादशाहा लस्करासी झगडा करून भागौन बेहुशार

* येथे १५ सरदार पंधरा ठिकाणीं पाठविले, त्यांची यादी दिली आहे.

होऊन लस्केर उतरले होते अलीयेदशाहा व इमामनमुलीक वराडदेश पादशाहा हे दोघेजण पादशाहा येकायेकी मुस्तेदीहून राजभुवरावरी घोडे केला त्याचे जिना उत्तरन बेखबर होते पाऊप्याचे लोक रोटीपोळी करून घेत होते तो येही जाऊन सभा पडोन खतर केले राजभुवर रामराज अलीयेदलशाहा पादशाहा कब्रडजाण हाताखाले पाढून जाब बोलिला जे तुवा माझे लेक म्हणोन बोलीली होतासी तुवा येकायेकी दगा करून मजवरी सभा पडिलासी आता माझे काये ततचीर चालणार असे माझे लस्केर तमाम पडीले म्हणोन ताजा कपडे पुरतकालीक दाईव टोपीस हिरा मोती माणीकाचे कुलाब घालन मावीशाला पांवरुन अपुले देवासी स्मरण करून अलीयेदलशाहासी सांगोन पाठविले जे तुवा आपण फिरंग घेऊन येकांग लढाई करावे दुसरीयाने आपुलीशावरी हात देऊ नये म्हणीन त्यापासी सौगंद घैतले मग अलीयेदलशाहाने अपण येकांगी भिडीतां नजीक उमे राहुन डोसकी कापिले हे खबर च्यारो पादशाहासी जाहीर जाहाले करनाटकी लस्केर तमाम चिंदीचोल जहाले पलोन हत्ती व घोडे उट बारु गलोले व बाण सुमार व खजाना तमाम लुटालुटी जहाले कुल लस्कर मिलोन विज्यानगरासी गंले राजभुवराचे माये व तिघीजण बाईला हे खबर ऐकोन माहालासी आगी लाऊन दिल्हे माणीक मोती व हीरा रत्न तमाम मुसलमान लस्कर पादशाहा जाऊन कटकबंद उत्तरोन मुदाम १४ रोज शहरामधे सोदासोदी केले मोबलग माल सांपडिले मुलुकगिरी तिनी पादशाहा यानी केले.

[भा. इ. सं. मं. द्वितीय संमेलन वृत्त, पृष्ठे १७२ ते १८१]

क्रमांक ३ :

: शिवछत्रपतीचे चरित्र

१ अफळलखानाचा वध

विजापूर [येथे] अहंगी हदलशहा पादशाही करूं लागले व बडी साहेबीण सुलतान महंमद याची बायको ही कारभार कुल करीत असतां त्यांस है वर्तमान कदून बहुत कष्टी जहाली. पातशाही किले घेतले. देशही काबीज केला. एक-दोन राज्ये बुडविली. हा पुंड जहाला. त्यास मारून गर्दीस मेळ-विष्णाचे कसे करावे, म्हणून विचार करून, राजश्री शहाजी राजे बॅगरुळा-कडे होते त्यांस पत्रे लिहीली. महालदार रवाना केले की, “तुम्ही पादशाही चाकर आणि शिवाजी लेंक पुण्याकडे पाठवून यांणी पादशाहाशी बदलून हरामखोरी केली. चार किले पादशाही घेतले. देश मुलुख काबीज केला व मारिला. एक-दोन राज्ये बुडविली, व दोन राजे पादशाही रुजुवात होते ते मारिले. आतां लेकांस कैदवार ठेवणे. नाहीं तरि पादशाही इवाला घेतील.” असे लिहून पाठविले. मग महाराजानी उत्तर दिले की, “शिवाजी आपला पुत्र, परंतु आपणाजवळून पळोन गेला. तो आपल्या हुकुमांत नाहीं. आपण तो पादशाहाशी रुजुवात एक निष्ठेने आहों. शिवाजी आपला पुत्र याजवारि हळा करावी, मन मानेल तें करावे, आपण दरम्यान येत नाहीं.” असे उत्तर पाठविले.

त्याजवरून बडी साहेबीण हिणे कुल वजीर उमराव अदलशाही बोलावून आणून शिवाजी राजियावरि रवाना करावे म्हणोन पुसतां कोणी कष्टल केले नाहीं. अफळलखान वजीर याणी कबूल केले की, “शिवाजी काय? चढे घोडियानिशीं जिवंत कैद करून घेऊन येतों.” असे बोलिलियावरि पादशाहाजादी खुशाल होऊन वस्त्रे, अलंकार, हत्ती, घोडे, दौलत इजाफा देऊन नावांजीक बरोबर उमराव जमाव बारा हजार स्वार खेरीज पायदळ रवाना केले.

तेव्हां अवधी फौज एकत्र होऊन औरस चौरस लाढकर उत्तरले. आणि पुढे तुळजापुरास आले. तेथे येऊन मुक्काम केला. श्रीभवानी कुलदेवता महा-

राजांची, तीस फोडून, जातियांत घाळून, भरदून पीठ केले. भवानीस फोडतांच आकाशवाणी जहाली कीं, “अरे अफजलखाना, नीचा, आजपासून एकविसावे दिवशी तुझे शीर कापून तुझे लष्कर अवघें संहार करून नवकोटी चामुँडांस संतृप्त करिंते.” अशी अश्रुण्णी जहाली. पुढे लष्कर कूच करून श्रीपंदरीस आले. भीमातीरीं उतरले. देवास उपद्रव देऊन वांईस आले. तेथें येऊन विचार केला कीं, “राजियाकडे हेजिचीस पाठवून, सळा करून, पातेजून जिवंत हातीं धरावा” अशी मनांत योजना करून कृष्णाजी भास्कर हेजिच्या यास बोलावून आणून सांगितले कीं, “तुमचे बाप महाराज त्यांचा आमचा भाईचारांत पुरातन स्नेह चालला आहे. त्याजमुळे तुम्ही कांही आपणास इतर नाही. तुम्हीं येऊन आपल्यास भेटणे. आपण पादशाहा जवळून तुम्हांस तळ कोंकणचे राज्य व जहागिरी देववितीं. गडकोट घेतले ते करार करवितीं. वरकड ही नावांजितो जितके तुमचे मनांत असेल तेणे प्रमाणे सरंजाम देववितो. पादशाहाशीं भेट घेणे तरि ध्या नाही तरि मुलाजमत माफ करवितीं. ऐशा किंत्येक गोष्टी सांगोन सल्यांत राजासि भेटीस आणावै. अगर आपण येऊं.” असे कृष्णाजीपंतापाशीं सांगितले आणि त्यास पुढे रवाना करावै. (असे केले)

तीं या खबरी राजियाति पावल्या, कीं, “विजापुराहून अफजलखान बारा हजार स्वारांनिशीं नामजाद जहाला. हे कळून राजाने आपली कुलफौज लष्कर मुस्तेद करावै, आणि जावलीस युद्ध करावै, आपण प्रतापगडास जावै, हा विचार केला. तेव्हां सर्वांनी निवारिले कीं, ऊंज देऊं नये, सळा करावा. त्यास राजे बोलिले जे संभाजी राजियास जें मारिले तसें आपणास मारितील. मारितां मारितां जें होईल तें करू. सळा करणे नाही.” हा विचार केला. तीं रात्रीं श्रीभवानी तुळजापूरची [इणे] मूर्तीमंत दर्शन दिले आणि बोलिली कीं, “आपण प्रसन्न जहालों सर्वस्वे साह्य तुला आहे. तुझे हाते अफजलखान मारवितीं. तुजला यश देतो. तूं कांही चिंता करूं नको” महणून धीर भरंवसा देऊन अभय दिले. राजे जागे होऊन जिजाबाई आऊस बोलावून आणून स्वप्राचें वर्तमान सांगितले. व गोमाजी नाईक पानसंबल जामदार व कृष्णाजी नाईक व सुभानजी नाईक असे मातवर लोक व सरदार व खरकारकून मोरोपंत व निळोपंत व अण्णाजीपंत व सोनोजीपंत व गंगाजी

मंगाजी व नेताजी पालकर सरनोबत व रघुनाथ बळाळ सबनीस व पुरोहित असे बोलावून सर्वांस स्वप्र सांगितले. श्री प्रसन्न जहाली आतां अफजलखान मारून गर्दीस मेळवितों” [असे म्हणाले.] हें सर्वांचे मते कठीण कर्म, सिद्धीस गेले म्हणजे बरे, नाहीं तरि कसे होईल ? ह्याणोन विचार पडला. मग राजे बोलिले की, “सळा केलियानें प्राणनाश होईल. युद्ध केलियानें जय जाहलियास उत्तम, प्राण गेलियानें कीर्ति आहे. येविषयीं क्लोक.

जितेन [जथेन] लभते लक्ष्मी मृत्युनापि सुरांगनाः
क्षणविधंसिनी काया का चिंता मरणे रणे ? ॥ १ ॥

असा नीतीमध्ये विचार सांगितला आहे. त्याज करितां युद्ध करावेहें खरें. आतां एकच तजवीज करावी. संभाजी राजे पुत्र व मातोश्री आहेत ही राजगडीं ठेवावी. जर अफजलखान मारून जय जहाला तरि माझा भीच आहे. एखादे समर्थी युद्धीं प्राणनाश जहाला, तरि संभाजी राजे आहेत, त्यांस राज्य देऊन यांचे आजेत तुम्हीं राहणें, अशी निर्वाणूक करून, सर्वांस सांगून, मातुश्रीच्या पायावरि डोई ठेवून, निरोप घेतला. मातुश्रीर्नीं आशिर्वाद दिला की, “शिवबा विजयी होशील.”

असा आशिर्वाद घेऊन मग राजे निघोन प्रतागडाने गेले. नेताजी पालकर सरनोबत यास लष्कर घेऊन वर घाटावरि येणे म्हणोन सांगितले. आणि “अफजलखानास जावलीस बोलावितों, सळा करून भेटतों, विश्वास लावून जवळ आणितों, तें समर्थीं तुम्हीं घाटमाथां येऊन मार्ग धरणे.” असे सांगितले. त्याजबरोबर रघुनाथ बळाळ सबनीस दिले व मोरोपंत पेशवे व शामराव निळकंठ व त्रिंबक भास्कर त्यांसही समागमे घेऊन तेही कोंकणांतून यावे असे केले.

इतक्यांत कृष्णाजीपंत हेजीब खानाकडील आले. त्यांस प्रतागडावर घेतले. राजियाची मेट जहाली. किंत्येक खानांनी गोष्टी सांगितल्या होत्या त्या विदित केल्या. लौकीक बोलणे जहाले. राजे बोलिले की, “जसे महाराज तसे खान आपणास वडील आहेत. त्यांची मेट अलबत्ता घेऊं.” असे बोलून कृष्णाजीपंत यास चिराड एक घर दिले. तेथें जावयास निरोप दिला. दुसरे

दिवशीं राजे सदरेत बैसले. सरकारकून सर्व सरदार असे सर्व ही बोलावून आणिले व पंताजी गोपिनाथ म्हणवून राजियाजवळ विश्वासू मातबर होते, त्यांस बोलावून आणून एकांतीं महालांत खलबत बैसले. राजे पंताजीपंतास बोलिले जे, खानाचे देजीच कृष्णाजीपंत हेजिबीस आले आहेत, त्यांस निरोप देऊन रवाना करितो. व तुम्हांसही अफजलखान याजकडे रवाना करितो. तेथें जाऊन, खानाची भेट घेऊन बोलीचाली करणे. खानास किया शपथ मागणे. तुम्ही ते शपथ मागतील तरि देणे. अनमान न करणे. हरप्रकारे जावलीस घेऊन येणे. या खेरीज सैन्यामध्ये युक्ति प्रयुक्तीनें ज्या रीतीनें शोध मनास आणावयाचा त्या रीतीने आणा. खानाचे चित्त आमच्या बरियावरि किंवा वाइटावरि आहे असा शोध करणे.” इतके सांगून, राजे सभेस आले. कृष्णाजीपंतास बोलावून आणिले. राजे म्हणौं लागले की, “ खानाची किया पाहिजे. याजकरितां आमचे पंताजी गोपिनाथ यांस तुम्ही आपणांसमागमें खानाच्या भेटीस नेणे. याजवळ हस्तपंजराची आण देववर्णे. खानास जावलीस घेऊन येणे. काकाची भेट घेऊन येऊ. आमच्या मनांत कांही कपट नाही.” असे सांगितले. त्यांस ही गोष मानली. मग कृष्णाजीपंतास वर्षे देऊन रवाना केले. तसेच पंताजीपंतास वर्षे देऊन अफजलखानाकडे रवाना केले.

त्यांनी जाऊन खानाची भेट घेतली. खानांनी सन्मान केला. कृष्णाजी भास्कर यांनी अर्ज केला की, “ शिवाजीने हेजिबीस पंताजीपंतास पाठविले आहेत. एकांतीं बैसून बोलावै.” असे सांगितल्यावरि खान, एकांतीं बैसून कृष्णाजीपंत व पंताजीपंत यांस बोलावून आणून, वर्तमान पुसिले. कृष्णाजी-पंत बोलिले की, “ राजे तुम्हांवेगळे नाहीत. जसे महाराज शहाजीराजे तसे तुम्ही, म्हणून शपथ दिली. राजे निर्भय होऊन जावलीस येतील. खानानें ही शंका न घरितां जावलीस यावै. त्यांची तुमची मुलाजमत होईल. तुम्ही सांगाल तें ऐकतील.” हा भावार्थ खानास कळल्यावरि मनांत नष्टाई धरून शपथ दिली. खान बोलिले की, “ राजा हरामजादा काफर, जावली कुबल जागा, येथे भेटीस म्हणोन बोलावितो यास्तव तूं ब्राह्मण मध्यस्त होऊन शपथ देशील तरि शिवाजी राजियाचे भेटीस येहेंन. मुलाजमत घेऊं.” त्यास पंताजीपंतीं किया दिली जे “ राजे तुमच्या वाइटावरि नाहीत. संदेह न घरणे.

भेटीस यावयाचे करणे.” ऐसे खानास सांगून सैन्यांत लांचलुचपते देऊन, मुत्सदी वजीर याजवळ शोध करून विचारले. त्यांनी सांगितले की, “शिवाजी हरामजादा आहे यांसि युद्ध करिता सांपडणार नाही. याजकरितां राजकारण लावून भेटी घ्यावी. [आणि] भेटीचे समर्थी धरावा, ऐसी खानांनी तजवीज केली. [आहे] ” म्हणून कळलियावरि दुसरे दिवशी पंताजीपंत खानाकडे येऊन, राजियाकडे जातों म्हणून हुकुम मागितला. खानानें बहुमान करून राजाकडे पाठविले.

पंताजीपंत प्रतापगडास आले. राजाची भेट जाहली. ते समर्थी पंताजी-पंतास धर्णी जावयास निरोप दिला. रात्री एकले पंताजीपंत भेटीस बोलविले राजे व पंत दोघे बैसून आण शपथ घालून, एकांतीं वर्तमान पुसिले की, “यथार्थ करीणा सांगणे. खानाच्या मनांत कसें काय आहे हे सांगणे. आम्ही तुम्ही वेगळे नाही. आपले राज्य संरक्षिले म्हणजे सर्व कारभार तुम्हांस देतो. द्रव्यही बहुत देतो. आम्हांस वर्तमान यथार्थ सांगणे.” ऐसे धरो-बियांत घेऊन राजांनी पुसिले. तेव्हां त्यांनी सांगितले की, “खानाच्या मनांत दुष्ट बुद्धि आहे सल्ला करून, तुम्हांस भेटीस आणून, दगा करून, कैद करून, विजापुरास धरून न्यावे ऐसे आहे. जर तुम्हांस हिंमत असली तरि खानास नानाप्रकारे मेद करून जावलीस घेऊन येतो. तुम्ही हिंमत धरून एकांतीं एकांगी करून मारणे आणि लष्कर सर्व लुटणे. राज्य सर्व आपले करणे.” ऐसा विचार सांगितला. [तो] राजाच्या मनांत आला. तेव्हां पंताजीपंतास पाच हजार होन बक्षीस दिले. आणि खानास सांगणे जे “राजा बहुत भितो वाईस भेटीस यावयास धीर पुरत नाही. खान वडील आहेत, मेहरबानी करून जावलीस घेऊन भेट देतात तरि आपण भेटीस येतो. आपण यास हातीं धरून, धीर भरंवसा देऊन, पादशाहाचे मुलाजमतीस घेऊन जाऊन उर्जित करतील. तरि थोरपण आहे. ऐसे कित्येक मजकूर सांगून घेऊन येणे.” म्हणोन विचार सांगोन पंताजीपंत यास रवाना केले.

ते जाऊन वाईस खानास भेटले. करीणा जाहीर केला. “राजा कचदिल आहे. येथे भेटीस येतां शंका धरितो तुम्हीच्या तेथें जावलीस चलणे तेथें भेटीस येतील. दिलासा करून बराबर घेऊन जाऊन.” असे सांगितले. त्यावरून खान बहुत खुशाल होऊन, कूच करून, जावलीस रडतोंडीचा घाट उतरून

आला. तो प्रतापगडाखालीं डेरे देऊन रांहिले. आसपास चौगर्दी बारा हजार लक्षकर व बंदुकी अराबियाच्या गाढ्या, हत्ती, सुतारनाल्याच्या गाढ्या, जागां जागां पाणी पाहून उतरले. पंतजीपंतास गडावरि राजियाकडे पाठविले. कीं, “मेटीस येणे.”

त्याजवरून ते राजियासि जाऊन भेटले. लैकिक बोलणे जें बोलावयाचें तें बोलले. एकांती मागती सर्व वर्तमान सांगितले कीं, “आपण बोलल्याप्रमाणे खानास घेऊन आलो. आतां तुमची त्यांची मेटी एकांती स्वांसे खांसे यांची करवितो. तुम्ही हरीफी करून कार्यभाग करणे तो करावा.” म्हणोन सांगितले. मेटीस एक दिवस आड करून दुसरे दिवशी मेटावे असें क्लें. “राजे गडावरून उतरावे, खानांनी गोटांतून पुढे यावे, उभयतांनी दरम्यान डेरे देऊन स्वांसे स्वांसे मेटावे,” ऐसा निवाद करून राजाचा निरोप घेऊन खानाजवळ गडाखालीं माचीस उतरून गेले. खानास वर्तमान सांगितले. खानानेही मान्य क्लें.

मग दुसरे दिवशी गडाखालीं राजियानीं सदर केली. डेरे बिछाने व असमानगिरी, तिवाशीया व मोतियाच्या झाल्यांनी लाविल्या चित्रविचित्र बाढे व लोडे, गाद्या, पडगाद्या टाकिल्या. सदर सिद्ध केली. घाटमाथा लक्षकर [सुद्धां] नेताजी पालकर आणविले होते. त्यांसि इशारत सांगोन पाठविली कीं, “उथां खानाचे मेटीस जातो. फत्ते करितो, आणि गडावरि येतो. तेव्हां एकच आवाज गडावरि कारितो. तेव्हां तुम्ही घाटाखालीं उतरोन लक्षकरांत खानाच्या चालेन येऊन मारामारी करणे.” तसेच कोकणांतून राजश्री मोरोपंत पेशवे आणविले. त्यासही गडावरील आवाजाची इशारत सांगितली. आपण निवडक लोक गडावरून उतरोन जागां जागां झाडीत ठेविले. आणि स्वांसा राजियानीं जरीची कुडती घातली. डोईस मंदील बांधिला त्यांत तोडा बांधिला. पायांत चोढणा घालून कास कसली व हातांत एक बिचवा व वाघनख चढविले आणि बराबर जिऊ महाला म्हणून मरदाना होता त्याजवळ एक पट्टा व एक फिरंग व ढाल. तैसाच संभाजी कावजी महालदाराजवळ पट्टा व फिरंग व ढाल ऐसे दोघे माणसे मर्दानी आपणा बराबरि मेटीस घेतली. वरकड आसपास घारकरी लोक जागां जागां जाळीत उभे

केले. आणि राजियानें स्नान करून भोजन केले. सिद्ध होऊन गडाखालीं मेटीस जावयास उतरले.

गोटांत्रून मेटीस यावयास खानही सिद्ध होऊन चालले. बराचरि लष्कर हजार दीड हजार बंदुकी मुस्तेद होऊन चालिले. मोठे मोठे धारकरी लोक समागमें निघाले, चालिले, इतक्यांत पंताजीपंत पुढे होऊन अर्ज केला की, “इतका जमाव घेऊन गेलियाने राजा धाशत खाईल. माघारा गडावरि जाईल. मेटी होणार नाही. शिवाजी ह्याणजे काय? यास इतका सामान काय करावा? राजा दोघां माणसानिशीं तिकडोन येईल. तुम्ही इकडोन दोघांनिशीं चालावै. दोघे बैसोन भेटावै. तेथें तजवीज करणे ते करा.” असें सांगितल्यावरि अवधा जमाव दूर बाणाचे टीपयावरि उभे राहून खासा खान एक पालखी, दोघे हुद्देकरी व कृष्णाजीपंत हेजीब असे पुढे चालिले. सैदबंडा म्हणोन पटाईत एक लष्करी समागमें घेतला. पंताजीपंतही बराचरि आहेत. असे सदरेत गेले. सदू देखोन खान मनांत जळाला की, “शिवाजी ह्याणजे काय? शहाजीचा लेंक वजीर यास असा जरी बिछाना नाही! अशी मोतीलग सदर म्हणजे काय? पादशहास असा सामान नाही, येणे जातीचा त्यानें सामान मेळविला” असें बोलतांच पंताजीपंत बोलिला जे “पादशाई माल पादशहाचे घरी जाईल, त्याची इतकी तजवीज काय?” असें बोलून सदरेत बैसले. राजियास सिताब आणवणे म्हणून जासूद हरकारे रवाना केले.

राजे. गडाचे पार्या उभे होते. तेथून हल्लु हल्लु चालिले. समाचार घेतां खानाबरोबर सैदबंडा मोठा धारकरी आहे हैं ऐकून, उभे राहिले. आणि पंताजीपंतास बोलावूं पाठविले ते आले त्यास म्हणूं लागले, जे “जैसे महाराज तैसे खान. आपण खानाचा भतीजा होय ते वडील. सैदबंडा खानाजवळ आहे त्याकरितां शंका वाटते. हा सैदबंडा इतका यांत्रून दूर पाठविणे,” म्हणोन पंताजीपंतास सांगितले. त्यावरून पंताजीपंत [यार्णी] जाऊन कृष्णाजीपंताकडून खानास संगोन सैदबंडाही दूर पाठविला. खान व दोघे हुद्देकरी राहिले. तेव्हां राजेही हिकडून जिऊ महाला व संभाजी कावजी दोघे हुद्देकरी [यां] सहित गेले. खानही उभा राहून, पुढे सामोरा येऊन राजियास भेटला. राजियानें मेटी देतां खानानें राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखाले घरिली. आणि हातीची जमदाड होती तिचें मेण-

टाकून कुशीस राजियाचे चालविली. तो आंगांच जरीची कुडती होती त्यावरि स्वरस्वरली, आंगास लागली नाही. हें देखोन राजियांनी डावे हाताचे वाघनख होतें, तो हात पोटां चालवला. खानानें आंगांत झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करितांच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात, उजवे हातचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून, मुंडी आंसद्दून, चौथरियाखाले उडी घालोन निघोन गेले. खानानें गलबला केला की, “मारिले! मारिले! दगा दिधला! बेगी धांवा!” असें बोलतांच भोयांनी पालखी आणिली आणि पालखींत घालून, उचलून चालविला. इतकियांत संभाजी कावजी महालदार याने भोयांचे पाय मारिले. आणि पालखीखाले भोयांस पांडिले. खानाचे डोचके कापिले. हार्ती घेऊन राजियाजवळ आला. इतकियांत सैदबंडा पाटाईत घावला. त्यानें राजे जवळ केले. पटथाचे वार राजियावरि चालविले. तो राजियानें जिझ महालियाजवळ आपला हुद्दियाचा पट्टा [होता तो] घेऊन, पट्टा व बिचवा असे कातर करून सैदबंडा याचे चार वार ओढिले. पांचवे हाताने राजियानें सैदबंडा मारावा तो इतकियांत जिझ महाला याणे फिरंगेने खांधावरि सैदबंडियासि वार केला. तो पट्टियाचा हात हत्यारा समेत तोडिला. आणि खानाचे शीर घेऊन राजे सिताब गडावरि जिझ महाला व संभाजी कावजी महालदार असे गेले.

[पृ. ९-१७]

२. राजियाचें देहावसान

कांहीं दिवसानी राजास व्यथा ज्वराची जाहली. राजा पुण्यक्षेत्र, काल-ज्ञान जाणे. विचार पाहतां आयुध्याची मर्यादा झाली असें कलून जवळील कारकून व हुजरे लोक होते. त्यांमध्यें सभ्य भले लोक बोलावून आणिले. मग त्यांस सांगितले की, “आपली आयुध्याची अवधी झाली. आपण कैलासास श्रीचे दर्शनास जाणार. शरीर क्षीण देखून पन्हाळियावरि संभाजी राजे वडील पुत्र यांस सांगितले की, तुम्ही दोघे पुत्र आपणास त्यांस राज्य वांदून देतों. आणि उभयतां सुखरूप राहणे. म्हणोन सांगितले. परंतु वडील पुत्र संभाजी राजे यांनी ऐकिले नाही. शेवट आपला तो निदान समय दिसताहे. राज्य म्हां शिवाजीने चाळीस हजार होनाचा पुणे महाल होता,

त्यावरि एक कोड होनाऱ्ये राज्य पैदा केले. हे गड कोट व लष्कर पागा ऐसे मेळविले. परंतु मज माघारे हैं राज्य संरक्षण करणार ऐसा पुत्र दिसत नाही. कदाचित् धाकटा कुंवार राजाराम वांचला तर तो एक हैं राज्य बृद्धीते पाववील. संभाजी राजे वडील पुत्र जाणता आहे, परंतु बुद्धि फटकळ आहे. अल्पबुद्धि आहे. त्यास काय करावे? आपण तो प्रयाण करतो. तुम्हीं कारकून व हुजरे मराठे कदीम या राज्यांतील आहां. तुम्हांस या गोष्टी कल्या असाव्या. आपणा माघारे संभाजी राजे पराक्रमाने राज्य सर्व आटोपतील. लष्करही थोरला राजा संभाजी म्हणून याजकडे डौल देऊन मिळतील. राजाराम धाकटा म्हणून याजकडे लष्कर येणार नाही. सरकारकून राजारामाचा पक्षपात करून उम्यतां बांधूस राज्य वांदून दोन राज्ये करूं म्हणतील. शेवट लष्करचे मराठे कारकूनाचे विचारांत येणार नाहीत शेवट अवधे सरकारकूनांसि विश्वास देऊन धरतील. संभाजी राजे हे आपले वेळचे थोर थोर ब्राह्मण यांस मारील. ब्राह्मणहृत्या करील. पुढे मराठे यांस लष्करचे सरदारांसही मारील, धरील, इजत घेईल. लहान माणसे, गुलाम, यांचा पगडा पडेल. आणि थोर लोकांची चाल मोडील. संभाजी कैफ खाईल, गांज्या ओढील. इषकबाजी करील. गडकोट देशमध्ये अनाईक होईल. राजा परामृष्ट करणार नाही. द्रव्य सजीना सर्व उडवील. सर्व राज्य गमावील. संभाजीचे गुण ऐकून औरंगजेब दिलीहून चालून येईल. भागानगर विजापूर मोंगल घेईल. हैं राज्यही घेतील. आणि संभाजी शेवट दगा खाईल. जे गति मालिक अंबर निजामशाहा त्याचा पुत्र फतेखान मालिका माघारा जाहला, आणि पातशाही बुडविली, तैशीच संभाजी राजा करील. मग राजाराम राज्य करूं लागेल. तेव्हां गमाविले राज्य साधील. मजपेक्षां पराक्रम विशेष करील. ही पुत्रांची लक्षणे. आतां कारकूनामध्ये माझे वेळचे थोरले कारकून यांस तो संभाजी वांचूं देणार नाही. त्यापैकी एक प्रल्हादपंत निराजीपंताचे पुत्र व रामचंद्रपंत निळोपंताचे पुत्र हे दोघे ब्राह्मण पराक्रमी होतील. निळोपंत प्रधानाचा पुत्र हाही नांव धरील. या वेगळे कोणी होणार होतील. मराव्यांमध्ये बहुतेक संभाजी मोडील. उरल्यापैकी संताजी घोरपडे व बहिरजी घोरपडे व धनाजी जाघव हे जरि वांचले तरि हे तिघे मोठे पराक्रम करतील. मोडिले राज्य हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे सांवरतील ” असे बोलले. येणे प्रमाणे राजे

बोलिले. सर्वांचे कंठ दाढून नेत्रांपासून उदक खवूं लागले. परम दुःख झाले. त्या उपरि राजे बोलिले की, “ तुम्ही चुक्रर होऊ नका. हा तो मृत्युलोकच आहे. या मार्गे किती उत्पन्न झाले तितके गेले. आतां तुम्हीं निर्मळ सुखरूप बुद्धिने असणे. आतां अवघे बाहेर बैसा. आपण श्रींचे स्मरण करतो.” म्हणोन अवधियांस बाहेर बसविले. आणि राजियांनी श्री भागीरथींचे उदक आणून स्नान केले. भस्म धारण करून रुद्राक्ष धारण केले. आणि योगभ्यास करून आत्मा ब्रह्मांडास नेऊन दशद्वारे फोडून प्राणप्रयाण केले. शालिवाहन शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध १५ रविवारीं दोन प्रहरीं काळ रायगडीं झाला. त्या नंतर शिवदूत विमान घेऊन आले. आणि विमानी बैसून कैलासास गेले. हे जड शरीर मृत्युलोकीं त्याग केला.

राजियांचे देहावसान झाले. ते दिवशीं पृथ्वीकंप जाहला. गगर्नीं धूमकेत उदेला. उल्कापात आकाशाहून झाला. रार्तीं जोड इंद्रधनुष्ये निधारीं. अष्टदिशा दिग्दाह होऊन गेल्या. श्री शंभुमहादेवीं तब्यांचे उदक रक्तांबर झाले. पाण्यांतील मत्स्य बाहेर पडून अमासवणी [?] उदक जहाले. ऐशीं अरिष्टे जाहली. मग राजियाचे कलेवर चंदनकाणे व बेलकाणे आणून दग्ध केले. स्त्रिया राजपत्न्या कारकून व हुजरे सर्व लोकांनीं सांगितले की, धाकटा पुत्र राजाराम यांनीं क्रिया करावी. सर्वांनी खेद केला. राजाराम यांनीं अत्यंत शोक केला. त्या नंतर उत्तरकार्य कनिष्ठांनीं करावै असें सिद्ध केले. वडील पुत्र संभाजी राजे वेळेस नाहीत. याजकारितां धाकव्यानीं क्रिया केली. ऐसे राजियांचे चरित्र आख्यान उत्पन्न काळापासून देहावसानापर्यंत जहाले.

राजा साक्षात् केवळ अवतारीच जन्मास येऊन पराक्रम केला. नर्मदापासून रामेश्वरपर्यंत द्वाही फिरली. देश काबीज केला. अदलशाई, कुतुबशाई, निजामशाई, मोंगलाई द्वा चारी पातशाहा व समुद्रांतील बेवीस पातशाहा असे जेर जस करून नवेच राज्य साधून मराठा पातशाहा सिंहासनाधीश छत्रपति जाहला. प्रतिइच्छा मरण पावून कैलासास गेला. ये जातीचा कोणी मार्गे जहाला नाही. पुढेही होणार नाही. असे वर्तमान महाराजांचे जहाले. कळले पाहिजे.

चरित्र पुण्यक्षेत्र राजियाचे जे घरी लिहून ठेवतील त्याच्या भाग्यास पारावार नाहीं. व जे वाचतील त्यांस मोठे पुण्य जोडेल. निपुंचियास पुत्र होतील व दरिद्रि यांस लक्ष्मीवंत होतील. व अपेशी यांस यशवंत होतील. व पुण्यक्षेत्र पराक्रमी होतील. जे पुत्रवंत असतील त्यांसही पुत्र होतील. जे लक्ष्मीवंत असतील ते विशेष भाग्यवंत होतील. यशस्वी असतील ते दिग्बिजयी होतील. येणेप्रमाणे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. बरें समजाणे. ही बखर संपूर्ण जाहली.

[पृ. ८२-८४]

क्रमांक ४ :

आज्ञापत्र

मराक्यांचे आरमार

आरमार म्हणजे स्वतंत्र एक राज्यांगन्च आहे. जसें ज्यास अश्वबल तसी त्याची वृद्धीप्रिथा आहे, तद्वत्तच ज्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र. याकरितां आरमार अवश्यमेव करावै. चालीच्या गुराबा^१ बहुत थोर ना बहुत लहान, ऐशिया मध्यरीतीनिं सजाव्या. तशीच गलबद्दतें करावां. थोर बहुत वारसे जागीत जे वाञ्याविणे प्रयोजनाचेच नव्हे असें करावयाचें प्रयोजन नाही. कदाचित् एक दोन सलाबतीमुळे केलें तरी जें आरमार करावै त्यावर मर्दानी मारक माणूस, भांडी, जंघुरे, बंटुका, दारूगोळी, होके आदिकरून आरमारी प्रयोजनी सामान यथेष्ट बरें सदुतें^२ करावै. त्याचे प्रत्येक प्रत्येक सुभेकरावै. दौरे सुभ्यास पांच गुराबा, पंधरा गलबद्दतें करून घावां. इतकियासीं एक सरसुभा करावा, त्याचे आजैत सर्वांनी वर्तावै. आरमारास तनखा मुलखांत नेमून घावा. पैदास्तीवरील नेमणुकीमुळे साहुकारांस उपद्रव होऊन साहुकारी

१. तारू. २. सिद्ध.

बुडेल. बंदरे राहिलीं पाहिजेत. प्रयोजनिक वस्तु परस्थळींतून आणावी तेव्हां येत्ये. असें जाहलियामध्ये राज्याचा भ्रम काय उरला? तसेच जकाती आदिकरून हांशीलही बुडालें. लुटीमुळे गोरगरिबांचा सत्यानाश होऊन अपरिमित पापही वाढलें. आरमारकरीही बेळगाम होऊन मनःपूत वर्तो लागले, तरी नेहमीं तनखा मुलखांतून देणे घडते, तरी इतका अन्नगल प्रसंग न होता. कदाचित् आरमारास सारा नेहमीं तनखा कैसा अनकूल पडतो म्हणावै तरी जितका अनकूल पडेल तितकेच आरमार सजावै. साहुकारी चाढवावी. साहुकारीमुळे जकातीचेच हांशील होईल. तितकियावरी कितेक आरमार करू नये. या रीतीने आरमार सजीत सजीत सजावै. आरमारकरी यांणी हमेषा दर्यांत फिरून गनीम राखावा. जंजिरियाची सीमा जवादा^१ चरीचिवरी पावीत जावा. येविष्यांत जंजिरेकरी बोभाट हुजूर येऊ न घावा. सर्वकाळ दर्यावर्दी गनिमाचे खवरेत राहून गनीमाचा मुलख मारावा. हवी पाळती घालून गनिमाचे स्थळाचे लाग करावे. दर्यांत कोळी साहुकारी तरांडीं यांची अमदरफती^२ करावी. कोळी साहुकारांचे वाटेत जाऊ नये. त्यांस कोणाचे उपद्रव लागत असेल तरी तो परिहार करावा. गनीमाचे मुलखाखेरीज विदेशींचे गैरकौली^३ असे साहुकारांचीं तरांडी येतां जातां असलीं, तरी तीं परभारे जाऊ न घावीं. नवेंमध्ये हाताखालीं घालून, त्यांचे दसोडीस^४ हात न लावतां, दिलासा करून बंदरास घेऊन यावीं. बहुत प्रकारे त्यांणीं व मुलखगिरीचे कारभारी यांणीं जाऊन त्यांचे समाधान करावै. लांकडे पाणी घेतील तें घेऊ घावै. नारळांचीं शाळीं आदिकरून जो त्यांस पाहिजे जिन्नस असेल तो त्यांस विकत अनुकूल करून घावा. याविरहित आणखी खरेदी प्रोक्त आत्मसंतोषे करितील तो अल्पस्वल्प जकात घेऊन सुखरूप करू घावा. थोर मनुष्य साहुकार कोणी असला तरी त्याचे योग्यतेनुरूप दिवाणचे तरफेने त्याची थोडीबहुत भेहमानी करावी. तो खर्च दिवाणांतून मजुरा घ्यावा. कोणी एका प्रकारे त्या परकी साहुकारास सौख्य दिसे, माया लागे, तें राज्य अमदरफती करीत, असें करावै. गनीमाचे मुलखांतील साहुकारी

१. बंदोबस्त. २. दलणवळणांचे संरक्षण. ३. बिनपरवाना. ४. क्षुद्र वस्तूसही.

तरांडीं दर्यात असलिया कस्त^१ करून ध्यावी, धरून बंदरांस आणावी. मालांत काडीहतकी तसनस^२ न करितां तमाम माल जस करून महालचे कारकुनांनी व आरमारकरी यांणी हुजूर लिहून पाठवावें; आज्ञा होईल तशी वर्तणूक करावी. आरमारास गनीमास गांठ पडोन झुंज मांडले तरी सर्वांनी कस्त करून एक जमावें. गलीम दमानी^३ घालवून झुंजावें. वारियाचे बळे गनीम दमानी नयेत, आपण दमानी पडलौं, आपले गलबत वारियावरी न चालेल असें जाहलें, तरी कसेही आपले बळ असो तरी गनीमास गांठ न घालितां, गांठ तोडीत तोडीत आपले जंजिरियाचे आश्रयास यावें. तरांडियांस वं लोकांस सर्वथा दगा होऊं देऊ नये, आपणांस राखून गनीम ध्यावा. गनीम दमानी पडोन हारीस आला जेर जाहला, तरी एकाएकी उडी घालून नये. दुरुनच चौगीर्द^४ घेरून भांडियांचा मार देत असावें. दगेखोर गलीम आपण जेर झालैं असें जाणून दगाबाजीने कौल घेतो, म्हणून जवळ बोलावून नये. आपल्या अथवा जवळ बोलाविल्याच्या पायाळास आगी टाकून तरांडे जायां करितो. याकरितां त्याचा विश्वास न मानितां कौलास आला तरी दुरुनच कौल देऊन त्याचेच बतेल्यावरून सरदार लोक आपणाजवळ आणावे. मग त्याच्या तरांडियावरी आपले लोक चढवावे. नाहीं तरी मालविसातीची तमा न धरितां भांडियांचे माराखाली तरांडे फोडून टाकून सलाबत पाढावी. आरामाराची छावणी करणे, दर्यास तुफान होणार तो आठपंधरा दिवस अगोदर करावी. तेही प्रतिवर्षी एकाच बंदरी अथवा हरएक जंजिन्याखालीं किंवा उघड्यामानीं सर्वथा.न करावी. प्रतिवर्षी एकयाच बंदरीं छावणी केलियाने, आरमाराचे लोक वारंवार ताकीद केली तरी कांहीएक मुलखास उपसर्ग थोरच आहे तो एकाचे मुलखास होणार, तो होऊं न द्यावा. उघड्यामानीं आरमाराची छावणी केली तरी छावणी करणे आरमार घड्यावरी वाढावा लागतो. वरती छावणी, तशामध्ये दगेखोर गनीम, चोरी छपीने तात्काळ आगीचा दगा करणार, असेही होऊं न द्यावें. केवळ किल्याचे बंदरांत छावणी करावी, तरी आरमाराचे मनुष्य बहुत, प्रायशः अविध आणि उन्मत्त, एखादे बोलीचालीमुळे कचकलागत होऊन लोक जायां होणार.

कदाचित् परस्परे संकेतस्थळांत फितवाही होऊ सके, हें बरे नव्हे. याकरितां आरमारची छावणी करणे तें प्रतिवर्षी नूतन बंदरी, ज्या बंदरास मोहरी किळा, किल्ल्याचे दहशतीने गनीम खाडीत शिरे न शके, अथवा खाडीस खाडीत आरमाराची छावणी करावी. तेंही सारे आरमार एकाच जागी न ठेवावें. जागां जागां छावणी ठेवावी. रात्री खाडीतील घस्त, खुष्कीची घस्त आरमारासभोवतीं करवीत जावी. सुभेदारानें आपला कबिला देखील दोन माहिने त्या जागां राहून आरमारची ताबिनाती^१ करावी. जें लागेल सामान ते विषयी हुजूर लिहून विले^२ करून ध्यावी. मुलखांत अवाढावी^३ सर्वथा होऊ न घावी. आरमारास तक्ते, सॉट,^४ डोलाच्या काढ्या आदिकरून थोर लांकडे असावीं लागतात. आपले राज्यांत अरण्यांत सागवानादि वृक्ष आहेत त्यांचे जें अनुकूल पडेल तें हुजूराचे परवानगीने तोहन न्यावें. याविरहित जें लागेल तें परमुलखीहून खरेदी करून आणवीत जावें. स्वराज्यांतील आंबे फणस आदिकरून हेही लांकडे आरमाराच्या प्रयोजनाचीं, परंतु त्यांस द्वात लावूं देऊ नये. काय म्हणोन कीं, हीं झाडे वर्षी दोन वर्षीनी होतात असें नाही. रयतांर्नी हीं झाडे लावून लेंकरासारखीं बहुत काळ जतन करून वाढविलीं. तीं झाडे तोडिल्यावर त्यांचे दुःखास पारावार काय? एकास दुःख देऊन जें कार्य करीन म्हणेल तें कार्य करणारास हित स्वल्पकाळचे बुडोन नाहीसेंच होतें; किंबहुना धनियाचे पदरी प्रजापीडण्याचा दोष पडतो. या वृक्षांच्या अभावे द्वानिही होत्ये. याकरितां हे गोष्टी सर्वथैव होऊ न घावी. कदाचित् एखादें जें झाड बहुत जीर्ण होऊन कामांतून गेले असले तरी त्याचे धन्यास राजी करून घेऊन द्रव्य देऊन त्याचे संतोषे तोहन न्यावें. बलात्कार सर्वथैव न करावा. याप्रमाणे हुजुरात, गड, किल्ले आदिकरून परम साकधतेने वर्तत, मातुश्रीसाहेबांचे सेवेशीं कोणीही अर्थे अंतर न पडे, तुम्हीं केले सेवेचा मुजरा होय आणि या दिग्भरीत यशास तुम्हीं पात्र होऊन स्वार्मांर्नी जो तुम्हांवर संपूर्ण अखत्यार दिला आहे, आणि स्वार्मांची अनुपम्य दया तुम्हांवरी आहे, ती दिनप्रतिदिनीं अभिवृद्धीस पावे ती गोष्ट करणे. तो योजिला संपूर्ण उद्योग सिद्धीस पावून सत्वरच स्वार्मांचे आगमन त्या प्रांतीं

१. व्यवस्था. २. मागणी. ३. बेबंदशाही. ४. न कापलेले बुंधे.

होत आहे तदोत्तरीं तुमच्या विचारें आणखीही कितीएक नाजूक धंद्याचें नियम जे परंपरेने राज्याभिवृद्धीस उपयुक्त आणि इहलोक परलोक साधन, ज्यांस संपूर्ण कीर्ति, ते सर्वही यथान्यायें करून दिले जातील.

ऋग्मांक ५ :

पाणिपतची बखर

१. कलियुगींचे भारत

पहांटेची दोन तास रात्र उरली तेव्हां सरकारी साहेबनौबत लढाई-प्रसंगाची करून नकीबांस ताकीद करावयास सांगितली. नकीबांनी सर्व लष्करांत फिरून ताकीद केली. प्रातःकाल होतांच तमाम फौजेसुंद्रां सरदार शिलेपोस तयार होऊन आले. एकापरीस एक, भीमार्जुनासारिखे महावीर, दर रिकीबीस तरवार गाजविणारे, अर्गी वीरश्रीचीं वारी, रणांगणाचा शृंगार करून, घुग्या व बख्तरें व टोप, चिलखतें, बिन्या व बिरजे व वळें तकटी व मुक्तमाला व मस्तकीं तुरे व कलग्या व अंगांचे बारा अलंकार व जरीचे अबदागिरे करून शोभायमान, हातीं पटे व गरगज व फिरंगाणा व चिचवे व कटारा व पेशकब्जे व वाघनखें व भाले व कोयते व परीघ व पट्टीश व फरश व गारमांडीं व सांगा व बरच्या व बंदुका कटीतटीस शब्दसंभार बांधून आपआपलाले वाहनारुढ होऊन, अर्गी स्फुरणे अतिशय, युद्धास जावयास अति उदित, स्वामिसेवेशीं तत्पर, अशा आवेशाचे पुरुष हाजारै हजार सिद्ध झाले. अनसूट, नव्या उमेदीचे, शिपाईगीरीची शर्थ व्हावी म्हणून उमेदवारीनें बिरदे बांधून, शिरीं समले सोडून, घोड्यास जडावाचे अलंकार करून, एकाहून एक आगळे, जीवित्वास तृणप्राय मानणारे असे शहाण्णव कुर्लीचे मराठे घोड्यास नटनागर, जरीबादली पाखरा व शिन्या व सडका व पार्या तोडर बांधून घोड्यांस थापटून उमे राहिले. तसेच हवदे व अंचान्या व नवरत्नांच्या मुक्ताभरणी झालरा याप्रमाणे गजभार सिद्ध जाहले. ऊबरे व न्हेकले व जेजाला व सुतारनाले व थोरलीं भांडीं येकूण आवाज

दीड हजार, याप्रमाणे आराबा षसरून व बाणांच्या कैंच्या उंटांवर लाढून, बाण लावणारे सहवर्तमान एकदांच सकल समुदायानिशीं सिंहनांदें गर्जना करून रणास जावयास निघाले.

नंतर सैन्याचे चार भाग करून दक्षिणचे बाजूस खांसे विश्वासराव साहेब वीस हजार एकांब्यांनिशीं, त्यांचे डावे बाजूस मल्हारराव होळकर पन्नास हजार फौजेनिशीं, पूर्वेस भाऊताहेब साठ हजार फौजेनिशीं, व पश्चिम दिशेस जनकोजी शिदे पन्नास हजार फौजेनिशीं, व उत्तरचे बाजूस तोफखाना साठ हजार पायदळासहित इम्राईमखान गारदी याजकडील लोकांनी मस्तकावर ढाला घेऊन, नग्न हत्यारे करून, सावधतेनै, जुम्मस न खातां, मांडीस मांडी देऊन, एक घोडा राऊत न मिसळे अशा बेतानै निशाणांचे फरारे सोडून उभे राहिले.

इराणी दुराणी व हस्तनापुरवासी व दिलीपत बादशाहा यांनी फौजेच्या चार टोळ्या केल्या. एक्या टोळीस खांसे अबदअली पन्नास हजार फौजेनिशीं व दुसरे टोळीत सुजातदवले पन्नास हजार फौजेनिशीं व तिसरे टोळीत मनसूरअली तीस हजार फौजेनिशीं, मध्यभार्गी मुख्य इराणी पाऊण लक्ष फौजेनिशीं, याप्रमाणे आपआपले सरदारांस व पायदळांचे जमातदारांस निक्षूण ताकिदी रणप्रसंगाच्या होऊन बेलाशक चालून घेतले. तोफखान्यावर जाऊन पडले. एक रंजकेची सरवती होतांच दोहोदळांत धुंधःकार होऊन एकमेकांस दिसेनासें जहाले. धुरानै दिवाकर अगदींच आच्छादित जहाला. आपर कोणी ओळखेनासें जहाले. दोन प्रहरपर्यंत एकसारिखा तोफखाना उभयतांकडील सुरु होता. धूर निवारण होतांच पाहूं लागले तों अमित्राकडील पठाण वीस हजार कामास आले, व सदाशिवपंत भाऊंकडील लोक पायदळ घोडेस्वार अजमासें वीस पंचवीस हजार कामास आले. श्रीमंत विश्वासराव साहेब व सदाशिवपंत भाऊ व मल्हारजी होळकर व जनकोजी शिदे व यशवंतराव पवार व अंताजी माणकेश्वर व अप्पाजी जाधवराव व विठ्ठल शिवदेव विचूरकर, समशेर-बहादूर वगैरे धारकरी व हुजरातीचे लोकांनी व एकांब्यांनी एकदांच सर्वांनी श्री जाश्वनीळाचे स्मरण करून व शाहू महाराज छत्रपति यांचे नांव घेऊन, हरहर महादेव !! ही गर्जना करून घोडे घातले. इराणी दुराणी व अबदली व सुजादौला व मनसूरअली व अबदली नावरशाहाचे घेटे व दिलीपद बादशाहा-

कडील खांसे खांसे बादशहाजादे व राठोड, रांगडे व रजपूत व मेवाती व हस्तनापूरवासी यांणी “या अल्ला ! खुदा या रहिमान रहिम !” याचा उच्चार करून एकदांच नीट कमरग्यांत शिरले. तेव्हां तीस हजार फौजेनिशीं जनकोजी शिदे व समशेर बहादूर यांनीं त्यांजकडील सर्व फौज पोर्टी घालून घोडे घातले. तेथें मोठी झोटधरणी होऊन वरकड हृत्यारांची लढाई व तिरंगाजी ही राहिली. लढाईची हातधाई झाली. भाला व बिचवे व गुरुगुरजे व जमदाडा व वाघनसें यांचे चपेटे फार झाले. एकमेकांच्या गळ्यांस मिळ्या मारून पुढचे पाय पुढे टाकूं लागले. कोणी मार्गे फिरेना. सक्रोध होऊन, अवसाने धरून एकमेकांवर पर्जन्यप्राय कोसळू लागले. मल्हयुद्धाचे मारणेच कडोविकडीचे परस्परे दाखवूं लागले. या युद्धांत वांचून पुनः दक्षिणेत जाऊन संसार करावा ही अरुता कोणी ठेविली नाही. कोणी महाकाल, कोणी कृतान्त असे भासले. कितीकांस मूळ्यांना येऊन रणभूमीस निचेण्ठित पडले. कितीकांचीं शरीरे त्या गर्दीच्या रंवदर्ढीत चिरहून गेली. कितीकांचे हात पाय तुदून नुसते कोथले रेणांत राहिले. कितीक वीर भंबाळ होऊन भयंकर दिसूं लागले. कितीक वीरांच्या पाठीतून भाला हृदयापार होऊन आपआपले पुण्यानें कोणी विष्णुलोकास गेले, कोणी कैलासास गेले, कोणी सत्यलोकास गेले, कोणी इंद्रलोकास गेले. याप्रमाणे दुसरी लढाई सात तासपर्यंत झाली. मोठे मोठे सरदारांद्वीं व शिपायांनी लढाईची शर्त केली. रक्तोदके भूलिंगास अभिषेक झाला आणि शिरकमले हींच भूलिंगास कमले अर्धं जाहलीं. मल्हारराव रामचंद्र त्या रणांत आक्रंदत पडले होते. तें दुःख त्यांचे चिरंजीव गणपतराव मल्हार यांणीं ढोळ्यांनीं पाहून, आपले पित्यास पुरे करून, आपण आपला शिरच्छेद कराव-यास उदित झाले. ते समर्थीं सदाशिवपंतांनीं पाहून सगदगद होऊन उत्तर केले कीं, “आत्महत्या करू नये. उदर्ईक सर्व आपण इंद्रसमेस जाऊं.” असें म्हणून राहविलें. सदाशिवपंतांकडील व शत्रूकडील एकदर माणूस पस्तीस हजार ठार पडले. दद्हा बारा हजार घोडा मोकाट फिरु लागला! मदोन्मत्त हत्ती पाउण्यांनी रणप्रसंगी पडले. इराणी दुराणी वगैरे शत्रूकडील उंट नफर दोन हजार कारखान्याचे जायां झाले. याप्रमाणे संग्राम महाधुरंधर जाला. या युद्धांत बळवंतराव गणपतराव भेंदले यांजवर वार पडला. त्यांचे मुर्द्यावर मोठी गर्दी गुजरली. ते सदाशिवपंतभाऊनीं पाहून, घोड्याखालीं उडी टाकून,

दोहों हार्ती पडे चढवून, जिवाची तमा न धरितां धीट होऊन नीट फौजेत चालून घेतले. कत्तल करीत चालले. ते समर्थी जनकोजी शिदे व श्यंबकराव मार्तेड व सदाशिवपंत पुरंधरे व महिपतराव चिटणीस व विष्णुल शिवदेव व फकीर महंमद व फिरंगोजी पवार व राणोजी जाधवराव, आपाजी जाधवराव व धर्माजी पासिलकर व संताजी आठोळे व नरसोजी खैरात व हैबतराव सालसकर व सथाजी पायथुडे व नरसाजी बिरजे व गुणाजी भापकर व लिंगोजी केशव सदाशिव आण्पाजी व जानमहंमद व भागोजी डफळे व इंद्रोजी रसगळ व रस्तुमराव पांढरे व इंद्राजी कदम व बळवंतराव सासवडकर या सर्वोनी घोड्यास्वालीं उड्या टाकून पाय उतारा झाले. मार्गे पुढे पाहिलेच नाही. तेथें मारामारी कांहीं सामान्य झाली नाहीं. ते समर्थी स्वर्गीं इंद्रलोकींचे इंद्र सुद्धां सुरगण विमानांत बसून अंतराळीं पाहावयास आले. धन्य त्या वीरश्री वैभवाची! बळवंतराव यांचा मुर्दा बळजोरीने सदाशिवपंतांनी आपले जमार्तीत आणिला. मर्दुमकीचा वहमा इराणीचा जिरला. त्या सपाठ्यांत सदाशिवपंत भाऊंकडील व इराणीकडील व दिल्लीपत बादशाहाकडील व सुजातदौले व मनसूर अहली व हस्तनापूरवासी यांजकडील स्वांसा स्वांसा मोहोरा एका ताटांतील जेवणारा साडेसातशे कामास आला. यांणी इराणी दुराणीचा मोहोरम केला. वीरांच्या मर्दुमीचा कळस जाहला! ! एवढी लढाई जाहली परंतु कांहीं तफावत पडली नाहीं ! याजकरितां इराणी दुराणी अंतरी दिलगीर होऊन म्हणून लागले कीं, “दखनी मराठे लोक बडे हरामजादे! तरवारीस आपणास ऐकत नाहीत. बादशाही लियाचिगर हं बी पीछे जानेके नही. सब सलतनत समेत हळ होना ये अच्छा.” असें म्हणोन फिरून चालू येण्याची उमेद धरावी तों एवढ्यांत सदाशिवपंतांनी कुतरतोड करून सर्व शत्रुंस आपल्या लक्षकरांत शर्तबेशर्त करून दामटून घातले.

इकडे सदाशिवपंत आपल्या लक्षकरांत जाऊन नामी धारकरी व सरदार व पाग व पतके व गाढ्यांतील जमातदार पडले होते ते रणांतून शोधून काढून कोणास पुराविले, व कोणास अभिन्नाग दिले, व ज्यांची ओळख पुरली नाही असे जे सरदार चाकरमाने होते त्यांस एकेक्या गर्तेत शेंपन्नास व शेंदोनशें घालून स्वांचा बुजविल्या. ब्राह्मण मंडळीस शेले दीड हजार कफनास लागले. या कलियुगीं दुसरें प्रत्यक्ष भारती युद्ध झालें. इराणी दुराणी व दिल्लीपत

चादशाह वगैरे यांजकडील व सदाशिवपंत भाऊंकडील लोकांविषयीं व घोडें-स्वारांविषयीं व तोफत्खान्यांविषयीं व पायदळाविषयींची बहुत खराबी जाहली ती लिहितां पुरवत नाहीं. पेशवे बहादूर यांजकडील थोर थोर सरदार व मानकरी व एकांणे व धारकरी वंहुजरातीतील लोक पडले, त्यांची नांवनिशी मात्र लिहिली. इराणी दुराणी दिल्लीपत बादशाहा वगैरे यांजकडील लोक पडले त्यांची नांवनिशी ल्याहावी तर या कलियुगीं दुसरे भारत होईल, याकरितां श्रीमितांकडील लोक लिहिले गेले त्यांची नांवनिशी तपसीलवार अशी की :—

१ बळवंतराव गणपत.	१ कृष्णाजी मोरे.	१ सोनजी सिरके.
१ गंगाधर नारायण.	१ चिमणाजी वाळके.	१ नारो हरी.
१ बाळाजी भोईर.	१ लखमाजी गोडे.	१ समजाजी वागवे.
१ नारायणसिंग रेडे.	१ सिदोजी धारधे.	१ मोराजी पडवळ.
१ शिवराव अंबीकर.	१ मलहारराव कोतकर.	१ अमृतराव मोरे.
१ अमृतराव चवळे.	१ बहिरराम रजपूत.	१ निळकंठराव माने.
१ जयाजी भालेकर.	१ मानाजी रणदिवे.	१ रामराव राणे.
१ दयाळ सिंग.	१ गिरजोजी देवळे.	१ यमाजी शिरोळे.
१ सिधोजी भौंसले रुजू शेवळे.	१ आनंदराव माने.	१ भुजावरसिंग.
१ तुकाजी गाढवे.	१ मलकोजी माने.	१ धौंडजी पवार.
१ सयाजी थोरात.	१ लखमाजी सांवत.	१ शिवजी शेलके.
१ हणमंतराव शितोळे.	१ जावजी दमेकर.	१ पिलाजी नवरे.
१ हरंजी रणदिवे.	१ बयाजी शिरके.	१ दुल्लभजी पालेकर.
१ हणमंतराव मोचळे.	१ गंगाजी दाभाडे.	१ मानाजी रणनद्रे.
१ पदाजी मोहिते.	१ रामराव साटम.	१ अपाजी जिरगे.
१ लक्ष्मणराव मानगिरे.	१ येशवंतराव वाघ.	१ रामराव काळे.
१ रहिमान गोरी.	१ सिदोजी थोरात.	१ यमाजी राजेगिर.
१ नरसिंगराव चोपडे.	१ कणोंजी पाळेकर.	१ लखमाजी गाजरे.
१ मिकाजी रासळे.	१ हटेसिंग.	१ सयाजी माने.
१ मिवराव पवार.	१ शंकाजी कांटे.	१ रामराव माने.
	१ संताजी वाघ.	१ तुकाजी थोरात.

१ मिकाजी नळवडे.	१ रामराव शिरके.	१ बापुजी काटेकर.
१ कृष्णाजी विष्णु.	१ शिवराव कडु.	१ सयाजी गुजर.
१ कमाजी सुरवे.	१ रामराव घुगरे	१ लिंगोजी थोरात.

२. भाऊ कल्पांतींचा आदित्य भासला

तेव्हां युद्धास तोंड लागले, दारूण संग्राम झाला. हवद्यांस हवदे, राउतांस राऊत, एक मेळ जहाला. व सुतरनाले बाणाच्या कैंच्या व करोलाच्या गोळ्या व गरनाला व तोफांचा मार एकदांच जहाला. एकच रणधुमाळी दोन्ही सैन्यांत माजली. धुरेंकरून दिनमणीचा अस्त झाला असा भास पडला. घे घे हीच गर्जना उठली. उमास ध्यावयास अवकाश पडेना. पुढचा पाथ पुढै. कोणास कोणी हरेना. एका परीस एक आगले. इराणीची जात अरबुज, आपपर म्हणावयाची नाही. महाबली, महा पराकमी, मोगल, पठाण व रोहिले, रांगडे व रजपूत व पंजाबी, बिलंदे, माळवी व कोठेवाडी वैगेर नाना जातीचे त्यांनी संग्रामाची सीमा केली. बहुत मराठे दल खपले. रक्तोदकाचे पाट रणभूमीस वाहूं लागले. चिभित्स शरीर दिसौं लागली. देहांभिमान कोणांत उरला नाही. चौकेर लढाईची वेहू होऊन गेली. थोर थोर अमिरांचे हौदे खालीं जहाले. इराणी हांवभरी होऊन फिरून नीट फौजेत चालून घेतले. तेव्हां मराठी फौज कच खाऊन माघारी सरली.

तें पहातांच भाऊसाहेबांनी फौजे सुद्धां आपला अंबारीचा हत्ती फौजेत लोटला. तेव्हां ढावी टोळी विश्वासराव साहेबांची होती, ती बेजरब उठली. उजवेकडून जनकोजी शिंदे कृष्णांत शिरून मोठी मारामार जहाली. शरसंधान अगदींच राहिले. निमचे व समसेरा चालूं लागल्या. तीन चार तास पर्यंत एकच धाई शत्रुसंधानाची झाली. मुर्द्यावर मुद्दे पवूं लागले. वीरांच्या नजरा फिरोन गेल्या. आपपर कोणी ओळखेनासे जाहले. वीर रणांमध्ये माजले. रणमद चढला. खांशा खांशांचे हौदे एकास एक लागून जोरावारीने लढौं लागले. केवळ दशायां शतायारीं मारूं लागले. ते समर्थीं सदाशिवर्पत [यांणी] अंबारींतून उतरून, दोहों हातीं पघे घेऊन, नीट फौजेत चालून घेतले. तेव्हां नामी नामी सरदार व धारकरी नांवाबिनांवाचे यांणीं जीवित्वाची तमा न घरतां वेलाशक हैदोसच केला. कोणास क्षतें वर्मी लागलीं,

ते विष्णुलोकास गेले. व कोणीं रणांगणीं मुर्च्छित पडले. व कोणांचीं शिरें तुटोन घडांवेगळीं ज्ञाली. व कोणांचीं उदरें फुटोन अंतरमाळा लोंबूलागल्या. परंतु अणुमाल कोणीं लढाईं विषयीं कसर केली नाहीं. एकच गर्दी होऊन गेली. खांसे विश्वासराव साहेब अगदींच गर्दींत गर्द होऊन गेले. तेव्हां सदाशिवंपंत पाय उतारा होते ते घोड्यावर स्वार होऊन सैन्यांत मिसळले. मोठी तरवार करून विश्वासराव साहेब अंबारी सुद्धा संभाळून माघारे आपले जमार्तींत पाठविले. परंतु कायम आहेत किंवा वैकुंठवासी जहाले याचें वर्तमान पुरतेपणे लागलें नुहीं. आपण तसेच पुढे चालून गेले. तेथें नामी नामी लोक दोन हजार ठार पडले. इराणीनें नामोहरम होऊन पाठ दिली.

त्या युद्धात इकडील व तिकडील एकंदर चाळीस हजार लोक कामास आले. खेरीज केवळ जखमी लोक दहा हजार. याप्रमाणे युद्ध जहालें. या मार्गे या कलियुगीं असा येत्ता कोणीं जहाला नाहीं. पुढे ही होणे जरूर. भारती युद्धा समान सदाशिवंपंतांनीं युद्ध केले. या कलियुगीं मानव कृतींति ब्राह्मण कुव्यांत जन्म घेऊन पराक्रम थोर केला. धन्य त्यांची जननी की, असा पुत्र प्रसवली! येणे करून सप्त पुरुष उद्भरून विष्णुलोकास गेले. धन्य त्या पुरुषाचा पिता! त्यास साम्यता दशरथाची, किंवा पंडूची! चिमाजी आप्पाची धन्य कीं, हा पुत्र रामाप्रमाणे निमांण जहाला. हैं युद्ध पाहून स्वर्गीं इंद्र व देवगण व गंधर्व स्तुति करू लागले कीं मानवी होऊन, जातीचा विप्र असता, प्रताप कर्णप्रमाणे केला!! केवळ राम रावण यांच्या युद्धा समान युद्ध झालें. इराणीकडील लोक तीस सहस्र कामास आले व आठ हजार जखमी जहाले. शिवाय घोडीं वीस हजार, उंटे सातशे व हत्ती दोनशे येणे प्रमाणे अमित्राकडील तळावर राहिले. भाऊसाहेबाकडील नामी सरदार व धारकरी, एकाण्डे हुजरातीचे लोक वीस हजार ठार पडले. शिवाय उंटे पांचशे व घोडे पंधरा हजार व हत्ती नग सव्वाशे ऐसा संग्राम जहाला. मुख्य अबदलीचों पुत्र तेजूशहा बहादर व नजीमखां वगैरे मातवर पठाण व रोहिले हृक होऊन गेले. खांसे सुजातदौले यास चार जखमा जहाल्या. इराणीचे फौजेने शिकस्त खाऊन माघारी फिरली. अवसान अगदीं खत्ता जालें. भाऊंनीं सेना सहित पिच्छा पुराविला आणि इराणीच्या गोटांत फौज नेऊन घातली. एकीकडे पठाणांची टोळी होती ती नेस्त नाष्ट केली. सदाशिवराव

भाऊ अभिनव यश पावले. आनंदसागरास पारावार नाही. शत्रु पराभवातें पावून, भाऊसाहेब व विश्वासराव साहेब उभयतां आपआपल्या अंबारीत बसून, महागर्जना करून रणतुरेव नौबती आणखी जय वार्द्ये वाजवीत आपले गोटांत चालिले. एकच सिंहनाद झाला. त्यांची फौज शिक्ष्ट स्वाऊन मार्गे गेली. त्यासंधींत मार्गे अबदअल्ली पन्नास हजार फौजेनिशी आपले गोटांत तथारच होता, त्याचे पुत्र उभयतां लढाईत हक्क जहाले, त्यांचे वर्तमान श्रवण करून वाईटपणाचे ऐकताच अबदल्ली याने फौजेसहवर्तमान या अळा ! या खुदा ! या रहिमान ! या प्रमाणे देवाचा धांवा करून, जीवित्वाचा संकल्प सोडून, एकदांच वार्द्ये वाजवून फिरून सदाशिवपंतावर चाल केली. तेव्हां भाऊसाहेब यश संपादून आपले गोटांत जात होते. इतक्यांत शत्रु पाठीवर आला, हें वर्तमात कळतांच महातास सांगून खांशाचे हत्ती माघारे फिरविले. तें संपूर्ण फौजेने पाढून सर्व लढाईच्या प्रसंगी नीट चालिले. लढाई सुरु होतांच विश्वासराव साहेब अंबारीतून तिरंदाजी करीत होते, एवढ्यांत कोणी दुष्टाने बंदुकीची जोडगोळी धातली. ती हृदया पार होतांच विश्वासराव साहेब लागलेच वैकुंठवासी जहाले. तेव्हां त्या महातानें व जो स्ववासस्वान्ध्यांत चौरीबारदार होता त्याने कमरेचा दुपेटा काढून, विश्वासराव साहेबांस अंबारीचे खांबाशी दृढ बांधून बसलेचे बसले वीर कमाणी सुद्धां तसेच ठेविले. पुढे लढाई होतच होती. या आकांताचे वर्तमान उजवे बाजूस भाऊसाहेब होते त्यांस विदित जहाले.

नंतर भाऊसाहेबांनी आपला अंबारीचा हत्ती खाली बसवून, विश्वासराव साहेब यांचे हत्तीजवळ जाऊन, तो हत्ती बसवून, रायाचे शरीर छिन्नमिन्न जहाले होतें तें दृष्टीने पाहून परम दुःख जहाले. तें पत्री लिहिणाराची कल्पना कुंठित जहाली. श्रीराम अयोध्यापूर सोडून वनवासास जावयास सिद्ध जहाले, तें वर्तमान ऐकतांच दशरथानें कैकेयीच्या मंदिरांतच अंतर्धान केले, तसेच भाऊसाहेबांस जहाले. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांस आज्ञा जहाली की, “तुम्ही पुण्यास जावै. बराघर आमचे कुदुंच व इतरांचे कबिले घेऊन जाऊन, श्रीमंत नानासाहेबांस व श्रीमंत सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब यांस माझे साष्टांग नमस्कार सांगून विज्ञापना माझे तफेने करावी. तुमचे चिरंजीव विश्वासराव साहेब व भाऊ साहेब तीन लक्ष सेनेसहित इंद्रलोकी

सुखरूप आहेत. कांहीं चिंता न करावी. उभयतां वडिलांनी आजपासून लोभ चिरंजीव माधवरावसाहेबावर करीत जावा. पुढे कांहीं दिवसांनी त्यांचे हातून संपूर्ण शत्रू लयास जाणार. मी परशुराम अवतार आणि चिरंजीव माधवराव साहेब केवळ अर्जुनाचा अवतार. आमचा संकल्प यांचे पराक्रमानें परिपूर्ण होणार. याप्रमाणे सांगितलेले वर्तमान नानासाहेबांस व सौभाग्यवती वहिनीचाईस श्रुत करावै. कदाचित् शत्रूंनी तुमचा पिच्छा पुराविला असतां आमच्या कुटुंबाचा शिरच्छेद तुम्हीं आपले हातीं करावा, परंतु शत्रूंचे हातीं जीवंत लागूंदेऊ नये.” तसेच जनकोजी शिंदे यांस सदर्हू अन्वयें निरोपण जहाले. शिंदे मजकूर यांणीं उत्तर दिले कीं, “ मी पुण्यास माधारा जावयाचा नाहीं. खांद जर माधारे पुण्यास येताल तर मी जाईन. नाहीं तर जेथे खांदाचा जोडा पडेल तेथें माझे शिरकमल पडेल ! यांत तिळमात्र अंतर नाहीं.” तें ऐकून समागमे स्वारी बरोबर गंगोदकाच्या कुप्या चालत होत्या तया सदाशिवपंत भाऊंनी आणवून, खालीं गाशा घालून शेलापागोटे, जामानिमा, ढालतलवार, सुद्धां सैचल स्नान करून, एके कुपीचे उदक प्राशन केले आणि उत्तर केले कीं, “ आमचे पारणे जहाले ! ” मग मल्हारराव होळकर यांस रामराम करून, “ आतां लोभ असो थावा,” असें बोलोन हयपान घोडा अर्बी होता. तो आणवून, वर खांद जहाले. एवढ्यांत होळकर वैरे यांणीं विनंति केली कीं, “ एवढे हळास पडावयाचे कारण नाहीं. आपण उज्जनीस साल मजकुरीं छावण्या कराव्या. पेस्तूर सालीं शत्रू आपण पहातच आहों. पुण्यास जावयाची खांदास शरम वाटेल तर आलीकडे गंगा अथवा नर्मदा अथवा क्षिप्रा एवढ्यास्थळीं मुक्काम वर्ष सहा महिने करून, सर्व सरदार, घोडे, हत्ती व उंट व तें, पायदळ, व तौफखाना यांचे बैल व अवांतर सेना खाऊन पिझन हुशार होऊन पेस्तर सालीं रुमशामची खबर घेऊ ! हिंदूने मुसलमान होऊं परंतु छत्रपतीचे नांव राखूं यांत अंतर नाहीं !! आणि आपण कांहीं पदरचे सरदार यांचे ऐकत जावै. कारण पेशाजी साष्ठी, वसई कैलासवासी चिमाजी आप यांणीं फते केली. आणि प्रतिज्ञा मोठीच केली होती परंतु चौधां सरदारांचे मते कोणतीही एखादी गोष्ट शेवटास नेत. तसेच आपण वर्तीवै.” तेव्हां भाऊसाहेबांनी उत्तर केले कीं, “ चिरंजीव विश्वासराव साहेब गोळी लागून कामास आले. आतां आपण

मोठा पराक्रम जरी करून पुण्यास गेलों तरी सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब माझे मुख्यावलोकन करणार नाहीत. कारण त्यांचे केवळ जिवाचे जीव विश्वास-राव साहेब ते लढाईत पडले असतां त्या वडिलांचे भेटीस आपण जावेहें अयोग्य.”

एवढ्या संधींत मलका जमानीन विवीसिएहेब, दिल्हीश्वराची बादशाहा जादी, दिंगे जी फौज रूमशामचे बादशाहाकडून कुमकेस इराणी व दुराणी, गिलचे नादिरशाहा व तंशूरशाह वगैरे आली होती यांस पदर पसरला कीं, “तुम्ही जर लढाईत कमकसर केली तर दिल्हीचे बादशाह फकीर होऊन देशांतरास जातात. हें समजून एक वेळ आणखी लढाई रणखंदल करावी. त्यांत खुदानें यश दिल्यास पुनः दिल्हीस जाऊ. नाहीं तरि दिल्ही सोडून परांगंदा होऊ. तुमचे लांफ्रासन्निध उतरलों आहों. मुसलमानी बादशाहीची शरम ठेऊन बैजूरब लढाईत भिडावें. बारग्यांची फौज दरवर्षी येऊन बादशाहास इजा देऊन, घासदाण्याचे ऐवजी खंडण्या घेतात, आणि रात्रंदिवस बादशाहा दिलगरी होतात, हें दुःख सोसवत नाहीं. आपण बादशाहत करून अथवा चारगे करतील हाच संकल्प ! ” तेव्हां सरदारांनी तसलिमात करून, विवी-साहेबांचा हुक्म घेऊन, एकदांच घोड्यांच्या अनीन् उठवून मोहळांच्या माशा उठतात त्याप्रमाणे सर्वत्रांनी उडी घातली. तोफा व बंदुका आणि बाणांच्या कैच्या व गरनाला आदि करून अगदीच राहिल्या. तरवार चालती जहाली.

तेव्हां राव भाऊंनी त्या रोहिल्याप्रमाणेंच उडी घातली. परिहल्या लढाईच्या वेळेस सव्हा चार लक्ष फौज गणतीस लागली होती. त्या आलीकडेस सर्व सैन्य लढायांत खपून तीस सहस्र घोडा स्वार शिलक राहिला. त्या सुद्धा भाऊसाहेबांनी उडी घातली. तेव्हां [भाऊ] केवळ कल्पांतींचा आदित्य भासला. ग्रीष्म ऋतूच्या दिवसांत मेघाचे ढग उठतात आणि विशुद्धता चमकून लागलीच नाहीशी होते, त्याप्रमाणे भाऊसाहेबांनी संग्रामांत उडी घातली ते समर्थी सर्वांस दिसले. तिकडील खांसा अबदली व मनसूरअली व सुजातदीले, इराणी कडील नादिरशाह, तंशूरशाह वगैरे उरल्या फौजेस सहित त्यांणीही उडी घातली. ते समर्थी श्रीहरी त्या अमित्राकडील फौजेस सन्मुख जाहला. श्रीमंत पेशवे बहादूर यांस विन्मुख झाला. याजमुळे सर्व नाश जाहला.

क्रमांक ६ :

भाऊसाहेबांची बखर

१. बचेंगे तो और वी लढेंगे

इकडे दत्ताजी शिंदे यांस बयाजी शिंदे याजकडील स्वार धांवत आला आणि सांगितले की, “ पाटील, बयाजी शिंदे तो ठार पडले. मुदी त्यांनो नेला. आणि घाट घेऊन फौज जमावून उभी आहे.” असे ऐकतांच नगार केला. दत्ताजी शिंदे घोड्यावरि स्वार जाले तों फौज अगोदरच सिद्ध होती. जनकोजी शिंदे यांनी आंगांत बक्कर घातले. दत्ताजी शिंदे यांनी रागास येऊन आंगांतील सामान काढविले. आणि बोलले की, “ आज कांही आम्ही युद्ध करीत नाही, मल्हाराव होळकर नजीक आले आहेत, एका दोहो रोजांत येऊन पोंचणार, तों पावेतों काव्यानेंच दुरून राहावें.” म्हणोन रागास येऊन आंगांतील सामान काढविले. आपण घोडियावर स्वार जाले. घाटाचे सुमारे चालिले, तों फौज जमून मुजऱ्यास आली. मुजरा करितात तों त्यांस आज्ञा केली की, “ निशाणाच्चराबर चालावें” म्हणोन फौज निशाणा-चराबर लाविली. तों यमुनातीरीं अडचण भारी, शेरण्याचीं बेटे होतीं. दिसेनात असे अडचणीत शिरले. मराठियांस पाठीवर काठी उडत असली तरच हिमत होते. त्यांत दैवयोर्गे करून दडण भारी. कोणाची शरम कोणास नाही. तों निशाण जाऊन युद्धास थेटले. ते समर्थी दोहीं तर्फेने तोफांचा, हस्तनाले व सुतरनाले व जेजाला व गंजिफियाच्या गाढ्या वगैरे गारभांडीं व चंदुकांचा मार ऐसा जाहाला की, जैसे भडबुंजे लाह्या भाजतात, की विद्युलतापात होतो. तेसा एकच घडाका जाहाला. मोठी गर्दी जाहाली. बाणांचा वर्षाव मेघमालांप्रमाणे होऊ लागला. थोडे मनुष्य खुंद जाहाले. धुराची गर्दी जाहाली. तेणेकरून कोणी कोणास दीसेनातसे जाहाले. मोठे मोठे वीर, त्यांच्या वीरश्रिया उत्तरल्या, आलीकडे मराठियांनी छुंज याप्रमाणे पाहिले नाही. न भूतो न भविष्यति, ते समर्थी प्रसंगी होते त्यांस मात्र अनुभव असेल. असे दोन घटिकापर्यंत जाहाले. तेथून दोन कोसांवर घाट होता, तेथें गोविंदपंत बुंदेले होते. पतिकळ्यान त्यांनी यमुना उत्तरून परस्परे गोविंदपंत बुंदेले यांस तिकडेच ताण

बसविला. ते तिकडेच राणेभरी जाहाले. यांजकडे यावयास फुरसत जाली नाही. पांच सातशे खाशियांचीं डोचकीं कापून नेली. तैसेच दिळी नजीक राजधाटावर मालोजी शिंदे तेही घाटावरून उधळून, शाहाधड्या नजीक घाट उतरून, तिकडूनही फौजा आल्या. मालोजी शिंदे याची फौज झाडून पोटाशीं सांपडली त्याजमुळे ज्याचें आयुष्य पुरते ते मात्र वांचले. खांसा मालोजी शिंदे बाणाची खास्त निधाले होते, तो चित्तांत योजना केली की, “दत्ताजी शिंदे आम्हांदेखतां बहुतांची टीका कारितात. आतां आम्ही त्यांस तोंड काय म्हणून दाखवावें? म्हणोन घोडे घातले. त्यांतच गैबत जाले. त्यांचा मुर्दा देखील कोणी दृष्टीने देखिल नाही. इकडे दत्ताजी शिंदे यांजकडे तुंबळ युद्ध होतच होते. निशाणापाशीं पांचशेही फौज नाहीशी जाली. आधींच मराठी फौज, हिंमत भारी नाही. त्यांत अडचण होती. त्या योगेंकरून अडचणीत फौज गैब जाली. चाळीस हजार फौज; योडकी नव्हती. परंतु अडचणीत कांहीं दिसेनासें जाले. इकडे निशाणाकडे जनकोजी शिंदे झोंचतच होते. दत्ताजी शिंदे निशाणाचे बाजूस उजवे होते. दिलीचे बाजूत पंचवीस खांसा व आपण उमे होते. गिलचास त्यांची धास्त होतीच. इतकी फौज हिंमत सोडून होती. तों हत्तीवर घटका वाजत होती. आठ घटिका पूर्ण भरल्या. त्या अडचणीत पांचशेही मनुष्ये ठार जाली. तैशीच घोडींही पडली. तैसेच जखमीही जाले. केवळ शेणसडा होऊन गेला. तैशा समर्थीं जवळ तान्हाजी खराडा म्हणून सरदार होता, त्याने अर्जे केला की, “पाटील, दुराणीची फौज झाडून उतरली. गोविंदपंत बुंदेले तों तिकडेच बुडविले. तैसेच मालोजी शिंदे यांस तेच गत जाली. निशाण उघडें पडले. अबरु जावयाचा प्रसंग आला. निशाण काढतां उत्तमं आहे.” असें म्हणतांच दत्ताजी शिंदे यांनी उत्तर केले की, “आपण मेला जग बुद्धाला. अबुरु जाते आणि वांचतो कोण? अझून काय निधावयाची बाकी राहिली आहे की काय? सफेंजंग होऊन गेली. आतां निशाण काढाल तर फौज पळूं लागेल. मग म्यांही पळावें? मग देशीं तोंड म्यां दत्ताजीने काय म्हणोन दाखवावें?” असें बोलिल्यावर तान्हाजी खराडे मागती बोलिले की, “पूर्वीपासून देव, दैत्य, दानव काय करीत गेले? त्यांस आम्ही मृत्युलोकीचे मानव पडलो. वेळेस मान आवा. या समर्थीं काळावर नजर देऊन निधावें.” म्हणोन

बोलिले. त्यावर दत्ताजी शिंदे यांनी साफ सांगितले कीं, “ हा खंदारचा पादशाहा अबदुल अली चालून आला आहे. या रानांत ईश्वरे मृत्यु आणिला तरि उत्तम आहे. योगी, संन्यासी, तपस्वी नाना प्रकारचे देहदंड करितात कीं मोक्षसाधन ब्हावें. त्यांत आम्हां क्षत्रियांचे स्वर्धमं हेच कीं, रणांत विन्मुख न होतां मृत्यु आल्यास सर्वही साधने साधिली तें ही कर्म ईश्वरे दाढून वोदून आणिले. अशांत जो कोणी अभागी आहे तो विन्मुख होईल ! रण सोडून निघालियास दोहींसहीं मुकावें. इकडे नक्साधन, इकडे अपेश मरणाहून वोखर्टे. यांत मरतांच उत्तम ! ” म्हणून गाहून उमे राहिले.

तों इकडे जनकोजी शिंदे निशाणापाशीं झोऱत होते. त्यांचे उजवे दंडास एकाएकीच गोळी लागून दंड फोडून हाड बाहेर आले. जनकोजी शिंदे यांस तव येऊन घोड्याखाली आले. तों जवळ खिजमतगार उभा होता तो घांवत दत्ताजी शिंदे यांजकडे आला. आणि घाबरेपणे वर्तमान सांगितले कीं, “ बाबासाहेब गोळी लागून पडले ” असे वर्तमान ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांणी जवळ लोक उगे होते त्यांस जाचसाल केला कीं, “ बाबा आम्हांस सोडून गेले, आतां आम्हांस देशीं तोंड दाखवावयास येणार नाही. रणांत मृत्यु आला तर उत्तम आहे. नाहीं तर विष मक्ख प्राण धावा ” असे बोलून दत्ताजी शिंदे यांचे पुढे दाहा हजार कुतुब-शाहा व दुराणीचे लोक उमे होते त्यांजवर अठरा असामीनिशीं घोडे घातले. घोडियाचे तोंड शिरले तों त्यामध्ये अक्करा खांसे ठार पडले. जात्या खाशांनी घाव केला. तेथून माघारे गोळीच्या माझ्यांत निघाले. तों यशवंतराव जगदळे थोराळेकर यांस गोळी लागून ठार पडले. त्यांचा भाऊ पिराजी जगदळेही समागमेच होता. त्यानें भावाचे मुरदियासाठीं बहूत प्रयत्न केला. काढावा म्हणून बोलिले. म्हणोन पाटील यांनी लालमणी घोडियाचे तोंड माघारे किंचित फिरविले. मुर्दा ओढा ओढा म्हणून बोलतात तों एकाएकीच आकांशाची दोरी तुटते, तैशी गोळी येऊन उजवे बगलेस बरगडींत लागली, आणि घोडियाखाली आले. तों नजीक राजाराम चोपदार व राधोबा शेणवई पागनीस होता. त्यांनी इत्यर्थ केला कीं, “ बहूत दिवस यांचे अन्न भक्षिले,

आणि पाहिजे तितके विलास यांच्या जिवावर केले. आतां यांस टाकून जावै याहून मरण बरे.” म्हणोन घोडियावरून उतरले. तो [दत्ताजी] घायाळ होते. प्राण कांही गेला नव्हता. घायाळ काढावा तरि त्यांजकडील फौजेची निकड बसली. घायाळ काढावयास फुरसत पडेनासी जाली. तो नजीबखान रोहिला याचा गुरु कुतुबशाहा याच्या अंबाच्या नजीक आल्या. राघोबा पागे यांनी राजाराम चोपदार यास सांगितले कीं, “तुम्ही कुतुबशाहा याजपावेतों जाऊन पौचावै. दत्ताजी शिंदे रेणांत घायाळ म्हणून सांगावै कीं, तुम्हीं यांचा बचाव करावा, नाहीं तर अबदुल अली हरामी याची गांठ पडली तर आमचै व पाटील यांचै शीर कापून नेतील. त्याहून यांजकडे पाडाव सांपडले ते उत्तम.” म्हणून राजाराम चोपदार यास सांगून पाठविले. तों कुतुबशाहाची अंबारी केवळ नजीक आली. त्यास राजाराम चोपदार यानें जाऊन मुजरा केला. रात्रंदिवस येणे जाणे सहजच होते. ओळख पूर्वीच होती. “राजाराम तुं कहां?” म्हणोन अविंधी भाषेने पुसलें. त्यानें ही खरें वर्तमान सांगितले कीं, “साहेब, पटेल घायाळ पडा है. या बचावे.” असे म्हणतांच कुतुबशाहास मोठा आनंद जाला. इक्षु-दंडांतून शर्करा सांपडते. किंवा तु पगीचन व तोंत [?] सांपडते, तैसा अनायासे करून महालाभ जाला. बोलिला कीं, “पटेल कहां है? दिखलाव” म्हणोन तैसेच अंबारी राजाराम जेथें दत्ताजी शिंदे घायाळ पडले होते तेथें वेळुन आला. कुतुबशाहा याने अंबारीतून खालीं उत्तरून जवळ आला. तों दत्ताजी शिंदे उताणे पडले होते. येथें कुतुबशाहा याने जाबसाल केला कीं, “पटेल हमारे साथ तुम और लढेंगे?” म्हणोन पुसलें. दत्ताजी शिंदे सावध होते. त्यांस पुरते उमजले कीं, “हे कांहीं आपणांस वांचवीत नाहीत, मग व्यंग गोष्टी सांगणे हैं विहित नव्हे.” म्हणोन दम बांधोन जाबसाल केला कीं, “निशा अकताला! बचेंगे तो औरबी लढेंगे.” असे ऐकतांच कुतुबशाहा याने कमरेचा सुरा ओढून, लाथेने ढकलून, पालथा घालून, दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद केला. राघोबा पागे व राजाराम चोपदार यानें बहुत ग्लानता केली कीं, “साहेब, इस्को बचाव, क्रोड रुपये पाहिजे तरि देऊं” म्हणोन बोलिले. परंतु त्यानें ऐकलें नाही. आपले महत्कार्य केले. तों आठ घटका दिवस आला होता. कतवशान्त याने शीर भालियास खोवन झाहाटाने

बाजवीत जाते जाले. फक्ते जाली म्हणोन नजीबखान याजकडे गेले. शीर त्यानें काढून रुमालांत घेतले.

इकडे दत्ताजी शिंदे घायाळ खालीं आले त्यांजकडील लालमणी घोडा तानाजी खराडे यांनी घेऊन निशाणाकडे घेऊन आले. तों निशाणापाशी बहूत लोक झोऱत होते. ते समर्थी निशाणापाशी दोन चार सरदार होते त्यांस तानाजी खराडे यानें जावसाल केला कीं, “यार हो, आता निशाण काढावै, नाहीं तर निशाण निघत नाहीं.” लोकांनी जावसाल केला कीं, “निशाण येथे आहे म्हणोन दम पडला आहे. निशाण निघालियावरि कोणी कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहींत.” असे ऐकून तानाजी खराडा याणें साफ सांगितले कीं, “तुम्ही कोणाचे भिस्तीवर लढता? दत्ताजी शिंदे तो रणीं पडले. जनकोजी शिंदेही पडले म्हणून ऐकतों. मग त्यांची गत काय असेल ती असो. प्रसुत दत्ताजी शिंदे यांजखालील घोडा लालमणी हा आम्ही आणिला.” म्हणोन प्रत्यक्ष दाखविला. लोकांनी अवसाने सोडली. दम खात खात निशाण अडचणीतून झील उतरून मैदानांत आले. जनकोजी शिंदे घायाळ घोड्यावर घातले. तों फौज छुरेसुरे बाहेन निघोन मैदानांत आली. तों रोहिला व दुराणी पाठीवर आला. पांच सात हत्ती व सडे बुणगे तळावर उमे होते. संदीपवेग यांचीमुळे बुणगिया समागमें होतीं. परंतु त्यांचे दिवाण लक्ष्मी नारायण [व] पांच हजार फौज तळावर उभी होती. चौकडून दुराणीची व रोहिलियाची मिठी बसली. मग भले लोकांनी एकदाच घोड्यास चाबूक केले. तीस हजार फौज अदकोस पर्यंत ताफाचा ताफा एकदाच आरडा ओरडा जाला. कोणी कोणास पुसेनासे जाले. बाप, लेक, भाऊ उमें राहीनात. दे धरणी ठाव असा प्रकार गिलचाने केला. ते समर्थी येसुजी भुईटे व जानराव वांछले यांनी कंडानिकड करून, जनकोजी शिंदे यांस घोडियावर बैसवून दोही बाजूस धरून फौजेत तडक पळूं लागले. घायाळ यांनी “पाणी! पाणी! पाणी!” ही म्हटालियास पाणी द्यावयास दम निघेना. एवढा लालिवार त्याची दैवयोगें या रितीची गत जाली. असो. गिलचे पाठीवर डोचकीं कापीत चालिले. सांडवला [?] भला माणूस याची कोणी कुमक करीनात.

इतकियांत इकडे तळावर बुणगे व लक्ष्मी नारायण व हत्ती उमे होते,

त्यांजवर येऊन मिठी बसली. ते समर्थी हत्तीवरले माहूत अबरुचे होते, त्यांनी क्षणभर फौजेत रण-खुंदल करून मारामार केली. तों महात गोळ्या लागून खाली येतांच हत्ती मोकळे जाले. ते त्यांजकडे सहजच हस्तगत जाले. त्यांत एक बडेखान महात याने जव्हरेगज म्हणोन बरा नामी हत्ती जलद व मर्द होता. तो दोन कोस पर्यंत काढिला होता. तळावर सडे बुणगे व हत्ती अंबान्या व खजिना निघूं पावला नाही. तळावरच लुटली. बहूत करून मनुष्ये व खिजमतगार व पालखीचे भुई यांचे शिरच्छेद केले. कचित कोणी दैवयोर्गे करून थोडकीं वांचली असतील. लक्ष्मीनारायण लाहूरचा सुभा तळावरच होता. त्यांनी गनिमांची कीर्ती ऐकतच होते कीं, गनीम यांनी पळावे. मागुती उलटून घोडे घालावे म्हणोन ऐकत होते. त्याजवरून लक्ष्मी-नारायण आपले लोकांस वरचेवर सांगत कीं, “यार हो ! भागो मत, मराठियाचे गनिमी काम आहे. अब सायतमे उलट आन पोहांचतात. मारो ! मारो ! अब सायतमे उलटे. म्हणोन तट घालोन क्षणभर मारामार केली. तों त्यांची जड काय ? मराठियांनी पुरताच गनिमी कावा केला ? दंगा होऊन ते तळावरच कत्तल बहूत करून जाले. मग लक्ष्मीनारायण पांचशें खाशियांनिशी उरला. तों गनिमांचा धुराळा दृष्टीस पडेना ! मग लक्ष्मीनारायण पांचशें खांशानिशी दोन कोस पर्यंत जव्हर हत्ती निघाला होता [तेथें गेला] तों दुराणीची मिठी त्यांजवर बसली. मराठे हत्ती सोडून चालिले. बडेखान महात याने बहूत करून बोलिला कीं, “यार हो ! तुम्हीं दम खात निघावे. या वेळपर्यंत येथवर हत्ती आणिला आतां निभावून नेणे ” म्हणून बहूता प्रकारे सांगितले; परंतु मराठे मनुष्य पलूं लागलियावर कोणाची वीर कोणासं नाहीशी होते. रांडेने सावळे हुसकटले तर झाडास बांधिले असतां झाड घेऊन बारा कोस पळतील ! तेथें हत्तीची गत काय ? खांसा जनकोजी शिंदे एवढा सरदार घायाळ पाणी मागत असतां वाटेने दम घरून कोणी पाणी पाजीनात ! तेथें हत्ती कोण जिन्स ! मग बडेखां महात याने जावसाल केला कीं, “यार हो ! तुम्हीं दम खात नाहीं; परंतु क्षणभर दम खाऊन माझा तरी तमाझा पाहा ! ” म्हणोन माधारा फौजेतून दुराणीची फौज होती त्यांत हत्ती चालवून क्षणभर मारामारी केली. शेंपन्नास दुराणी

इकडे शिंदे यांची गत ही जाली. तों दिल्हीचे किळथांत गाजुदीखान वजीर होता. त्याने किळ्डा टाकून कालिका-भवानी कळून तडक पूळून पांच सात कोसावर जनकोजी शिंदे यांची फौज गांठिली. तोही यांचे समागमे पळूं लागला. असो; दुराणीची तीस हजार फौज गानेमाचे पाठीस लागली. लहान थोर सात आठ हजार मनुष्यांची शिरे कापून नेली.

इकडे दत्ताजी शिंदे यांचे तळावर दुराणी व रोहिला व सुजा व अहमद-खान लंगडा पठाण व कुतुबशाहा असे येऊन उमे राहिले. तों नजीबखान रोहिला यांगे रुमालांत दत्ताजी शिंदे यांचे शीर घालून अबदुल अली दुराणी याजकडे आला. अंबारीस अंबारी तटली. अंबारीतूनच नजीबखान याने कुरनीस करून, हातावर रुमाल घेऊन, वर शीर ठेऊन पुढे आला. आणि शीर पुढे ठेविले. आणि अर्ज केला की, “पातशाहा अलंपना, साहेब संदेकत नजर असे” म्हणोन शीर पुढे ठेविले. ते समर्थी पातशाहाचा आनंद अति उत्कृष्ट, शाहाजणे वाजवून “शाहाका घोल बाला !!” म्हणोन उल्हासाची एकच आरोळी जाली. दुराणी नजीबखान याजवर खुशाल होऊन बहुमान हत्ती व घोडे दिले. जवळ आणून पाठ थोपटली. या प्रकारे गौरव केला.

तदनंतर राजाराम चोपदार जिवानिशीं जगून गेला होता त्याने नजीबखान यास अर्ज केला की, “दत्ताजी शिंदे यांचे शीर कापून आणिले. असो, जें जाले तेंत्याचे प्रालब्धानेंच जाहालें. तुम्ही आपला जो वाघ-मान करावातो करून घेतला. आतां हिंदु धर्म आहे. शीर ठेविलियांत नफा नाही. उमरावगीर गोसावी यांजपाशी बहुत मराठे आहेत. धड शीर एकत्र करून त्याचे सार्थक करतील” या प्रकारे बोलिला. तों नजीबखान मान्य करीना. मग राजाराम चोपदार उमरावगीर गोसावी याजकडे जाऊन, त्यास अर्ज केला की, “तुमचा हिंदुधर्म आहे. दखलवनचा सुभा दत्ताजी शिंदे यांचे शीर अविंधांनी नेले. तें उमरावगीर गोसावी येथें असतां त्याचा सद्वियोग होऊं नये हें चांगले नाहीं. तरि एवढे भूषण ईश्वर तुम्हांस देत आहे. यश ईश्वरे बळे होऊन घर पुसत आणिले आहे. तरि पदर्दी घेणे.” म्हणतांच उमरावगीर गोसावी याचे प्रत्ययास आले. “सायास केलियानें असें घडून येणार नाहीं.” म्हणोन उमरावगीर गोसावी सुजाउदौला याजकडे येऊन अर्ज केला की,

“ साहेच, आमचा स्वधर्म आहे. त्यास आम्ही साहेबांच्या पदरीं असतां दत्ताजी शिंदे यांचे देहसार्थक नाहीं असे होइल तर आम्हीं पदरीं राहिल्याचे सार्थक नाहीं. ” असे एकतंच सुजाउद्दीला यांने नजीबखान याजपाशीं जाऊन दत्ताजी शिंदे यांचे शीर मागितले. त्यांनी उत्तर केले की, “ आम्ही शीर अबदुल अलीस नजर केले आहे, आम्हांस मागतां येत नाहीं, तुम्ही परस्परे पातशाहास अर्ज करून शीर मागोन ध्यावे. ” हे ऐकून सुजाउद्दीला यासही संकटच जाले. नजीबखान यास बोलिला की, “ माझा बाप मनसूर अली पूर्वी गणिमांचे पेंचांत आला. ते समर्थी मनसूर अलीने आपली दाढी राणोजी शिंदे यांचे हातीं दिली की, इच्ची शरम राखावी. असे बोलिल्यावर राणोजी शिंदे यांनी त्याची अबरु रक्खून गंगापार करून दिले. त्या तागाईत आम्ही राज्य खाऊन सुखरूप आहों. त्या राणोजी शिंदे यांचे पुत्र दत्ताजी शिंदे वरकड अवधीं बेहमानी आम्हांकडून घडली. परंतु एवढे तरि उत्तीर्ण व्हावे. ” म्हणोन अबदुल अलीपाशीं स्वतां रदबदली करून शीर मागितले. ते समर्थी उमरावगीर गोसावी यांने दोन लक्षांची निशा करून शीर आपले-पाशी घेतले, डेरियापाशीं येऊन दत्ताजी शिंदे यांचे घडही आणिले. आपण-कडील मराठे होते त्यांस आणून साहित्य उत्तम प्रकारे करून, चंदनकाढूं, बेलकाढूं व तुळसी-काढूं [आणून] यथाविधी यमुनातीरीं दहन केले. तीन हजार रुपये दानधर्म, खैरातही वांटली. असो. इकडे दिल्लीचा किल्लाही सहजच खाली होता. त्यांनी किल्ला घेऊन आलीकडे येऊन मुकाम केला.

तों इकडे जनकोजी शिंदे घायाळ व भग्न असे फौजेसुद्धां पळत असतां अठरा कोसपर्यंत गिलचे यांणीं पाठलाग केला, आणे मग दुराणी फिरोन माघारे गेले. जनकोजी शिंदे यांस घोडियावर बसावयास अवसान पुरेनासे जाले. पालखंडांच्या जागीं पालख्या राहिल्या ! मग खेडियांतील खाटले काढून खाशियांनी उड्या टाकून घायाळ. चालविला. तैशियांत दुराणीने गडबड केली. खाटले मुईस उतरावयास फुरसत पडली नाहीं. मग उभियांनेच खाले टाकिले. जनकोजी शिंदे जखमी भारी, शरिरास परम दुःख जाले. मागुती खाटले घोडियावर घालून तीन चार कोसपर्यंत निघाले. सायंकाळ जाला. दुराणीही ज्ञाहून माघारीं गेले. नजीबखान यांने मोठे यश संपादिले. इकडे शिंदे यांचे बुणगे व कबिले चोवीस कोसांवर उतरले होते. त्यांत जनकोजी

शिंदे तीन प्रहर रात्री दाखल जाले. तों बुणगे आर्धांच तयार होते. वाटेने लोकांस जनकोजी शिंदे पुसत की, “काकासाहेब यांची गत काय?” लोकांनी दत्ताजी शिंदे पुढे गेले म्हणोन चाळवीत चाळवीत बुणगियांत आले. कचेरीचे डेरियानजीक बाढापुढे खाटले उतरले. तों रामाजीपतै दिवाण व रूपराम कटारी धांवत आले. त्यांजसमागमे पांच सात मशालीही होत्या. जनकोजी शिंदे येईत तों पावेतों बायकांस कांहीं दत्ताजी शिंदे यांची अवस्था ठाऊक नव्हती. बाढांत वर्तमान कळतांच भागीरथीबाई व जनकोजी शिंदे यांची ऋती काशीबाई अशीं उमयतां मराठधर्म विसरून धांवत बाढाबाहेर आलीं. तों जनकोजी शिंदे घायाळ खाटलियावर पाहिले. तोंड उघड्हून पाहिले तों जनकोजी शिंदे यांर्ना डोळियास पाणी आणून चुलतीस विचारिले की, “बाई, काका कोठे आहेत?” ते समर्थी भागीरथीबाईस पुरते उमजले की, पाटील निश्चये रणांत पडले. बाईस मोठा उमडा आला. मागती विवेक केला की, “जात्यांतील रडती आणि सुपांतील हांसती.” त्यांची गत तो या रितीची जाली. आणि हा तो घायाळ, याचेही जगावयाचें कठीण. दुराणीचा मार्गें पेंच भारी. आतां मी शोक करिते तर याची गत काय? याविष्यां दोहरा आहे.

॥ मेरे मनमे कछु और । कर्ता के कछु और ॥

॥ उधो माधो कहे । झूटी मनकी दौर ॥

म्हणून उमडा आला तो विषासारिखा धोंटून जनकोजी शिंदे यांस जाबसाल केला की, “बाबा, तू रांडेसारखा रडतोस काय! जयाजी शिंदे यांचे पोटी चौधी लेकी जाहाल्या, तैशीच तूं एक आणखी जाली असतील तरि आणिक एक जांवई येता. पाटील काय घेऊन गेले? दुनिया, दौलत, महाल, मुद्दक, खजिना, हत्ती, घोडे सर्व तुम्हांपाशी ठेऊन गेले. तुम्ही हिंमत धरून त्याचें सार्थक करावे. आतां रहन होणे काय?” म्हणोन हिंमत देऊन बोलतांच जनकोजी शिंदे उगेच स्तब्ध राहिले. रामाजीपतै दिवाण व रूपराम कटारी यांस बाईनी आज्ञा केली की, “रात्रीचे रात्र लष्कराचा मुक्काम करणे. प्रातः— कालीं कूच करून जावे.” असें ऐकून नगारचीस सांगून शाहाजणे केली. परंतु लष्कराचा धर सुटला. खावंदाची देखील अस्था धरीनात मग लष्कर

तडक रेवाडीचे रोत्वें चालिले. घरण फुटल्यासारत्वें जाले. मग यांनीही तेथून कूच करावें म्हणून इत्यर्थ केला. तों पोतनीस व जामदार यांनी येऊन अर्जे केला की, “ स्वजिना व कापड, नरमिना उंटावर चालत होतें. वरकड साधें कापड छकडियांवर चालत होतें. आतां छकडयाचे जार्गी छकडे राहिले. आतां ओळियाची आज्ञा काय ? ” असे म्हणतांच भागीरथीबाई यांनी उत्तर केले की, “ आम्ही कधी कारभार केला नाही. तुम्हीं रामाजीपंत यांस 'विचारावें. ” तों जवळ जनकोजी शिंदे यांची छी काशीबाई होती. तिची उमर तों अठराविसां वर्षांची होती. परंतु बुद्धि मोठी पोक्ताप्रमाणे. मोठे हिमतीची बायको. तिने जाबसाल केला की, “ एवढाले जीव गेले, आतां दौलतीची आस्था कोणास आहे ? तुम्ही खाजिना, नरमिना कापड असेल तें ध्यावें. आणि डेरे व साधे कापड त्यासि आग लाऊन द्यावी. ” म्हणोन साफ सांगितले. मग तैसेच जामदार व पोतनीस यांनीं सांगितले त्याप्रमाणे वर्तणूक केली. जितके अगत्याचें ओऱ्झे होतें तितके मात्र घेतले. वरकड बांडे व कचेरीचे डेरे व सामान खासेस्महालांतील डेरे व जामदारखाने व नगारखान्याचे डेरे व साधीं कापडे यांस कडबा घालून आग लाऊन दिली. मोठा प्रलय जाला. जनकोजी शिंदे यांस बाईचे पालखींत घातले. दोही बायांच्या पालखींचे भुई एके पालखीस लाविले. बायकांस घोडीं बसावयास पाहाण्यास गेले. तों त्या धुर्दींत ज्याचे हातास जें घोडे आले [तें] त्या चारगिराने नेले. मग भलतीशीं बळगी दोन घोडीं होतीं त्यांजवर बायका स्वार केल्या. तों भागीरथीबाई गरोदर, नऊ महिने पूर्ण भरले होते. घोडियावर बसावयाचे संकटच. परंतु संकटास उपाय नाही. एवढा तालेवार मेला. परंतु रडावयास फावले नाही ! धायाळ जनकोजी शिंदे यांच्या जखमा बांधावयास दुराणीचे दहशतीमुळे फावले नाही ! असो. या रितीने कूच केले. चहुतकरून तोफखाना तळावरच राहिला. अडीच प्रद्वर रात्रपावेतों तेथून दहाबारा कच्चे कोस गेले. तों जखमी याजसमागमें एकदील पांचशे खांसा नाही. जिकडील तिकडे रानोमाळ [होऊन] कोणास कोणी पुसेनासे जाले. तों रुपराम कटारी यांने पाळखी उतरून मनसुबा करिता जाला की, “ दुराणीची दौड भारी. आतां दुराणी कांहीं या फौजेस निभाऊं देत नाहीं. तरि उभयतां बायका व जनकोजी शिंदे व रामाजीपंत यांस कोणांस न कळतां नेऊन

भरतपूर अथवा रामगड अथवा कुंभेरी येथे ठेवून दुराणीची दौड आली तरि आम्ही हातीं देणार नाही. वरकड फौजेचे दैवीं असेल ते हों होईल.” असे म्हणतांच जनकोजी शिंदे यांनी उत्तर केले की, “ बाईंस विचारावें.” तों बाईंनें ऐकून सांगितले की, “ मनसोबा मजला कांहीं सुचत नाहीं. तुम्ही चित्तास येईल तसें करावें.” म्हणतांच काशीबाईंनी भीड मर्यादा सोडून बोलली की, “ तुम्ही हा मनसोबा काय करितां? जाट आमचा काय भाऊ व्यंकटराव नव्हे, किंवा मावळा भापकर नव्हे. यांनीच जर बंदीत घातले तर पेशवे यास आमचे अगत्य काय? दुसरे, दक्षणचे आमचे जिवासाठीं या रानांत आले त्यांस मोकळून आम्ही आपले जीव जगवून तरी काय करावें? सोक्ष मोक्ष जे चौधांत होतील ते होऊन, परंतु हा मनसुब उत्तम नाहीं.” म्हणोन म्हणतांच भागीरथीबाई यांनी आज्ञा केली की, “ पालखी चालूं देणे,” असे म्हणोन तडका लळकर चालूं लागले. तें दिवस उगवावयास रेवाढीनजीक आले. दिवस उगवला. तों गांवकरी खेळ्यापाड्याचे लोक उंटे, तटे, घोडीं वोदूं लागले आणि गिलचा आला म्हणून आवाई घालून लुटूं लागले. मागती गडबड जाली. ते समर्या मोठा प्रलय जाला. पडती यांनी बायका मुले टाकून दिली. तेथे वरकड काय पाहावें? अंगावरील वस्त्रे कोणी ठेवीनात असे पढूं लागले. तों पालखीजवळ दोघी बायका होत्या. पालखींत जखमी जनकोजी शिंदे होते. भोई घावरे होऊन पालखी टाकावयाचे विचारांत आले. ते समर्या जनकोजी शिंदे यांस नेटे पालखी चालली तर यातना सोसेना. ते वर्कीं भागीरथीबाई यांनी भोई यांची प्रार्थना केली की, “ बत्तीस भोई तुम्ही आहां! तुम्हांवर घाव पडे तोंवर पालखी न टाकावी. दर आसामीस शेर शेर सोन्याचे कडे देईन.” याप्रकारे हिंमस दिली. तों पळायाची फारच गडबड जाली. जिवाचे धास्तीने बावज्ज बिरदांचे धणी, भले सरदार, घोडे सोडून जीव जगविण्याकरितां पाहाडांत शिरले! “ जीव आवा त्यापेक्षां जित्तरुद्धगेले तरी उत्तम” म्हणोन घोडीं सोडली. रांडा पोरे घोडी धरूं लागली. ते समर्या भागीरथीबाई यांनी जनकोजी शिंदे यांस सांगितले की, “ बाबा, मजला आतां घोडियावर बसून पळावयाची निभावणी पडत नाहीं. तुम्हीं ज्ञाइून पुढे चालावें. माझे समागमें जिव्हाळियाचा मनुष्य असेल तो आवा. गिलचा दृष्टीस पडे तों पावेतों मजला रक्षावें. निदान

दृष्टीस पडून निभावणी दिसेनाशी जाहाली म्हणजे माझे दोन तुकडे करावे” असे बोललियावर याप्रमाणे आवजी आनंदराव म्हणून बरा मर्दीना आणि जिब्हाळियाचा होता, त्यास जनकोजी शिंदे यांनी सांगितले की, “बाई-समागमें दम खात खात यावे. निदान दुराणी दृष्टीस पडलियावर बाईचे दोन तुकडे करावे. आशा न धरावी. यांस जिवे मारून मग तुमचे दैवीं असेल तसें पाहावे.” याप्रमाणे सांगोन त्यास भागीरथीबाई यांज-समागमें दिले. तसेंच काशीबाई यांजसमागमेंही कुसाजी शिंदे यांस नेमून दिले. परंतु भागीरथीबाई पोटाशीं, नऊ महिने पूर्ण भरले, म्हणोन त्यांस पळावयाचे संकट. काशीबाई सढी होती. तिने पालखी सोडली नाही. याप्रकारे तीन कोस भोई पालखी घेऊन पळाले. जखमी आंत परम कठी. प्राण गेला तरी पुरवला, परंतु [वेदना] सोसवेना, म्हणोन भोई यांस शिव्यागाळ करीत. परंतु कोणी ऐकेनात. मग पळतां पळतां एक गांव बरा मातवर होता. तेथील हजार दीड हजार मुले बायका पुरुष दांडगे लघ्करास ओढाओढ करू लागले. तों पालखी जवळी ही दिवस उगवलियावर पांच सातशे खांसा जमला होता. ते वर्कीं काशीबाई यांनी जाबसाल केला की, “तुम्ही एवढे मनुष्य, दुराणी तो दृष्टीस पडेनात. रांडा पोरे घोडीं ओढतात. तुमच्या पोटांत हरणाचीं काळजे कशीं शिरली?” असें ऐकून जनकोजी शिंदे यांणी भोई यांस रागास आले की, “पालखी योपवावी. घोडे बसावयास थावे.” असें म्हणतांच लोकांस ईर येऊन दांडगियांवर घोडे घातले. पांच सातशे मनुष्य कापून काढिले. मग हुळड शांत जाहाली. सायंकाळ जाहाला. लघ्कर जिकडे तिकडे पक्कून गेले. एक जागां जमून राहिले नाही. जातीनिशीं जनकोजी शिंदे खांसा दहा हजार एकीकडे आणि नारो शंकर एकीकडे, साबाजी शिंदे एकीकडे, कोणी कोणास पुसेनात, तमाम लघ्करांत जनकोजी शिंदे असतां आरोळी जाली, “जनकोजी शिंदे जाटांनी कुंभेरीत नेले. आम्हांस रानांत मोकलिले.” म्हणोन लोक दिलगीर जाले. असो. तेवढी रात्र घोडियावर जीन व उंटावर ओळझी तशीच [ठेवून] जिकडील तिकडे लघ्कर उमें राहिले. दुसरे दिवशी दिलीहून कच्चे ऐशी कोस कोटपुतली येथे जनकोजो शिंदे राहिले. तमाम डोंगरांत सांडणी स्वार पाठऊन लघ्कर जमा केले.

तों तेच दिवशीं मल्हारराव होळकर, यांची निकडीचीं पत्रे गेलीं होतीं

म्हणोन, मल्हारराव होळकर यांनी जयनगरचा शह टाकून मजल दरमजल मोळ्या मजली करून मिळावयास येत होते. तों इकडे यांची अवस्था ऐशी जाली. हे मल्हारराव यांस विदित नवते. तेही मुकामास कोटपुतळी पासून दोन कोसांवर आले. बुणगियाचा पुढे मुकाम जाला. मागून मल्हारराव सडी स्वारी अस्तमानास मजलीस शाहाजणे वाजवीत आले. तों शिंदे यांचे लष्कराचे पळाचे राऊन जाऊन तेथें पैंचले. मल्हारराव यांनी जवळ बोलावून वर्तमान विचारिले. स्वारांनी वर्तमान सांगितले की, “दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद जाहला. जनकोजी शिंदे जखमी व बायका व लुटलेले लष्कर असे येथून तीन कोसांवर कोटपुतळीस मुकाम करून राहिले आहेत.” हे वर्तमान मल्हारराव यांनी ऐकतां क्षणींच अंबारीतच धालून घेतले व गंगाधर तात्या शाहाजणे वाजवीत होते तें मना केले. असे डेरियांत जाऊन शोक करिते जाले. ते समर्थी त्यांची ऋगौतमाबाई होती, तिने निषेध केला की, “सुमेदार, तुमचे वृद्धपण जाहले. शिंदे यांची मुले म्हणजे काय? त्यांचे तोंडचे जार वाळले नाही! त्यांनी एवढा पराक्रम करून मारतां मारता मेले. एरवीं हा मृत्युलोकच आहे. जाला प्राणी वांचत नाही. परंतु इहलोकीं कीर्त करून परलोक साधन करणे, हीच दुर्लभ. हे मूल जनकोजी शिंदे, याणे एवढा पराक्रम केला! तुमचे दिवस समीप आले. तरि हिंमत धरून मारतां मारतां मरावें. हा प्रलाप ऋजातीने करावा असे पुरुषास बोलिले नाही. प्रसुत जवळ जखमी व मुले बाळे आले आहेत. तसे ऐसेच जाऊन भेटून त्यांचे समाधान करावें” म्हणोन बोलतांच वृद्धास विषाद येऊन गौतमाबाईस बोलिले की, “तुझे चित्तांत आम्हीं मरावें असें आहे” यावर गौतमाबाईनी उत्तर केले की, “सुवासिणी असतां वैधव्याची आस्था धरील अशी कोण चांडाळीण असेल? अहेवपणे हळद-कुंकुं-मंडित मरावें, हीच इच्छा सर्व स्त्रियांची. परंतु जैसे पूर्व आचरण असेल तैसे घडेल. आपले पदरीं लौकिक भारी. तुम्हीं आपले धोंगडी विणावयाचे स्वकर्म करीत असतां तरि सहजच वांचावयाची आस्था धरावी. वांटा तरि शूराचा उचलिला आहे. वाण सतीचे घेतले [ते] जैसे सांभाळावें, तैसेचि धर्मशाळ आहे” बाईचे वचन ऐकून, तैसेच रागास येऊन, घोडियावर स्वार जाहले. हत्ती व फौज सिद्ध होऊन जनकोजी शिंदे यांजकडे चालिले. “जैशी दैवाची

उपरी तैशी बुद्धी उपजे शरीरीं ” बरोबरील तमाम फौजेची छुट्टी पळाली. तोंडे काळी खापरासारखीं दिसों लागलीं. एकमेकांस बोलूं लागले कीं, “ शिंदे यांची फौज एवढी लढती, तिची ही गत ! आमची खानदेशी फौज बहुत करून तिची गत काय होईल न कळे.”

असो. या प्रकारे शिंदांच्या लष्करास मल्हारराव आले. तों भागीरथीबाई व काशीबाई यांस राहुटी देखील नाही. झाडास वर्ष्यें गुंडाळून बैसलीं होती. तेथें गौतमाबाई आली ते समर्थी उभयतां बायांचा व भानसिनी यांचा कोल्हाळ जाला. तीन दिवस दम खादला होता तितका उमडा आला. “ भगवंते आम्हांवर केवढा गहजब केला ! आम्हीं देवाचे घरीं काय चोरी केली होती ? एवढे निर्बोण आम्हांस [कां] दाखविले ? आमचा वियोग केला ! आतां पाटील यांस कोठे पाहूं ? ” म्हणोन धाय मोकळून उर माथा चडवून तोंडी माती घालूं लागली. ते समर्थी गौतमाबाई यांर्णी बहूत शांतवन केले. मायाजाळ स्मशानवैराग्य दुसरियास सांगावें. परंतु ज्याचा उभड तोच जाणत असेल. हा अनुभव मनुष्यदेहीं सर्वत्रांस आहेच. तैसेच मल्हारराव [यांची] जनकोजी शिंदे यांस पाहून जैशी माय प्रलाप करिते तैशी गत जाली. उपराटे जनकोजी शिंदे यांर्णी मल्हारराव यांचे समाधान केले. “ सुभेदार, हा मृत्युलोकच आहे. यांत केव्हांही जाणे खरै. वडील कीर्तींच करून गेले. आपणही किती दिवस जगणे आहे ? त्यांत अवकाशही नाही. ‘ सुपांतील हांसती आणि जात्यांतील रडती ’ हाही दृष्टांत जाणावा. प्रस्तुत आमचे हातांत ग्रास जात्यांतील आहे.” म्हणोन शांत केले. मल्हारराव यांर्णी डेरा व बाढाच्या कनाथा व बिचोबा व खाजगीचे डेरे पूर्ववत प्रमाणे आणून दिले. आपण तेथें राहिले. दोन्हीं सैन्ये एक जागां जालीं. त्या वेळेस लोकांस असें जालैं की, कुर्डींतील प्राण व्याकूल जाला असतां परततो तैसे घडले, मल्हारराव आले म्हणोन ते दिवशीं सैन्य स्वस्थ राहिले. तों मल्हारराव यांचे लष्करांत तीन वेळां दुराणी आले म्हणोन गडबड जाली.

दुसरे दिवशीं जाटाची बातमी आली कीं, दुराणीची “ फौज तुम्हांवर सडी होऊन येणार, तुम्ही स्वस्थ कसे राहिलं ? ” म्हणून पत्रे आलियावर मल्हारराव, जनकोजी शिंदे व गंगाधरपंत व रामाजीपंत दिवाण असे एकत्र होऊन जनकोजी शिंदे यांस विचार सांगते जाहाले कीं, याया ! तुम्ही जखमी

आहां. दुराणीची दौड भारी. सहजीं चालणे कचे चाळीस कोस. त्यांत तुमची निभावणी पडणार नाही. यास्तव बुणगे व बायका व तुम्ही आम्ही चमेली पार जाऊन सडे फौजेत रामाजीपंत व आमचे गंगाधरपंत राहातील.” याप्रमाणे मल्हारराव यांचे वचन ऐकून जनकोजी शिंदे यांणी उत्तर केले की, “सुभेदार, तुम्ही वडील आहां. मुले माणसे व बुणगे घेऊन जावे. माझा नेमच आहे की, जेथे पाटील मृत्यू पावले त्या स्थळी आपला देह टाकावा. असा माझा नेम (आहे). आपल्यास राहाणे नाही.” असे ऐकून मल्हारराव यांणी बहूत प्रकारे वडीलपणे धिःकार करून सांगितले. परंतु जनकोजी शिंदे यांचे बुद्धीस उतार पडेना. मग रागे मल्हारराव डेरियास येऊन गौतमाबाई यांसि वर्तमान सांगितले की, “जनकोजी शिंदे आम्हांस सर्वत्रांस घेऊन बसतात. एकत नाहीत.” तेव्हां गौतमाबाई थोर हिंमतीची बायको, तिने मागती मल्हारराव यांस विचार करून सांगितले की, “सुभेदार, तुमची ‘साठी बुद्धी नाटी’ तैसा विचार जाला आहे. अपकीर्ती मिळवून किती पन्नाशा जगणे आहे? बहूत रोज गुजरले, थोडके राहिले आहेत. जनकोजी शिंदे मूळ होत्साता त्याची एवढी हिंमत! आणि तुम्ही हा विचार काय म्हणोन ध्यानांत आणिला?” असे ऐकून मल्हारराव यास विषाद येऊन दाताने ओठ चावून बोलता जाहला की, “म्यां तुझें चित्त पाहिले.” असे म्हणोन तैसेच जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास येऊन खचीत जाबसाल केला की, “तुम्ही आम्ही सर्वत्र फौजेत राहून बायका, मुले बुणगे झाडून माळव्यांत लावून द्यावीं. तुम्ही आम्हीं सडे राहून दुराणी भंवताले गनिमी काव्याने राहून गिलचा हारीस आणावा.” म्हणोन बोलून तेच समर्यां बुणिगियाचे कूच करविले. शिंदे इमानाचे शाबूद, अशा आकांतांतही सावध; फौजेस आठवडा रोजमुरा दिला. बुणिगियाचा बंदोबस्त करून वाटेस लाविले. केरोलीचे राजाचा व मल्हारराव यांचा स्नेह, म्हणून केरोलीचे घाटे बुणगे वाटेस लाविले. केरोलीवरून दत्ताजी शिंदे यांचे दहावे दिवशीं चमेलीस आले. होळकर यांचीही मुले माणसे बरोबरच होतीं. कोशभराचे छाव्याने गौतमाबाईचा तळ होता. तेथे क्रियाकर्म करून, कूच करून कुंवारी नदीवर मुकाम केला. तेथे तेरा दिवस करून राहिले. तो रात्री भागीरथीबाई प्रसूत जाली. पुत्र जाहला. ते समर्यां तोका व वरकड यंत्रे सुटली. दत्ताजी शिंदे यांचे दुःख

एकीकडे ठेवून बहूतच आनंद जाहाला, खुशाली केली. सूर्योदय जाल्यावर मल्हारराव यांची स्त्री गौतमाबाई व तिची सून, खंडेराव होळकर याची स्त्री, अहिल्याबाई डेरियास उभयतां आल्या. त्यांणीही खुशाली करून गजांवर शर्करा वांटल्या. मोठे संकटी पांच दिवस मुकाम करून कूच केले. ते माळवियांत येऊन पौचले. शिंदे यांचे बुणगे व बायका उज्जनीस राहिल्या. मल्हारराव यांची मुले माणसे, भारघडी इंदुरास राहिलीं.

[कलम ७६ ते ८६]

२. कर्मणो गहना गतिः

मोंगल आपले तळावरि तयार होऊन जमावसुद्धां आंवळून उभा राहिला. तों भाऊसाहेब याणी मसलत केली कीं, “आपण नीट चालून जावें. आम्हांस गिलचाने वाट देऊत एकीकडे बगल मारून जाहाला तरि यासि आपले लढाईचे प्रयोजन नाहीं. आणि मार्ग मोकळा करीत नाहीं तरि मधींच घोडे घालून मारामार करीत उधळून, मार देत, नीट निघोन जावें.” अशी मसलत केली. रात्री मनसवा केला होता तो राहिला आणि पुढे होणार ‘विनाश-काळीं विपरीत बुद्धी’ निर्माण जाली. तेसमधीं सर्वत्रांस सांगून आराबा अवधा मार्गे टाकून, निशाणे सोडून, फौजा पुढे चालिल्या. तेव्हां फौज जमूनही नव्हती. मुजऱ्यास धारसा धरावा तैसा फरा वांघोन फौज उमी राहिली. तेसमधीं इम्राहिमखान गाढदी याणे हें पाहून चित्तांत विचारणा केली कीं, “रात्रौ भाऊसाहेब याणीं मनसवा केला काय? आणि कर्तव्य हें केले काय? असो. आतां मसलतीस धक्का पुरता बसला. उपाय अवधाच राहिला. भाऊसाहेबांच्या बोलण्याची शाश्वती पुरती समजली. असो. आम्हीं भाऊसाहेब इमान दिले आहे. त्यापेक्षां आतां मार्गे पुढे पहावें तरि आपले पूर्वजांस बोल लागोल. भाऊसाहेब जें करतील, त्यास सादर न होतां गत तर नाहीं. दैवीं असेल तैसे घडेल. परंतु रणांत विन्मुख ब्हावयाचे नाहीं. असो, आपले आयुष्याची सीमा होऊन शंभर वर्षे आतांच पूर्ण भरलीं, हें खरे. आतां ‘आपले घालावी कास, कोणाची न धरावी आस,’ तैसे घडले.” इम्राहिमखान गारदी याणे आराबा सोडून तोही ढावे बाजूस आला. बुणगे व तोफखाना झाडून मार्गे मोकळा राहिला.

ઇકડે જ્ઞાન મૌગલ તયાર હોઊન તોહી યુદ્ધાસ ઉમા રાહિલા. તેસમર્યાં અબદુલ અલીકડીલ વકીલ ભાऊંકડે આલે. “આજચે દિવસ છુંજાસ તહુકુબી કરાવી, સલ્લયાંચે બોલૂન ઠીક કરિતો. ઉતાવઠી ન કરણે.” મૃણોન બોલલે. ભાऊસાહેબાંચી ત્યાંસ ધિઃકાર કરુન માઘારેં લાવિલે. પરસ્પરે ગોળાગોળીસ તોંડ લાગલે. ત્યાંજકડીલ તીનશેં તોફા, વ ગનિમાંકડીલ દોનશેં તોફા, એકદાંચ સરબતી જાલી. શિવાય ધાકર્ટા યેંતે, હસ્તનાલા વ સુરતનાલા વ જેજાલા વ બંદુકા વ રેકલે જ્ઞાંસ ગળિણ નાહીં. મોઠીશી ગર્દા હોઊન ગેલી. ધુરાવે ગર્દાને સૂર્યબિંદ આચ્છાદિલે. કોણાંચી ખબર કોણાસ નાહીંશી જાલી. ત્યાંત શર હોતે ત્યાંસ વીરશ્રિયા આલ્યા. મ્યાડ હોતે ત્યાંસ એસે જાલેં કોં, ‘ઘરણી માય દે ઠાય’ તૈસે જાલે. ધડાકિયાખાલીં ઘોડે મનુષ્યેં ધુંદ જાલીં. વ રણતુરે રણભેરી વ આરાબિયાંચી વાંચે યાંચા એકદાંચ કલહોળ જાલા. ઉમય દલે મિલ્થતીં જાલીં. તોં હુજરાતીચી ફૌજ, બહૂત દિવસાંચે ખાનદાન લોક હોતે, ત્થાંણી કૃત-સંકલ્પ કેલા કોં, “બહૂત દિવસ યાંચે અન્ન ભક્ષિલે આહે. ત્યાચી ઉત્તીર્ણતા આજ આહે.” મૃણોન ત્યાંજવરિ હુજરાતીને કડનિકડ કરુન ઘોડે ઘાતલે. છુંજાસ તોંડ લાબુન ઘાવ કેલા, ક્ષણમર હુતું સારિખે ત્યાંસ મોઝુનહી ઘાલવિલે. એક વેલ યાંસહી મોઝુન તે માઘારેં ઘાલવીત. અશા પાંચ સાત હિરાહિન્યા જાલ્યા. તોં વિછલ શિવદેવ વ યશવંતરાવ પવાર કાંદોંસે પુંડે વાદૂન ગલે. ત્યાંજવર છુંજ પડલે. તેવાં હે કચ ખાઊન માઘારે તોફખાન્યાંત યેઊન ઉમે રાહિલે. દમાજી ગાયકવાડ યાંજવર ગિલચાંની યેઊન નેટ બસવિલા. તેહી માઘારે યેઊન ઉમે રાહિલે. મુકાર્મી ગોટાચા ગોટ યેઊન ઉમા રાહિલા હોતા, ત્યાપ્રમાણે પથકે ઉમ્રી હોતોં. ત્યાંજવર ખાંસા અબદુલ અલી ત્યા છુંજાવરિ ડાવે બાજુસ હોતા, ત્યાંને છુંજ ભારી કેલે. કુલ ભાऊસાહેબ યાંજકડીલ પથકે માઘારીં ફિરવલોં. હલકે બહુત જાલે. ઇન્દ્રાહિમખાન ગાડદી યાવર ખાંસા દુરાણી વ રોહિલા યાંણી ચાલૂન ઘેતલે. યાંચી એક રંજક ઉડાલી. દુરાણી-કડીલ લોક બહુત પડલે. પરંતુ જાગ્યાવરુન હાલલે નાહીંત. તૈસેચ નેટ ધરુન મારીત આલે. આણિ ઇન્દ્રાહિમખાન ગાડદી યાવરિ ચાલોન આલે. ઇન્દ્રાહિમ-ખાન ગાડદી યાવરિચ પડલે. કુમક કોણીચ કેલી નાહીં. તથાપિ સંભાદુન યેઊન હુજરાતીચે લોક વ આપણ એક હોઊન સંધાન સાધિલે. તોફાહી સુટત દ્વોત્યા. લદાઈ મના જાલી નબહતી. માતબર એક પ્રહરપર્યેત લદાઈ કેલી.

इकडे उजवे बाजूस शिंदे होलकर होते. यांजवरि सुजाउद्दौला वगैरे यांणीं येऊन झुंज दिले, झुंज मातवर होऊ लागले. मध्यें भाऊसाहेब व विश्वासराव-साहेब अंबारीत होते. ते उतरून घोडियांवर स्वार जाले. भाऊसाहेब बोर घोडी-वर व रावसाहेब पीलचाला घोडा याजवरि स्वार जाले. चहूंकदून संभाकून होते. झुंजाचे तोंड भारी लागले. मारामारी होतच आहे. मातवरच खांसे हुजरातीतील पडों लागले. तेसमर्यां विश्वासराव हुजरातीच्या लोकांत येऊन त्यांनीं घोडे घातले आणि घाव केला. तों ईश्वरी क्षोम जाला. एकाएकीच छातीमध्यें गोळी लागून विश्वासराव ठार जाले. नानासाहेबांचे निधान हरपले. लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारीत घातला. आणि वरती शालजोडी घातली. हे वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून अवसान सोडिले. बहुतसा विलाप करू लागले. मग त्या त्वेषानें भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला की, या उपरि गिलचा खाशा-निशीं मारीन. म्हणोन लोकांस ताकीद केली. आणि झुंज केले. हाणा ! हाणा ! असें मुखें बोलोन बरोबर समशीर बहादर घेऊन पुढे जाले. आणि तीन वेळ हत्यार केले. त्या इरेनें लोकांनीं हिंमत धरून, भाऊसाहेबांबरोबर पुढे सरसाबून शिपायगिरी बहूत केली. दुराणी व रोहिला माधारां फिरविला. अबदुल अली पळोन नदीतीरास गेली. शर्थ जाली.

पुढे [असें जाले.] विठ्ठलाराव शिवदेव यांणीं पेशजी गिलचे चाकर ठेविले होते. ते दोन हजार होते. त्यासमर्यां त्यांस इश्वरातीस भगवा पटका दिला होता. तो डोर्ईस बांधून फिरत होते. तेसमर्यां विश्वासराव पडले ही खबर. बुणगियांत आली. त्याजमुळे बुणगे व लष्कर गडबदलेच होते. गिलचे चाकर यांणीं भगवा पटका टाकून दिला, आणि बुणगियांत आवई घातली आणि लुटूं लागले बुणग्यानें पळ काढिला. बुणगे पळते हे पाहून विठ्ठल शिवदेव यांणींही पळ काढिला. आर्धीच विश्वासराव यांचे वर्तमान ऐकून दद्दशत खादली होती. कोणी दम धरून बुणग्यांत राहीनासें जाले. [गिलचे चाकर यांणीं] लुटीची आवई घातली आणि धुमाळी मांडिली.

इकडे भाऊसाहेबांकडे युद्ध होतच होते. भाऊसाहेब यांची छी पार्वतीबाई तेथे अंबारीत होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदींत घावरी होऊन अवधें लक्ष पुढेच होते. तों एकाएकीच मुर्दा अंबारीत पाहिला आणि बाईने माहातास पुसले की, “ मुर्दी कोणाचा आहे ? ”

त्याणे उक्तर केले की, “विश्वासरावसाहेब ठार जाले ! स्ववासखान्यांत विजमतगार होता, त्यास सांगोन तोंड उघडून पाहिले. तो रावसाहेब मृत्यु घावले हें देखिले. पार्वतीबाईनी पाहून ऊर कपाळ बडविले. शंखध्वनी केली. आणि बोलती जाली की, “ईश्वरा ! आम्हांस एवढें निर्वाण कां दाखविले ? रावसाहेबांसारिवें रत्न हरपोन गेले !” म्हणोन बहूतच शोक करिती जाली. तो जवळ नाना फडणीस यांची मातुश्री होती तिणे शांत केली की, “बाई ! रडें ईश्वरें ओढूनच आणिले आहे. एवढ्यावरच मुक्त जालां असा अर्थ नाही. अजूनही सर्वत्र महा अनर्थापात आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरें, नाहीं तर रडें लागलेच आहे. तों पावेंतों दम स्वावा.” म्हणोन शांत केली.

इकडे हुजरातीने व इम्राहिमखान गाडदी याणे कडनिकड करून, एक वेळ दुराणीस मोडून त्याचे जाग्याषावेतों तुडवीत तुडवीत गेले. ते समर्थी अबदुलअली दुराणी केवळ नामद, यमुना-तीरांने दोन कोस पळाले. हें नजीबखान याणे ऐकून व पाहून दाताने औंठ चावून हवदियांतून पाय उतारा जाला. तैसाच दुंदेखान रोहिला व अहमद लंगडा असे पाय उतारा जाले. आणि शिंदे होलकर हे उजवे बाजूस आहेत, ऐशी चातमी आणून त्यांस सोडून डावे बाजूस चालोन घेतले. आर्धी तोंड समशेर बहादर याजवर बसविले. तेसमर्थी समशेर बहादर याणे मारामारी बहूत केली. तों फौजेने हातच सोडिले. अंगं पाहिजे तितकी केली. अंगावर जखमाही बहूत चदल्या. परंतु फौज फुटून गेली. तैसेच अनुक्रमे दमाजी गायकवाड यांजवरी तोंड बसविले. त्यांणीही क्षणभर मारामारी केली. परंतु तेही बाजूस निघाले. तैसेच विछल शिवदेव व अंताजी माणकेश्वर व यशवंतराव पवार यांजवरि येऊन वर्षेले. तेव्हां त्यांणीही करावयाची तितकी बहूतच केली. परंतु फौज जमून नाही. यास्तव सर्वचेच उपाय राहिले. पवार यांचे मुंडमोचन करून इम्राहिमखान गाडदी याजवर तोंड लाविले.

इकडे भाऊसाहेबांकडे लदाई होतच होती. होतां होतां मारामारी खण्ण-खण्णी जाहाली. येसमर्थी विश्वासरावसाहेब यांचे वर्तमान ऐकून जनकोजी शिंदे व तुकोजी शिंदे यांणी मारामारी करीत [ते] भाऊसाहेबांपाशी आले. तों इम्राहिमखान गाडदी याजवरि [रोहिले] येऊन पडले. त्याणे जिवाचा ५]

निधंडा करून तटून उभा राहिला. शिपायगिरी म्हणावी तैशी केली. किते क गाडदी खेतासु आले. परंतु कुमक कोणाची जाली नाही. मग एके क्षणांत पांच हजार गाडदी ठार जाले. होते कीं नव्हते असे केले. हुजरातीचे लोक जवळ होते ते पळों लागले. गाडदी ठार झाल्यामुळे तोफखाना बंद जाला. जातीनिशीं शिकस्त त्याणे पुरती केली. जाऊन गिलचाच्या लष्करांत मिसळला. आणि दाहा पांच नामांकित सरदार दुराणीचे मारून ठार केले. इतरांची गणतीच नाही. भोवताला वेढा गिलचे यांचा पडला. इम्रामखान यांचे अंगावरि जखमा भारी चढल्या. दुराणी पळोन गेले होते ते माघारे आले. गाडदी यांचे मुर्द्दीचे ढीग पडले. इम्रामखान गाडदीही रणांत घायाळ जाला. असे असतां लढतच होता. यत्न चालेना तेव्हां हत्यार राहिले. मग दुराणी यांनी धरून नेला.

हेवर्तमान भाऊसाहेबांस कळले. चोहांकळून प्रलय एकदांच जाला. मोठी धुंदी जाली. यशवंतराव पवारही ठार जाले. कोणास कोणी पुसेनासे जाले. जाग्यावरच इम्रामखान गाडदी होता कीं नव्हता असे जाहाले. इकडे मल्हारराव होळकर यांचे बाजूने झुंज मातवर जाले. रेटत नाहीसैं जाले, तेव्हां तेही बाजू सोळून निघाले. मग केवळ तोंड हुजरातीवरु बसविले. तेसमधीं हुजरातीनैं जितकी शर्थ करावी तितकी केली. जेथून मराठियांचें राज्य जाले ते दिवसापासून झुंजैं होत आलीं; परंतु याप्रमाणे मराठे कर्धीच झुंजले नव्हते. भाऊसाहेब यांनी नांवनिशीवार असाम्या हटकून घालविल्या. आणि आपणही खांसा अगोदरच घोडियावर स्वार जाले होते. विश्वासराव ठार जाले, त्यापेक्षां आतां नानासाहेबांस तोंड काय दाखवावें? म्हणोन. शोकांतच होते. तों अवघा मार भाऊसाहेबांवर येऊन पडला. तरवारीची खणाखणी जाली. ढुकर खल्लीसु येत्ये तैसा प्रकार जाला. भाऊसाहेब लोकांत गर्द जाल्यावर घोर्डीं मनुष्यांनी खंदक भरला. माणसे दिशाभूल जाली. कोणीकडे पळावयाचें हेव सुचेनासे जाले. तों तिसरा प्रहर जाला.

उपरांतिक चार घटकांपर्यंत भाऊसाहेबांनी हुजरातीनिशीं मारामार केली. परंतु डावे बाजूने हातच सोडिले. आभाळ फाटले. तेयें ठिगळ कोठवर लावावें? मग भाऊसाहेब घोडियावरून पायउततारा जाले. भाऊसाहेब यांचे तोंडास

हाणा ! हाणा ! हेच करीत असतां खरस आली. जातीनिश्ची मोठा हिया करून बहूत झुंजले तें कोठवर लिहावें ? सरकारचे मुत्सद्दी मातबर तमाम एकीकडे कुल पद्धून गेले. तेसमर्थी सोनजी भापकर यांस भाऊसाहेब बोलिले कीं, “ सोनजीबाबा, यासमर्थी निधावयाचें नव्हतें. तुमचा भरंवसा बहूत धरिला होता : ” तेव्हां [सोनजी] बोलिले कीं, “ लोक पळतात त्यांस माघारे फिरवितों. साहेबास टाकून आम्हीं कोठें जावें ? ” असें बोदून लोक फिरावावयास म्हणोन गेले, ते तिकडेच गेले ! तेव्हां तुकोजी शिंदे म्हणोलागले कीं, “ महाराज, क्षत्रधर्माची शर्थ जाली. चोर्हाँकडून आभाळ फाटलें. यो उपरि निधावें यांत उत्तम आहे. ” तेव्हां भाऊसाहेबांनी उत्तर केले कीं, “ तुकोजीबाबा, आतां कोणीकडे जावें ? काय तोंड नानासाहेब यांस दाखवावें ? रावसाहेबांची गत काय जाली ती पाहावी. आणि इत्रामत्वान गाडी यास इमान दिलें तें काय ? ” असें ऐकून मागती तुकोजी शिंदे यांणीं उत्तर केले कीं, “ भाऊसाहेब, तुम्ही वांचलां तरि अवध्यांचा सूड ध्याल. नाहीं तर तुमचे मार्गे अवध्याच गोष्टी आटो-पल्या. ” असें ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं, “ पुणियांत नानासाहेबांस तोंड काय म्हणोन दाखवावें ? निधावें, अशी गोष्ट घडणार नाही. रणाचे ठार्यां ईश्वरसत्तेकरून जें घडणार असेल तें घडेल. परंतु कदाचि नामोहरम व्हावयाचें नाही. ” असें म्हणतांच तुकोजी शिंदे यांणीं घोडियावरून उडी टाकिली. आणि जातीनिश्ची हत्यार केले. तेथें मोठी मातबर मरदोमी करून, मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हां अकस्मात गोळी लागोन ठार जाले. जरीपटकियाचे निशाणावर आर्धीच दाटी जाली होती. तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोडियावर घेतलें. निशाण गुंडाकून झाडून पळून लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांनी शाहाजणे वाजविष्यास आज्ञा दिली. फक्ते जाली. शाहाजणे वाजतात, याजमुळे तरी लोक माघारे फिरतील, या अर्थं शाहाजणे वाजतात असें करूं लागले. परंतु ज्यांनी पळ काढिला त्यांपैकीं कोणी माघारे फिरले नाहीत. भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. हाणा ! मारा ! म्हणावयाचे राहिले. तोंडापुढूं कोणी ओळख्या आला तरि तोंडानें मात्र हुंकार देऊन मानेचे संजेनें दाखवूं लागले. अंगावरि ब्रह्मांड येऊन कोसळले. परंतु हिंमत हरली नाही. भाऊसाहेब यांजप्रमाणे पराक्रमी

दुसरा होणे हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरि हजार बाराशे मात्र उमे राहिले. चोहोंकडे एकदांच आभाळ पांदरे जाले. जिकडील तिकडे पळोन गेले. भाऊ-साहेब यांजपाशी जनकोजी शिंदे व रावसाहेब यांचे मुर्द्याचे हत्तीपाशी शै-पन्नास लोक उमे होते, तेवढे मात्र बाकी राहिले. सभोवता वेढा पुरा पडला. युद्ध बहूत केले. पूर्वी युद्धांत अतिरथी, महारथी झुंजले, त्याप्रमाणे भाऊ-साहेबीं विरथीपणे शर्थ केली. पुढे कांही इलाज चालेनासा जाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला असे चालीस हजार फौजेतून दाहा बारा हजार फौजेनिशीं भाऊसाहेब यांजवर येऊन वर्धले. ते समर्थी मारामार अशी जाली कीं, ‘न भूतो न भविष्यति’ एकदांच भोवताले वेष्टून उमे राहिले. आंत रंवदलारंवदल क्षणभर बहूतच केली. त्यांत भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी जाली, हें न कळे. उमयतां खांसे कोणी वृष्टीने पाहिले नाहीत. गयफ जाले, किंवा अस्मानांत गेले, कीं पृथ्वीत गेले, हें ईश्वरी कौतुक ब्रह्मादिकांस न कळे. तेथे मानवियांस काय कळेल?

इकडे मल्हारराव होळकर याजवरि गुदरली. तेसमर्थी आभाळास ठिगळ कोठवर लावीली? उपाय राहिला. तेव्हां मग पंचवीस स्वारांनिशीं बाजू देऊन निघोन गेले. रावसाहेबांच्या मुर्द्याचा हत्ती व भाऊसाहेबांची बसती घोडी अशीं सुजाउदौला याजकडे सांपडलीं.

याजवर इकडे पार्वतीबाईचे बंदोबस्तास विसाजी कृष्ण जोगदंड यांस पांचशे धनगर नेमून देऊन रखवालीस बरोबर ठेविले होते. त्यास आज्ञा केली होती कीं, “आम्ही झुंजून पार निघालों असे कळले तरि तुम्हीं यांस घेऊन दिल्लीचे रोखे आमचे मार्गे पिछाडीस घेऊन यावे. आणि रणांत पडलों असे वर्तमान ऐकल्यावर यांस तुम्हीं जिवे माऱून निघोन जावे. गिलच्यांचे हार्तीं भाऊसाहेब यांची खी जिवंत सांपडली, असा लौकिक मात्र न होईल तें करावे.” असे निश्चयरूप सांगून त्यांस रखवालीस ठेविले होते. तों मोड जाला. लोक पळों लागले. ते समर्थी विसाजी कृष्ण व लोक यांणीं धास्त खाऊन, बाईची आस्था सोडून आपले जीव वांचविले. कोणीकडे गेले त्याचे ठिकाण नाही. भाऊसाहेबीं सांगितले होते, त्याप्रमाणे कांहींच घडले नाही. तों एक घटिका दिवस राहिला. ते समर्थी पार्वतीबाई अंबारीत होती, तिने हत्ती बसवून, पायउतारा होऊन, बुणागियाचे रोखे पर्लूं लागली. केवळच

भाबावली. घरचा पोरगा कोतवाल घोडी घेऊन उभा होता. तो “बाईसाहेब, घोडीवर चसावे” असें म्हणौं लागला; परंतु तिजला घोडियावर बसावयाचे देहभान राहिले नाही. त्या समर्थी जानू भिताढ्या खिसमतगार मात्र एकटा जवळ राहिला होता. त्यांने हिंमत घरून सोबत दिली. तशा आकांतांत बारवेकर म्हणून मातवर मनुष्य व घोडे ही सखत पाठाळ होते, त्याची गांठ पडली. तेव्हां त्याज बोलिली की, “मी भाऊसाहेबांची छी आहे. मजला घोडियावर ध्यावे.” म्हणतांच तोही मनुष्य चांगला भला, तो हिंमत घरून बोलिला की, “बाईसाहेब, रिकिबांत पाय देऊन घोडियावर यावे.” म्हणतांच तिणे रिकिबीस पाय देऊन [त्याने] पाठीवर घेतली. आणि तिच्याच शालजोडीने कंबरेस पाठीमार्गे बळकट आंवळून बांधिली. आणि भौवताली नजर केली तों गिलचे अवघे भौवताले, मार्गे पुढे ढिगांचे ढीग देखिले. तेव्हां बाईस बोलिला की, “बाईसाहेब ! निभावणीचे कठीण दिसते. असो, तुमचे सुकूते तरी पार पडलो तरि पळून जाऊं.” म्हणोन त्याने डोळे झांकून फौजेतून घोडे घातले. तों बाईचे पुण्य सबळ, म्हणोन अशा अरिष्टां-तून पार पडली. तों दिवसही अस्तमान जाला, कोसपर्यंत गिलचे यांणी पाठलाग केला. परंतु पाठाळ सक्कशीर होते म्हणून तशांतून निभावून गेली. नाना फडणवीस यांची मातुश्री श्रीभागीरथीचे यात्रेस जावयासि आली होती ती गिलचे यांजकडे सांपडली. तिची यात्रा सफळ जाली. नानाची छी होती ती मात्र रणांतून बाहेर आलियावरि तिणे घोडी टाकून दिली. ती पायउतारा होऊन अंगावरील दागिने काढून, फाटके वस्त्र नेसून अंगास माती लावून दिलीच्या रोवै गेली.

दुसरे वर्तमान झुंज झाल्यावरि झुंजांतून मातवर सरदार व लहान थोर किती एक लोक आले ते पश्चिमेकडे झुंजांत तळावरी खंदकांत येऊन दाखल जाले की, भाऊसाहेब माघारे पळोन पूर्ववत प्रमाणे तळ बळकावून राहतील. या मार्गे नित्य झुंजास जात असत, तेव्हां संध्याकाळी माघारे फिरून येईल त्याप्रमाणे येतील. म्हणोन माघारे बुणगेसुद्धां खंदकांत दाखल जाले. तों तेथील बुणगे व फौज पळत आहे, तेव्हां तेथेही धरी धरवत नाहीसा जाला. मग निराशा जाणोन तेथून जिकडे वाट सांपडेल तिकडे पळत चालिले. ज्यांचे घोडियास जीव होता ते खंदकपार जाले. ते पाणिपत शहरांत गेले. तेथून

जिकडे ज्यांस जैसा मार्ग दृष्टीस पडला तैसे निघोन गेले. कितीएक बायका वगैरे अवसान-रहित होते ते संदकांत पडले. संदकांतून त्यांस निघावयाचे जालै नाही [ती] तेथेच राहिली. गिलचे डोचकी कापीत होते. ती कापावयाची सोहून दिली. कोठवर कापितील ! कंटाळले. त्यांची ह्यैस पूर्ण जाली. मोडली फौज दिल्लीच्या रोत्वे गेली. वरकड कोणी कुशक्षेत्राकडे आणि आडवीं तिढवीं गेलीं. तीं कांहीं निभावलीं नाहीं [त]. गिलचे यांजकडील लोक यांर्णी पाणिपत शहराची बंदोबस्ती करून संदकांतील मालमत्ता उडूं लागले. कितीएक बायका धरून नेल्या. कितीएकांनी जिवेच मारिल्या. तीच गत पुरुषांची केली.

प्रातःकाळच्या प्रहर दिवसानंतर झुंजास तोंड लागले होते ते तीन प्रहर हाणा ! हाणा ! मारा ! मारा ! हेच जाहालै. पृथ्वीने बहूत अशुद्ध प्राशन केले. हिंदूमध्ये मागें याप्रमाणे युद्ध होऊन कत्तल जाहाली नाहीं. यापुढेही होणार नाहीं. तथापि भगवंताची करणी, कुल पृथ्वीतील लोक नेऊन त्या स्थानीं मारांव, हे कौतूक निर्माण जालै. मराठे लोक फौजांसुद्धां हटोन कि धीं म्हणोन स र दा र करीत [होता ? [?] त्याणे मागती अणि त्वि त्या होत्या [?] आपल्या फौजां भौवताला संदक खणून कोणीही राहिले होते कीं काय ? उत्तम प्रकारे गांठ पडली तरि झुंज धावे, नाहीं तरि पळोन जावे. हा मराठी धर्म पुरातन चालत आहे. तेणेकरूनच पृथ्वीस पलाण धातले होते. ते सोहून अविंध धर्माचा अविलंब केला. तेणेकरूनच समस्त पृथ्वीचे, दक्षिण प्रांतीचे बहूत लोक व बायका अमूप गैब जाल्या. ईश्वरसत्ता प्रमाण. त्याणे बईगी स करावी. नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अंश; अवतार धरून कलियुर्णी याणी चरित्र केले.

यानंतर इकडे झुंज होतां होतां रात्र जाली. झुंज बंद जालै. हत्यारे राहिली. विश्वासराव यांच्या मुरद्याचा हत्ती अंबारीसुद्धां सुजाउद्दौला याजकडे नेला होता. ते समर्थी सुजाउद्दौला याजकडील उमरावगीर गोसांवी म्हणोन सरदारी करीत होता. त्याणे मागती आणती तीन लक्ष रुपये देऊन विश्वासराव व तुकोजी शिंदे व संताजी वाघ व यशवंतराव पवार असे चार मुरदे सोडवून आपणाकडे ब्राह्मण व मराठे मिळवून, त्यांस विधियुक्त अभिसंस्कार करून मुरद्याचें दहन केले आणि अस्थीहीं वाराणशीस रवाना केत्या.

वरकड मोडकी फौज नाना पुरंदरे व बाजी हरी व अंताजी माणकेश्वर व मल्हारराव होळकर असे रात्री दिल्हीचे सुमारे चालले. परंतु तमाम लोकांची हिंमत हरली. गाइचे गोरे आले. रांडांर्नी मारिलें तरी कोणी कोणास मिळेनासे जाले. रात्रौ दांडग्यांच्या हुलडीत अंताजी माणकेश्वर व बाजी हरी ठार जाले. त्यांचे मुरदे देखील कोणीं काढिले नाहीत. वेडावल्यासारखीं माणसे जालीं. एवढाले श्रीमंत त्याच्या गती या प्रकारच्या जाहाल्या ! ‘कर्मणो गहना गतिः’ असे जाहाले.

क्रमांक ७ : : श्रीमंत भाऊसाहेब यांची कैफियत

१. ‘आजच कूच करून जातों’

त्यानंतर हिंदुस्थानांतून राजश्री जनकोजी शिंदे यांची पत्रे आली की, आबदली गिलचा दुराणी एक लक्ष फौजेनशी बळ घरून दिल्हीस आला. दिल्हीनजीक दोन कोशावर चाळीस हजार फौजेनशी दत्ताजी शिंदे होते. गिलच्याने दिल्ही घेऊन आपल्या तर्फेने बादशाहा बसविला, म्हणजे आपला अंमल बुडेल, अशामधये जाऊन तोंड टाकावै म्हणोन दोनशे स्वारांनशी जाऊन गिलच्याचे फौजेत मिसळले. तों गिलच्यांची फौज भारी. चहूंकहून वेदा घालून दत्ताजी शिंदे यांजला निधावयास जागा नाही असे जाले. जाती-निशी बहुत तरवार केली. इतकियांत छातीवर गोळी लागली. दत्ताजी शिंदे ठार जाले. तेथोन चढाई करून गिलच्याची फौज शिंदे यांचे फौजेवर आली. तेथे फौज शिंदे यांची व गिलचांची लढाई जाली. जनकोजी शिंदे यांचे दंडावर गोळीची जखम लागली. फौज कचरली. मोड जहाला. फौजेस पळ सुटला. कत्तल करूं लागले. चार हजारे फौज लुटून दस्त केली. बाकी राहिले ते व जनकोजी शिंदे खांसा ऐसे पळत जाटाचे मुलकांत राहिले. ऐसे वर्तमानाचीं पत्रे बसून एके जागां वाचलीं. विसमय जाला. पुढे हिंदुस्थानांत खांसे स्वारी निशीं जावै अथवा फौज रवाना करावी हा मजकूर पडला.

दुसरें वर्तमान आलें की, गिलचा यमुनानदीपार होऊन दिल्लीपाशीं आला. दिल्लीस दाखल होऊन हिंदुस्थानांतील सर्वे संस्थानिक त्यास सामील जाले. दिल्लीचा किला घेऊन, पूर्वील पातशहास काढून आपले तफेने पातशहा स्थापिला. आणि दक्षणेस चाल करावयाची उमेद आहे. या प्रांतीचे संस्थानिक कुल त्यांसि सामील जहाले आहेत. नजीबखान रोहिला बारा हजार फौज व सुजादौला पंधरा हजार आणिक कितेक संस्थानिक ऐसे त्यास सामील जहाले. आपणांकडील ठाणीं अंतरवेदींतील व जयनगर वगैरे देस्वील माळवा गडबडलीं आहेत. यासमर्थी फौजा पाठवून यांस तंबी पोंचली तरि उत्तम. नाहीं तरि परिचिन ठाणीं या प्रांतीची उठतात. अशीं पत्रे मल्हारर्जी होळकर व शिदे यांचीं आलीं. तीं वाचून, बहुत दिलगीर होऊन, राजश्री दादासाहेबांची रवानगी हिंदुस्थानांत करावी हा सिद्धांत करून श्रीमंत [व] राजश्री भाऊसाहेब एकत्र होऊन दादासाहेबांस बोलावून सांगितले कीं, “हिंदुस्थानांत जावै. तुम्हींगेले पाहिजे.” तेव्हां दादासाहेब बोलिले कीं, “पूर्वी आपण तह केलेत ते साठ लक्ष रुपये कर्ज जहाले. तें वारल्याशिवाय आम्हांस जावयास अनकूल पडत नाहीं.” तेव्हां भाऊसाहेब बोलिले कीं, “मुलुखगिरीस जावै तें कर्ज घेऊन घरास जावै कीं काय? किंवा द्रव्य मेळवून घरास यावै? तथापि तिकडील तिकडे लोकांची समजाविशी करावी.” तेव्हां श्रीमंत बोलिले कीं, “दादासाहेबांचे कर्ज वारून जाऊं तेव्हां त्यांस मुलुखगिरी सांगू. सांप्रत आम्ही जाऊं अथवा तुम्हीं जावै.” तेव्हां भाऊसाहेबींही सांगितले कीं, “साहेबीं हिंदुस्थानांत मुलुखगिरीस जावै [मग] आम्हीं जवळ आसोन काय करावै? आम्हास आज्ञा आवी. आजच कूच करून जातों.” ऐसे बोलोन, आज्ञा घेऊन, तेच दिवशी कूच करून, अंबेपडदुराहून स्वार होऊन बऱ्हाणपूरचे रोखें चालिले, तीन कोशांवर डेरे दिलहे. मुक्काम जाला. राजश्री विश्वासरावही समागमें चालिले. चार दिवस मुक्काम होता. सौभाग्यवती गोपिकाबाई भाऊसाहेबापाशीं जाऊन बहुत प्रकारे सांगितले कीं, “तुम्हीं जावै ऐसे नाहीं. दादासाहेब म्हणतील तें कशूल करून त्यांची रवानगी करावी. आपण येथोन त्यांस सरंजाम पोहोचता करावा. येणेकरोन बहुत उपयोग आहे,” असें सांगितले, परंतु विचारास आलें नाहीं. गोपिकाबाई फिरोन अंबेपडदुरास आली. [पा. ६-८]

२. क्षात्रधर्माची शर्थ

या नंतर कुरुक्षेत्राकडून आपणाकडील चारण येते होते त्यांची बातमी राखून गिलचाने दोन हजार फौज पाठवून चारण लुटावयास सांगितले. ही बातमी कल्यावर विछल शिवदेव यांजकडील हजार स्वार गरन ब्यावर पाठविले कीं, चारण आला असला तरि त्याजला, पुढे घालून लावून देणे. आणि तेथेच गिलचाची बातमी राखून रहावे. त्याजवरून स्वार गरनब्यावर जाऊन राहिले. कांहीं चारण रवाना केले. पुन्हा गरनब्यास होते. त्या स्वारांस लिहिले कीं, “चारण जमा झाला असेल तितकाच घेऊन येथे येणे, तेथें राहिल्याने गोविंदपंतांची अवस्था होईल.” परंतु ते फिरोन माघारे आले नाहीत. गिलचास वर्तमान कळले कीं, “यांचे लष्करांत चार शेरांची धारण जाली. जे चारण कुरुक्षेत्राकडून येतात, त्यांजवर दोन हजार फौज पाठविली आहे परंतु तोलत नाहीत. गरनब्यावर बसवून चारण पुढे घालून आणितात.” त्यास फौज पाठवून धावी म्हणोन आणिक दोन हजार फौज पाठविली. पाहिली दोन हजार [होतीच.] हे व ते एकत्र होऊन कांहीं चारण लुटून नेले. दाणे यावयाचे बंद जाले. तेणेकरून लष्करांत महागाई बहुत जहाली. दर रुपयास ८८१ शेर धान्य जाले. सर्व जिन्स तीन दिवस याप्रमाणे जाले. अन्नाविणे मारण्से मरो लागली. तेव्हां श्रीमंताकडेस पुण्यास पत्रै पाठविली कीं, “लष्करांत महारंता बहुत जाली जाहे. सरंजाम येऊन पोंहचत नाही. अद्यापि सलूख करून निघावे, की काय? तह चेमेलीपर्यंत मुलुख आम्ही ध्यावा व पुढे अटकेपर्यंत चवथाई ध्यावी. गिलचाने निघोन आपले मुलकांत जावे. येणे प्रमाणे करार केला आहे. आज्ञा होईल त्या प्रमाणे निश्चयांत आणु. याचे उत्तर पाठवावे.” श्रीमंतांनी उत्तर पाठविले कीं, “दहशत खाऊन सलूख करावा, त्यास दादासाहेबीं लाहुरापर्यंत कांहीं मुलुख काबीज करून आपलीं ठारीं बसविलीं होतीं, तो मुलुख त्यास धावा आणि फक्त चवथाई ध्यावी, येणेकरून दादासाहेब तुम्हांस हंसतील, असे न करावे. गिलचास मारून लुटून पराभव करावा. अटकेपर्यंत मुलुख आपला करावा. सख्यत्व एकंदर करू नये. त्यास नीट दिसेल तैसे करणे. खांसा स्वारी तयार होऊन कूच दरकूच तुमचे कुमकेस दाखल होत आहेत. चिंता न करावी.” ऐसे लिहिल्यावर सल्याचा मनसुवा करण्याची गोष्ट तो राहिली. त्यानंतर

भाऊसाहेबांत न कळतां रावसाहेबांनी विनंतीपत्र लिहिले की, “गिलचांचा पैच भारी पडला आहे. उलगडत नाही. आम्हांसारिसे पुत्र आहेत व पुढेही होतील, परंतु भाऊ सारिखा बंधु मिळणार नाही. अशा प्रसंगी खांशानशीं येऊन कुमक करावी.” म्हणोन त्याचें उत्तर “आम्हीं जलद येऊन पोहोचतो” असे पाठविले, आणि पुण्याहून कूच करून पैठणावर गेले. लोक वरचेवर जमा करून दादासाहेब व आपण खांसे देखील हिंदुस्थानचे कुमकेस जावयाचा निश्चय करून पैठणास जाऊन दाखल जाहाले. पुढे मजल दरमजल जाणार.

या नंतर पाणिपताकडील मजकूर, महागाई बहुत जाली. तेव्हां मसलत करून शिदे, होळकर यांस सांगितले की, “तुम्ही खांशा फौजेनशीं जाऊन चारण बहुत आणावे. गरनक्यास लोक ठेविले आहेत, त्यांणी लिहीले आहे की, मातवर फौज आल्याखेरीज चारण एकही येत नाही. अब्रामुळे लष्कर मेले जाईल. म्हणोन त्याजवरून शिदे, होळकर दहा हजार फौजेनशीं चारण आणावयासि गेले. हें वर्तमान गिलचास समजल्यावर नजीबखान रोहिला व सुजायत डवला पंधरा हजार फौजेनशीं त्यांचे पाठीवर गेले. त्यांची यांची गांठ गरनक्याचे मैदानांत पडली. तोंडास तोंड लागले. चारण पन्नास हजार होता. तो सांभाळून पुढे घातला. आणि ते येत असतां रोहिला व सुजात डवला याणे गांठ घालून लढाई केली. चारण लावून देऊन त्यांशी ऊंज दिल्है. उधळून मुक्कामापर्यंत घातले. आणि चारण सांभाळून आणिले. त्यामुळे दीडशेर धारण जाली. घान्य मिळत होते. पुढे ज्याचें नांव अब्र मिळेनासे जाले. अब्रामुळे घोर्डी माणसे मरू लागले.

पुढे खजीना इकडून कांहीं येत होता त्यास गिलचाने मनसुबा करून दिल्हीचा मार्ग बंद करावा म्हणजे हायास येतील या विचारे पहिल्या मुक्कामीहून तल सोडून दिल्हीकडे मुक्काम केला. दिल्हीस खजीना इकडून स्वार आणावयास गेले होते. त्यास गिलच्या मार्गावर राहिला हैं ठावूक नाही. हमेशा येत होते त्याप्रमाणे रात्रीचा कांहीं खजीना दिल्हीहून येऊन येत होते. तों वाटेवर त्या लष्करांत पोंहचले रात्र समय. कांहीं न कळे. यांस भासलें की, आपले लष्कर. म्हणोन घोडियांवरून उतरले. थंडीचे दिवस. त्यांचे लष्करांत गोवराचे आगदी जवळ जवळ जाऊन शेकर्त बसले. गुडगुड्या ओढू लागले.

आपले आपले लष्करच्या गोष्टी बोलत शेकत बसले. गोट कोणाचा म्हणोन एका जणानें पुसळे. तो म्हणौ लागला की, “हे लष्कर गिलच्या पादशहाचे. तुम्ही कोण कोणाचे ?” तेव्हां अवसानें जाऊन घडपडून घोड्यावर बसले. आणि पळों लागले. त्यांचे लष्करांत आवई पडली की, छापा आला म्हणोन त्यांणी तोफेची सरबत्ती दिल्ही. आपले लोक सांभाळून हे आपले लष्करांत दाखल जाले.

दुसरे दिवशी सर्वत्र सरदारांस व पतक्यांस बोलावून मसलत केली की, “गिलचाचे बळ दिवसेंदिवस बहुत जाले. आपले लष्कर सडत चालले, बहुत घोडी मेली. मातवर खांसा घोड्यामुळे पायउतारा जाला. एक वेळां हा मुक्काम सोडून बाहेर मोकळे रहावे. दिल्हीचा रावता सोडून दुसरीकडे जावे, पण झाडी मोठी मातवर, मार्ग नाही. तोफखाना निभावणार नाही. यास्तव दिल्हीच्याच रस्त्यानें जावयास मार्ग उत्तम. परंतु गिलचा वाटेवर राहिला आहे. जाऊं देणार नाही. यास्तव चंदोबस्तीनें निधावे. यमुनातीरी येऊन पांच कोशांवर जाऊन नदी षाठीशीं ध्यावी. पुढे गिलचाचे तोंडावर तोफखाना यावा. दिल्ही उजवे बाजूस राखोन दिल्हीहून सरंजाम आणोन सारें लष्कर आबादान करावे. हा मुक्काम सोडून यमुनातीरी मुक्काम करावा.” तेव्हां मल्हारजी होळकर बोलले जे, “गिलचा मार्गावर असतां फाट करून जावयास निभाव कसा होईल ?” तेव्हां निश्चय केला की, कुल बुणगे सुद्धां ऊंज देत, उडवीत, मार देत, मारीत मारीत जावे. आणि मुक्काम केल्यावर चहूंकडून सरंजामही येऊन पोंचेल. लोक आबादान जालियावर पुढे गिलचाचे पारपत्य करू. हा सिद्धांत केला. तेव्हां शिंदे, होळकर यांणी सांगितले की, “निभाव जाला तर हा विचार उत्तम आहे. परंतु उद्यांच निधावे ऐसे नाही. रविवारीं कूच करून जाऊं.” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले की, “आज मंगळवार आहे. रविवार सहा दिवस आहे. लष्करचे लोक अन्नावीण कितीक मरतील, गिलचाचे लष्करांत जातील, मग जाऊन सार्थक काय ? इतके दिवस लष्करचे लष्करांत धीर पुरत नाहीं, तथापि उद्दीक कूच करावे. मारावे की मरावे.” हा सिद्धांत करून समस्त तैन्यास ताकीद करून, कुल सर्वत्रांनी स्वार होऊन लढाईस निधावे. आपले आपले बुणगे पाठीशीं घालून सांभाळून आणावे. तलावर कांही एक ठेवूं नये. ऊंज करून पुढे दिल्हीच्या रोखे जाणे आहे. परंतु युद्धाचे सामानानशीं निधावे.

ऐशी बळकट समस्त सैन्यास ताकीद करून प्रातःकाळीं पौष शु ॥८
 बुधवार स्वारी तयार केली. भालदार चोपदार सरकारांतून जागजागा
 सरदारांसि बोलावूं पाठविले कीं, स्वार होऊन लौकर निशाणापार्शीं यावें.
 पुढे तोफखाना इम्रामखान गारदी, डावे बाजूस शिंदे होळकर, उजवे बाजूस
 वरकड, कितेक पिछाडीस, बुणगे मध्यें, याप्रमाणे रचना करून गोलचा गोल
 चालत सहा घटका दिवसा नंतर निशाणे हत्तीवर देऊन नौबत चौघडा सुरु
 केला. आणि भाराचे भार चालिले. त्या समयी दिंदा कोसावर जाऊन उमे
 राहिले. आणि तोफखाना मातवर तोफा निवड करून दिल्या. बाकी तोफा
 सभोवत्या चालिल्या. तोफांचे मार्गे गारदी, त्या मार्गे सध्या फौजा, त्याचे
 मार्गे बुणगे, असा तळ सोङ्गन दिंदा कोशावर आले. छकडे व गाडे व
 कितेक सरंजाम न चाले तो टाकला. मोंगल आपले तळावर आवळून तयार
 होऊन उमे राहिले. भाऊसाहेबांनी मसलत केली कीं, “आपण नीट
 चालून मार्गानें जावें. गिलच्या वाट देऊन एकीकडे जाला तरि लढाईचें
 प्रयोजन नाही. मार्ग मोकळा करीत नाही तरि मध्ये घोर्डीं घालावीं. मारा-
 मार करून उपळून मार देत जावें.” ऐसे मातवर सरदारांस सांगोन
 निशाणे सोङ्गन चालिले. तोंड लागले. प्रथम विछल शिवदेव, येशवंतराव व
 माणिकराव कापरे कांहींसे वाढून पुढे गेले. त्यांजवर झुंज मांडिले. तेह्वां ते
 कचरून माघरे तोफखान्यांत येऊन राहिले. तों दमाजी गायकवाड यांजवर
 गिलचाने येऊन कांहींशी मारामार केली. तेही माघरे फिरले. डावे बाजू-
 कडे मुक्कामीं गोटाचे गोट राहिले होते त्याप्रमाणे पतके होतीं. त्यांजवर
 खांसा अबदाली त्या झुंजावर डावेकडे होता त्याणे झुंज भारी केले.

कुल आपणांकडील पतके माघारीं फिरलीं. हलके बहुत जाले. इम्रामखान
 गारदी याजवर खांसा खुरानशाहा व रोहिला याणे चालोन घेतले. एक
 रंजक उडाली. तिकडील लोक बहुतेक पडिले. हटला नाही. तसेच नेट धरून
 मारीत आले. इम्रामखान गारदी याजवर चाल पडली. कुमक कोर्णी केली
 नाही. तथापि हुजरातचे लोक एकत्र होऊन संधान साधिले. तोफा सुटत
 होत्या. लढाई मातवर एक प्रहर केली. इकडे उजवे बाजूस शिंदे, होळकर
 यांजवर सुजात डवला व गोसावी वगैरे यांणीं येऊन [घाव] घातले. झुंज
 मातवर होऊं लागले. मध्ये भाऊसाहेब व कांहींसे लोक व रावसाहेब हे

उभयतां घोडियावर सांभाळून होते. भाऊसाहेब परी घोडीवर, रावसाहेब दिल्पाक घोड्यावर होते. चोहांकळून लोक सांभाळून होते. जुंजाचे तोऱ्ड लावले. मारामार होत होती. मातवर लोक पडॉ लागले. इतकियांत रावसाहेब यांस छातीमध्ये गोळी लागोन ठार जाले. हे भाऊसाहेब यांणीं पाहून अवसान सोडिले. बहुतेक शोक करू लागले. मुडदा उचलून हत्तीचे अंबारीमध्ये घातला. आणि भाऊसाहेबीं निश्चय केला की, या उपरि गिलचा खांशानिशी मारीन ऐसे जाहूले. आणि लोकास ताकीद करून झुंज लागले. हाणा हाणा ऐसे मुखे बोलून सर्वत्रांस ताकीद करून लागले. बरोबर समशेर बहादर होते. ते घेऊन पुढे जाऊन तीन वेळां मार्गे हढाविले. त्यांजवर चहूंकळून गिलचानें मार तोफांचा व गोळ्यांचा व शरांचा केला. तेव्हां लोकांनी हिंमत धरून भाऊसाहेबांबरावर सरसाऊन शिपायगिरी बहुत केली. रोहिला माधारा फिरविला. हृष्टा करून मोड करून माधारां फिरविला. गिलचा खांसा पळ काढून यमुनापार दाखल जाला. शिपाई-गिरी भाऊसाहेबांची म्हणावी तैशी जाली की, ज्याचे नांव शिपायगिरी. विश्वास-राव पडिले. डावे बाजूचे लोक कचरून माधारे फिरले. अशामध्ये सांभाळून रोहिला माधारा सारिला. अबदाली पळून नदीतीरीं गेला. लढाईची शर्त केली.

विष्णु शिवदेव यांजकडेस पेशजी गिलचे चाकर दोन हजार ठेविले. त्यास इशारतीस भगवें फडके दिल्हे होते. ते डोईवर बांधून फिरत होते. ते समर्थी विश्वासराव पडिले ही खबर लष्करांत बुणगियांत जाली. लष्कर गडबडले होतेच. गिलचे चाकर यांणीं भगवें फडके टाकून दिल्हे आणि बुणगियांत आवई घातली की, लुटू लागले. बुणग्यानें पळ काढिला. बुणगे पळते हें पाहून विष्णु शिवदेव यांणींही पळ काढिला. आर्धी राऊसाहेबांचे वर्तमान ऐकून दहशत खालीच होती. बुणगे पळते हें पाहून ते पळाले. डावी बाजू रिकामी होत चालली. रोहिला यांजकडील लोकांनी लुटीची धुमाळी मांडली. इकडे झुंज भाऊसाहेबांकडे होतच होते. उजवे बाजूस शिंदे होळकर यांजकडे झुंज होतच आहे. मारामारी होतां होतां भारी खणाखणी ज्ञाली. रावसाहेबांचे वर्तमान ऐकोन जनकोजी शिंदे व मुकुंदजी शिंदे यांणीं मोठी मर्दुमकी करून मारामारी करीत भाऊसाहेबांपाशी आले. तो इत्रामखान गारदी याजवर लूट [?] पडली. त्यांने जिवाचा निघडा करून शिपाईगिरी म्हणावी तैशी कली, ज्याचे नांव शिपाईगिरी. कितेक गारदी [खेतांत] आले व कितेक

ठार जाले. हुजरातीचे लोक जवळचे पळों लागले. तोफखाना बंद जाला. जातीनिशी तरवार सीभेपरती केली. जाऊन गिलचाचे लष्करांत मिसळला. दहा पांच ठार केले. भोंवता वेढा गिलचाचा पडला. आंगाबर जेस्वमा भारी पडिल्या. ऐसे असतां लढतच होता. प्रयत्न न चाले तेव्हा हृत्यारे राहिलीं. धरून नेला. तेव्हां हैं वर्तमान श्रीमंतास कळले. मल्हारजी होळकर याचे बाजूवरही मातबर झुंज जाले. रेंटत नाहींसे जाले तेव्हां तेव्ही बाजू सोइन निधाले. भाऊसाहेबांवै हेच तोंडी कीं, हाणा हाणा हेच करीत असतां जातीनिशी मोठा हिण्या केला. बहुत झुंज मातबर केले तें कोठवर ल्याहावै? सरकारचे मुत्सदी तमाम चिलकुल एकीकडे पळों लागले. सोनजी भापकर यांसि भाऊ-साहेब बोलले कीं, “सोनजी बाबा हा समय निधावयाचा नव्हे, तुमचा भरंवसा बहुत धरला होता. उमे रहावै.” तेव्हां ते बोलले कीं, “कुल लोक पळतात त्यांजला माघारे फिरवितों. साहेबांस ठाकून आम्हीं कोठें जावै?” ऐसे म्हणोन लोक फिरवावयास म्हणोन गेला तो तिकडेच गेला. तेव्हां मुकुंदजी शिंदे म्हणों लागले कीं, “महाराज, क्षात्र धर्माची शर्त जाली! याज उपर निधावै है उत्तम आहे.” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले कीं, मुकुंदजी बाबा, आतां कोणीकडे जावै? काय तोंड दाखवावै? रावसाहेबांकडे पहावै.” तेव्हां मुकुंदजी शिंदे यांणी घोडियावरून उडी ठाकिली. जातीने हृत्यार करवले तेथवर केले. मातबर मराठे धर्माची शर्त करून ठार जाले. जरी-पटक्याचे निशाणाजवळ अगोदर दाटी जाली होती तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोडियावरं घातले होते. निशाण गुंडाळून पळूं लागले. तेव्हां भाऊ-साहेबी शहाजणे वाजवावयास आज्ञा केली. फत्ते जाली, शहाजणे वाजतात, याजकरितां तरी लोक माघारे फिरतील. या अर्थीं शहाजणे वाजवूं लागले. परंतु उद्यांणी पळ काढिला त्यांवैकीं माघारा फिरला नाहीं. भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे व शेपन्नास लोक व रायाचे मुडव्याचा हत्ती इतकी बाकी राहिली. त्यांस भंवता वेढा भारी पडला. तेव्हां युद्ध बहुत केले, पूर्वी भारथी अतिरथी महारथी झुंज जाले. त्याप्रमाणे भाऊसाहेबींही लढाईची शर्त केली. पुढे कांहीं इलाज चालेनासा झाला. त्यानंतर भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गती काय जाली ती कोणी पाहिली नाहीं.

[पा. १९-२५]

ऋग्मांक ८ : होळकरांची थैली

पठाण यांणीं दुसरे दिवशीं सावर धरून, कुंजपुरा घेऊन, आमचे फौजे-भोवतां घेरा दिल्हा, लढाईचा प्रसंग सोडिला. आमचे फौजेंत पहिले दिवशीं साफी करून, पांच सात कोस जाऊन, तमाम कही वगैरे सामान पंधरा रोजाचें भरून आणिले होते. तेव्हां रूपयास अब तीन शेर जाहले. त्याज-कडील पठाण लोक सभोवतें काम करीत, इकडील लष्करची कही पाहून करीत. हत्ती व घोडे व उंट व बैल ह्यांचे मृत्यु शेंकडॉं पातले. माणसांची गणती काय? तोफखान्याचे गोळे भारी केले. परंतु त्यांनी गोळे यांचा इजिकडे हळा (तो जागा) सोडून दिल्हा; आणि हजार दोन हजार पठाण दावधाव पाहून, अचानक येऊन पडोन, गाडदी वगैरेयांस जखमी करून, व कांहीं ठार मारोन, माघारे जाईत. यामुळे इम्रामखान गाडदी यांने तमाम फौजेस ताकीद केली कीं, लष्करभोवता खंदक खणावा. गाडदी यांणीं आपले सरहदीपुढे एक भाला खोल खाया खंटली. तेव्हां पठाणाचा लाग कमी येण्याचा पाहिला तेव्हां तेहि चोहोंकडून संकटांत पडले. पन्नास हजार खासे लोक त्याचे होते त्यांपैकीं पंचवीस हजार राहिले. आणि पुढे लढाईनं गलीम जेरदस्त होतां दिसत नाहीं, लढाई टाकून जावें तर मुलकांत काय सांगावें? मालकाजमानी व सुजायतदौला यांस पैका मागावा तर ते म्हणतात कीं, आमचे काम फत्ते करून द्यावें आणि जो पैसा आम्हीं कष्यूल केला तो ध्यावा, असा अघटित विचार जाहला. त्यास काय करावें म्हणोन सुजायतदौला व मालकाजमानी व अबदलअली वगैरे सरदार एकत्र होऊन तह केला कीं, कोणेही प्रकारे गलीमाशीं सलूख करावा, सांप्रत कोणीं हरविले नाहीं व कोणीं जिकिले नाहीं, ऐशीयांत सामदाम करून यश संपादावें. म्हणून अवधियांचे चित्तांत येऊन विचार केला आणि सांडणीस्वार याजबरोबर पत्र पाठविले कीं, परस्परे भांडोन मुलूख बुडवावा यांत विशेष काय आहे? जें जाहले तें उत्तम, सांप्रत तुमचा सलूख हाच कीं सुदामत-प्रमाणे जे ठिकाणीं तुम्ही अंमल करतां ते ठिकाणीं करावा, दिल्हीपतीची मर्यादा तुम्हीं व आम्हीं रक्षावी. याप्रमाणे लिहिले आले. तीं पत्रे श्रीमंत

रा भाऊसाहेबांजवळ दाखल जाहालीं. भाऊसाहेबीं तमाम सरदार लोक इम्रामखान गाडदी यास बोलावून आज्ञा केली कीं, लढाई महकूब ठेवावी, व पत्रे आलीं होतीं तीं अवध्यांस वाचून दाखविलीं, आणि विचारिले की याचें उत्तर काय लिहावें, आपल्या ठिकाणीं लढाईची स्थीत येत नाहीं. असें बोलोन पत्राचें उत्तर त्यास लिहिले कीं, तुम्ही म्हणतां ते आम्हास कष्टूल, परंतु सातसें कोस आम्ही चालोन आलों, फौज किती अपार जाहाली आहे, सात कोट रुपये खर्च जाला तो तुम्हीं आम्हास घावा आणि आपले मुलखास जावें, नाहींतर जें होणार तें होईल. अशी बोलण्याची त्यांची व यांची रद्दवदली लागली. कांहीं रुपये घावयास त्यांनी कष्टूल करावें असा प्रसंग जाहला. माणूस शंभर रद्दवदली करावयास लागले. इतकीयांत राजश्री गोविंदपंत बुंदेले तमाम कहीवाले लोक दहा हजार फौज घेऊन कही आणावयास बाहेर विसा कोसांवर गेले. मुलख तमाम हैरण जाहला. दोनहीं लष्करांत महर्गता जाली. ते समर्थीं त्याजकडील पठाण वीस हजार फौज घेऊन कहीस गेला. परस्परे दरम्यान कही कहीचा कज्जा मोठा घोरंदर जाहला. मारामारी जाहली. राजश्री गोविंदपंत बुंदेले हजार स्वारांनिशी एक उजाड जागा गांवाजवळ होती तेथें आराबा पहात उमे राहिले होते. वरकड लोक बरोबर होते ते जिकडील तिकडे फौज गेली होती. तिकडे खटका जाहला. पठाण एक जमवानिशी होते. जेथवर त्यांचा हात पोहोंचला तेथवर कत्तल करीत गेले. तभाम कहीं व फौज पळों लागली. पंतमशारनिल्हे ज्या ठिकाणीं होते त्याठिकाणीं बातमी आली. तेब्हां बुंदेले समोर होऊन पठाण हाटकिले. परंतु सामान स्वार एक हजार अगदीं थोडे. बाकी फौज चोहोंकडे उघळोन गेली. कोणी यापाशीं आला नाहीं. पठाण निकड करून चाळून आले. निस्थाय गोष्ट जाहली. ते समर्थीं तलवार एक प्रहरपर्यंत जाहली. शेवट एक सहस्र सैन्य यापाशीं राहिले तें व गोविंदपंत बुंदेले वैकुंठवासी जाहले. रणभूमीचे ठार्या देह पछला. उद्धट पराक्रम करून प्राण सोडिला. पठाण यांणी शिरच्छेद केला हैं अशुभ वर्तमान खेदकारक श्रीमंत भाऊसाहेबीं ऐकिले. सलूकाचा तह जाहला होता, तो बिघाड होऊन दोनी फौजा प्रज्वलित जाहाल्या. श्रीमंत भाऊसाहेब आपण तोफखान्याजवळ येऊन तीनशें जरबा थोर थोर व इम्रामखान गाडदी यास घेऊन लष्कराबाहेर

निघाले. पठाण याची फौज तयार जाली नवती. अचानक साफी करोन जाऊन पोहोचले. आराबियाची देवळ जशर लाविली. पठाण फौजेतील दाहा हजार पठाण पायउतार होऊन बाहेर पडोन धीरवीर आले. सुजायतदौला व अबदलअल्ही^{वगैरे} फौज तयार होऊन पळो लागले. जैसा मृत्युभयें प्राण पळतां काळ पाठीशीं आहे, तैसे तोफांचे गोळे जिकडे जो जाईल तिकडे मागेंच आहेत. या जंगेत पांच हजार मोहरे त्याज कडील मृत्यु पावले. त्यामध्यें चार हजार पुरजे पुरजे होऊन राहिले. ऐसा भयांग जाहाला. कित्येक शिपाई लोक व आणीक गरीब बाजारी लोक व जनावरसुद्धां अस्तिगतप्राण जाहले. तमाम फौज सात कोस पळाली. ते दिवशीं त्याज-कडील जिवलग योद्धे चांगले माणूस कामास आले. सात कोसांवर जाऊन सुजायतदौला व अबदलअल्ही परस्परे धुंदीस आले. उभयतांची लडाई सफेजंगी होऊं लागली. उभयतां बोलूं लागले की, तुम्हीं आम्हांस बुडविलें. अशीं परस्परे उत्तरे जाली. आतां आम्ही जातो. • अशा कजियांत चारशें माणूस उभयतांचे, कामास आले. ते समर्थी मलकाजमानी दरम्यान घेऊन उभयतांची स्थिरता केली आणि तेथेच मुक्काम करविला. फौजेत कांहीं जीव राहिला नाही. कित्येक लोक जखमी व एक हिस्ता चांगले. गलीम जेर होतां दिसत नाही. आतां विचार काय? कसें करावें, कोणीकडे जावें, व लोकांस मुख काय म्हणोन दाखवावें, जहराचे प्याले घेऊन मरावें. अखेरी जमा. सारांश, मोठे मोठे अमीर, अबदलअल्ही, सुजायतदौला यांणीं नेमणुकी कितीएक फकीर फुकरा लोक बोलाऊन ईश्वरपीत्यर्थ दानधर्म मृत्युमागांचा संग्रह जो करावयाचा तो करून, रात्रीचे ठार्यां विषप्रयोग करून अखंड-दंडायमान व्हावें, अशी शरम गालिब जाली. ही खबर मलकाजमानी बादशाहाजादीस आली. तों स्त्रीधैर्य पूर्वीपासून महत, असें शास्त्रीं पुराणी प्रमाण, तें दृष्टोत्थतीस आले, कीं सरदार विषाचे प्याले घेऊन मरतात, हें आश्रय करून, आपण पडद्रा लावून, जातीनें सुजायतदौला याचे डेन्यास आलियाची बेअदब माफ करून, डेरा दाखल जाली. सुजायतदौला यांणीं खुरनिशात बजाऊन, हात बांधून, उमे राहिले. काय आज्ञा म्हणोन अर्ज केला. पातशाहाजादीनें प्रत्योत्तर तेजःपुंज दिल्हैं कीं, तुमचे पिते मनसूर-

अल्टीखान वगैरे अमीर होते, त्यांचा प्राक्रम या दक्षण या हिंदुस्थान दोन मुलकांत जाणतात. त्याची अमर्योदा तुम्ही करून त्याचे यशाचंद्री कालिमा कां लावितां? आणि वैरियासी विन्मुख होऊन विषप्रयोग करितां, हें अनुचित, पहिलेच असे. किंवा कितेक विचार कळला असतां, तर हा विचार तुम्हांस दिल्हा नसता. पुरुषजन्मास घेऊन सार्थक काय करावे. आदौ, मृत्यु, आज अथवा शतवर्षप्रमाण. दुसरे, येश कोणे प्रकारे मृत्यु, द्रव्य, राज्य, कबूल करून संपादावे. तिसरे, ज्याने जो शब्द गोविला, तो प्राणांतिक अन्यथा होऊ नये व अन्य मुखीं देऊ नये. चवर्थे, जो व्यापार जाणावा, त्याची अभिमानता असावी. पांचवीं गोष्ट धर्मवासना असावी. हें पुरुषजन्मासेच सार्थक. तेंच तुमचे कफन असतां तुमचे ठारीं प्रसंगीं एकहीं प्रकार दिसून न आला. ही गोष्ट कोण जाली? ठिकार्णी जहर खाऊन मरावे, जगांत अपकीर्ति करावी, हें मरण कबूल केलेच आहे. तेव्हां असे कां मरावे? शत्रूसन्मुख घेऊन मेल्यास काय चिंता आहे? जहर खाऊन मरावे यांत वैकुंठप्रासी व तरवारेचे धरेने मरावे यांत नर्क, असे कांहीं आज तहकीक तुम्हांस कळले असेल कीं काय? सर्व गोष्टीने तुम्ही पढेफाजल आहां व सर्व किताब जाणून अकलपुरे आहां. मी खीने युक्त विचार सांगावा, हा पदार्थ नाही. तुमचे विचारास जसें येईल तसें करावे. म्हणोन तरवार वोद्धून त्याचे स्वाधीन केली कीं, तुम्हीं आपले हाते माझी गर्दनछेद करावा, नंतर तुम्हास विहित कर्तव्य असेल तें असो. अशी मलकाजमानीची उत्तेजनवचने ऐकोन, जसें पंकार्त म्हणजे चिखलाने भरून आर्त जाले ते गंगाप्रवाहीं निर्मल होतात, तसें सुजायतदौला कुबुद्धिमळे व्यापिले होते ते मलकाजमानीचे वचनगंगोदकजळे प्रक्षाकून पूर्वीपेक्षां सुशोभित जाले. आणि ते समर्थीं शाहाजानी नौबत केली. चित्तांत धैर्य धरून अबदलअली यास बोलावूं पाठविले. तों त्यांणीं एकमेकांशीं जावयाची सिद्धता करून, प्रस्थान करावयाचे विचारांत आहेत, इतकीयांत सुजायतदौला याजकडील बोलावणारा गेला. त्यांणे सांगितले कीं, पातशाहाजादी व सुजायतदौला एके ठिकार्णी आहेत, तुम्हांस बोलाविले आहे. अबदलअली याणे उत्तर केले कीं, आम्ही निश्चयांत आहो. म्हणोन मृत्युवधूलझसाहित्य दाखविले. बोलावणारा चाकर माणूस होता. त्याने उत्तर केले कीं, हें कर्म काय करितां? आपली चिंता सर्व ईश्वरास पडली

आहे, गलीमांस नसती सलाचत जाली, गलीम तळ व तोफखाना व बुण्गे सोङ्गन पळतात, तमाम सरदार पळाले, मूळ करारास आले, याजवर नौबतखाने सुरुं करून सुजायतदौला सिद्ध जाहाले, साहेबी चललें पाहिजे, सांप्रत मरत्यास मारणे कठिण नाहीं, ऐशीयांत जाऊन तमाम फौज कतल करावी. ऐसे ऐकोन जयश्री वस्त्रे भूषणे सुशोभितशी अनृत वार्तिकवचने सत्य मानून नौबत करविली आणि आपण मलकाजमानीजवळ येऊन खुरनिशात केली. बोलावणारा वार्तिक अबदलआली याचे येण्याचे अगोदर पुढे येऊन सांगितले की, मी याप्रे ॥ बोललों आहे, त्याप्रे ॥ च त्याशी उत्तरे करावी. दुसरे बोलल्यास किचार अनुकूल पडणार नाहीं. याणेही अबदलअल्ली येतांच निरोपी बोलिला त्याप्रे ॥ उत्तरे केली. गहजब भासला. गोरवर्णास जसें तेज तसेच तेंचक्षणी पुढे होणार त्याप्रे ॥ पुनरावृत्ती बुद्धीस धैर्यसंचार जाहाला. आणि कितेक लोक शिपाई बोलावून सज्ज करून रात्रकमण केली. प्रातःकालसमर्थी हुंकार देऊन तमाम गळित फौज त्या मुकार्मी टाकून निवडक सत्तर हजार स्वार पठाण शाबुद्दींत निघाले. तों इकडे भास्मांस बातमी आली, श्रीमंत भाऊसाहेब व इम्रामखान गाडदी यांणीं बरा पराक्रम करून तळ उठवून माघारे लष्करांत आले. नौबती सुरुं करून पांच लक्ष रुपये धर्म केला. दुसरे रोजीं चार घटका दिवसास बातमी आली की, पठाण सावर धरून येतात. असे ऐकतांच पूर्ववत्प्रमाणे निसला तमाम शिंबंदी पाठऊन फौज सिद्ध करून उभे राहिले. इम्रामखान गाडदी यांणीं अर्ज केला की, आज निकड फार होईल. पठाण फार पोळले आहित, कसूर होणार नाही, साहेबीं एक ठिकाणी चाल होतांच धैर्य धरून असावै. अशा विचारांत आहे तों तोफांचा मार चुकवून पठाण येऊन उभे राहिले. त्यास, पुढे चाल करावयाचा लाग दिसेना. फौज जैशी तैशीच तयार आहे हैं पाहून अबदलअल्ली फिरोन बेहिमत जाला. आधाडीस होते ते पिछाडीस जाले. पातशाहाजादी मलकाजमानी तयार होऊन अवध्यांचे मार्गे होती. पठाण फौजेची अधैर्यता पाहून चिंतागत जाली की, मी यांजला बहुत प्रकारे तेज दिल्हें, परंतु योग अघटित आहे, सांप्रत त्यांणीं युध्यही न केल्याचा इलाज कांहीं चालत नाहीं, मैदानची लढाई असती तर होणार समर्थ मानून घोडे चालवितें, आतां कितेक प्रकारे जंगी सरंजाम गलीमाचा, व दुसरा, खंदक.

यास काय करतील हें मनांत आणून चितार्णवीं पडली. हातिणीवर अंबारीत स्वारी होती ती खाली उतरली. डेरा उभा केला. उजूतवाजू म्हणजे हातपाय धुऊन; तमाम चकताईत म्हणजे मोगल यांचे पातशाहीत; औरंगजेब, महाबली, पातशाहा, पुण्यश्लोक, अवलिया, अवतारी, पूर्वी होऊन गेला, त्याचे स्मरण निश्चयपूर्वक करून मान्यता केली. त्याचे पातशाही निशाण जामदारखान्यांतून काढून चिनियावर चढवून सेवकास आज्ञा केली कीं, दरोबस्त फौजेचे आधाडीस घेऊन जाणे. सेवकाने हुकुमाप्रमाणे काठीसहित निशाण, फौजेचे पुढे घेऊन उभे करून रोविले. सुजायतदौला व अबदलअली वगैरे मुख्य सरदार यांत तव्रुक, उदी वस्त्रे, मिठाई व अंगारा प्रसादिक पाठविला. प्रसादस्थर्णीं अधैर्य अधीरपणा होता तो सर्वांचा जाऊन, पुन्हां शत्रुमर्दनाविशी निष्ठा घटतर जाली. तमाम सरदार एकत्र होऊन स्वतां इमाने केली. सत्तर हजार फौज एकदिल करून फरा बांधोन, आम्हांकडील फौजेवर पाहूं लागले. व आम्हांकडील फौजेस ते दिवशीं तेज अधिक, प्राणघातक, असे दिसोन आले. दिशा, आकाश, पृथ्वी, शोभाविशेभा, उत्कर्ष जाली. पूर्वी कृष्णावताराच्या समार्पीत मिळबाणे चरणकमळीं निमित्य करून निजधाम करिते जाले. तसे श्रीमंत विश्वासराव व भाऊसाहेब सज्जिध करून मायावंत केले. आज आमचे आयुष्य तडीस विसरोन दूर ठेविले. पंचपाण एकत्र एकविचारै निषीथ मृत्यु अंगर्णी उदित केला. परंतु धारातीर्थी प्रायश्चित्स्नान करून मार्गवलोकन मात्र आहे. स्वर्गाचे ठारीं देव, गंधर्व यांचीं विमाने कौतुकार्थ दाटलीं. हीं आज चिन्हें, परिच्छिन्न आपण दृष्टान्त अवलोकिला. श्रीमंत बाईसाहेब ही वार्ता ऐकोन परम महार्णवीं पडली. रायाचे ललाटप्रदेशीं धरून रुदनास प्रारंभ केला. परस्परे श्रमी जाले. आम्ही आपले मिसलीत तथार होऊन उभे होतांच, ते दिवशींचा समय सर्वांस विचित्र भासला. उपग्रह नानाप्रकारचे होऊं लागले. आकाशमार्गी घंटानाद व पक्षांचे शब्द भयउत्पन्न होऊं लागले. दिशा, आकाश, रक्तवर्ण पाहून आम्ही श्रीमंताजवळ गेलो. तेथेही सर्वांचीं क्षीण चित्ते देविलीं. भाऊसाहेब, धैर्याचे मेरु, आम्हांस आज्ञा करिते जाले कीं, या प्रसंगीं सर्व प्रकारे आम्हास तुम्ही वडिल आहां, तीर्थरूपापासून सांभाळ केलात, आजचा प्रसंग आमचे समाप्तीचा आहे, ब्रह्मलिखित निश्चय असे, त्यास, दोन प्रकारे

संकट मोक्षमार्गास पाश्वत् जाहले आहे, हे आपणावेगळे मुक्त करून मनोरथ पूर्ण करतां कोणी दिसत नाहीं, संकटे कोणती म्हणाल तर चिरंजीव विश्वासराव यांस मातापिताविरहित हा प्रसंग व दुसरे आमचे कुडंब समागमे, त्यास, स्त्रीचा वध करावा तर आमचा क्षात्रधर्म नव्हेहे, ब्राह्मणास स्त्रीहस्त्या वर्ज, त्यांणी सहगमन करावे, तर आम्ही धारातीर्थी देह ठेवणार, याचे फळ होणार नाहीं, पुढे संबंध दुष्टाशीं, या संकटापासून आम्हास दूर करून मोक्षमार्गाचा पथ आमचा शुद्ध निर्भळ केला पाहिजे, याजकरितां उभयतांस तुम्हीं आपले जवळ घेऊन एका बाजूवर जावे. अशी शास्त्रवत् उत्तरे केलीं. ते समर्थी हीं वचने तो प्रसंग वैरियासही पाहवणार नाहीं. एक घटकापर्यंत आम्ही मूर्च्छागत जाहलों आणि श्रीमंत भाऊसाहेब यांजवळ जाऊन समजाविले कीं, हे कर्म किंवित्य करितां? बाहेर आणिक लोकांस कळतां फौज चकित, नाकरती होईल. असे आम्ही संबीरता बोलतां आपण बोलले कीं, अंदेशें क्षणशः काय करावे? तूर्त तुम्ही कांहीं न विचारितां उभयतांस घेऊन जाणे. प्रसंग फार समीप आला आहे म्हणून बोलिले. आम्ही उत्तर केले कीं, असे कर्म काय म्हणोन? असल्या आयुष्यास मृत्युचा अंगिकार करिता. आपलेजवळ सर्व योग्यता आहे. द्रव्य, फौज, कांहीं प्राणापेक्षां अधिकोत्तर नाहीं. पेशजी पठाणलोक आपलेकडून कित्येक वेळां सलूख करीत असतां तुम्हीं न केला. बरे! असो! संप्रतहि सामोपचार करतो. आम्हास आज्ञा जाहाली पाहिजे. बोलणे ऐकोन क्षणभर स्तब्ध राहून वचनोत्तर निष्प्रतेचें दिल्हें कीं, नेमणूक कर्तव्य विधि पूर्वीच करून गेला, घण्मास जाणतो, तो प्रसंग सांगावयास घेत नाहीं, अन्यथा करणार कोण आहे? जन्माचे सार्थक ब्हावे म्हणून हा प्रसंग जगदीशै परमपुण्येकरून योजिला, मृत्यु योजिला मुख्य आहे, याजपेक्षां अधिक पुढे विशेष काय करणे? घरीं अथवा दुर्गीं, पर्वतीं, पाताळीं, कोठंहि चुकत नाहीं. अशा प्रत्ययपूर्वक गोष्टी ऐकोन, लाचार होऊन, उगाच राहिलों. मातोश्रीस गजारुढ करून श्रीमंत विश्वासराव यांजला घेऊन, आम्ही चालिलों. इतकीयांत इत्रामखान गाडदी यास वर्तमान कळले. त्याजवळून तयार होऊन बोलिला कीं, हे कर्म अनुचित करितां, रायाची नेमणूक पहिली दरोगीं तोफकवान्याचे केली होती, आणि हा उपाय करतां! परंतु उपयोगास येणार नाहीं, जसे पूर्वीं आम्हाजवळ

होते तसेच असावे, मी जीवंत असतां सात पातशाहा एकत्र होऊन चालून आले तरी तीन वेळा फिरवीन, तशांत अबदलअळ्डीची विशात काय आहे ? असें असतां आश्र्य दर्शवून फौज बेहिमत करता ! असें उपाधीयुक्त वाक्य करता जाहाला. लाचार ! नाईलाज ! त्याजपुढे अवधे संकटार्णवीं स्तब्ध राहिले. श्रीमंत विश्वासराव यांणी त्याचें बोलणे ऐकून, चित्तांत विचार करून धैर्य धरिलें की, भाऊसाहेबीं आपला वियोग करून आम्ही वांचावें असें निर्मिले हैं आम्हांस विदीत नाहीं ; सारांश, जो मार्ग त्यांचा तोच आमचा, आम्ही धाकटे आहों, आदौ पुढे जाऊन, मोक्षमार्ग सिद्ध करून, स्थळ उभयतांचे पाहूं. असें मनांत धरून कोणास न पुस्तां, इम्रामखान गाडदी याजकडे हत्ती डुलवून आणला. देव व वृद्ध ब्राह्मण व वडील यांचे वंदन करून, अंगांतील कवच होतें तें काढून निश्चयपूर्वक सर्वांस गोष्ट सांगितली कीं, जो प्राणी वांचेल त्याणे आजचे प्रसंगाचे आमचे कौतुक पाहून दक्षिणेत तीर्थरूप नानासाहेब यांजवळ सांगावें. असें बोलून, हत्ती पेलवून दारुखान्याजवळ गेले. अतीत, ब्राह्मण, कितेक फकीर फौजेंत होते त्यांजला नाना प्रकारे द्रव्य, अलंकार देऊन, बाहेर बिदा करून दिल्हें. श्रीमंत भाऊसाहेब हत्तीवरून उतरोन अमरसाहित्य अंगांतील काढोन टाकून, जिमा घातला. एक तलवार फिरंग घेऊन घोड्यावर स्वार जाहाले. जयजय, हरहर, शब्द संपूर्ण फौजेंत जाहाला. शिपाई, वीर यांणी दरोबत तरवार मेणांतून बाहेर केली. तयार जाले. आम्ही आपले मिसलेस मातोश्री पार्वती-बाईस घेऊन गेलों, तों अबदलअळी, अगस्ती सैन्यसागरशोपक, फतेनिशाण पुढे देऊन, जे ठिकाणी उभा होता तेथून गलबल पाहून, एकसमयावच्छेदे सर्वांनीं तरवार ओढिली. तेव्हां भाऊसाहेबीं आम्हाकडे निरोप पाठविला कीं, तुम्ही हत्यार न लावणे, आमची व त्यांची तरवार लागली म्हणजे तुम्ही सहस्र योगेन विचारतां निघोन जावें. यांत अंतर कराल तर गोब्राह्मणवधाचें पातक कराल, जीवित्व अथवा मृत्यु आम्हांस असो. असें शपतपूर्वक सांगोन पाठविले. अबदलअळी पठाण (याणे) हत्यारे वोदून, एकसमयावच्छेदे आपले पीर मूर्च्छाचें स्मरण करून घोडे चालविले. रायांनीं तमाम तोकखाना व गाडदी यांती ताकीद केली कीं, जेव्हां मान्यांत येतील तेव्हां तोक सुरुं करावी. यावर अबदलअळी सर्वीप आले. त्यावेळेस इकडून दोन शिलका

म्हणजे दोन फैरा एक क्षणांत केल्या. माणसे व घोडीं कितेक उडाली. त्याचा लेख कोणीहि केला नाही. त्यांनी ढढ निश्चय करून खंदकापावेतो आले. मागाहून घोडे वगैरे यांची घटणी फार जाहाली. कितेक स्वार खंदकांत प(डले.) ××××××× (यापुढे किती पाने गेली आहेत तें न कळे.) आहेत. राव व भाऊसाहेब यांणी आपला पुण्यप्रताप, लौकिक करून वैकुंठवास केला. शोक किमपि न करावा. या उपरि जसें बतेल तसें सेवेसी श्रुत करू. विशेष, बहुत काय लिहू? हें विज्ञापना. शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे, पौष शुद्ध ८ अष्टमीचे दिवशी जाले वर्तमान लिहिले. हें विज्ञापना.

आवृत्ति १९०१ [राजवाडे-खंड ३ रा, पृष्ठ १८१-१९१]

क्रमांक ९ : : श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर

बारभाई मसलत

रात्रीं नानांचे वाढ्यांत अकरा जण मुत्सदी जमा होऊन दादासाहेब घरावे असा निश्चय होऊन अकरा जणांनी यादा लिहिल्या. मग त्रिंबकराव मामा यांनी सांगितले की, “पूर्वी सखाराम बापू यांचा रुकार प्रथम पाहिजे. आणि या स्वरीज कोणी रुकार घारू नये.” मामा वगैरे मुत्सदी आपआपले वाढ्यांत गेले. दुसरे दिवशी सर्व मुत्सदी नानांच्या वाढ्यांत आले. तेव्हां नानासाहेब यांणी सर्वांस विचारिले की, “यांतून कोणी फुटला असतां दादासाहेब सर्वांचे पारिपत्य करील. त्या पेक्षां गीता गंगाजळी “व फुले तुळशी सर्वांनी एक मेकांस उचलून आवी.” आणि सांगितले की, “कोट्या-वधि रुपये खर्च जहाला तरि सर्वांस करावा लागेल.” तें सर्वांनी मान्य केले. व कोणी फुटला असतां पारपत्ये करून पायांत चिढ्या घालाव्या असें ठरले. नंतर नानांनी सांगितले की, “सखाराम बापू या मनसब्यांत पाहिजे. तर

तुमची मसलत शेवटास जाईल. त्याचे आंग दादासाहेब यांजकडे आहे.” मग मामांनी उत्तर केले कीं, तुमचा अकरा जप्पांचा खंबीरपणा जहाला. त्यापेक्षा बापूंचा जिम्मा मी करितो. असे उत्तर मामांचे ऐकून नानांनी उत्तर केले कीं, “तो सगळा शहाणा, त्याचा जिम्मा तुम्हांकडेस आल्यास माझा जिम्मा बापूपाशी घावा.” पुन्हा मुत्सदी आपआपल्या वाढ्यांत गेले.

दुसरे दिवशी मुत्सदी सखाराम बापू सरकार वाढ्यांत आले. कारभार जाहला. बापूंचा व मामांचा बेबनाव होता. सरकारचे कामाविशी मात्र बोलावै [ते] कार्य कारण. फारच वांकडेपणा होता. कचेरी बरखास्त जहाल्यावर रात्री भोजन मामांनी करून सखारामबापू यांचे वाढ्यांत गेले. पहारेकरी [यांणी] बापू दिवाणखान्यांत बसले होते तेथे जाऊन सांगितलें कीं, “मामा खाली उमे राहिले आहेत.” बापू बोलले कीं, “अशी गोष्ट कशी घडेल? पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस कसा येईल? मामा आमचे वाढ्यांत कधीं येणार नाहीत.” पुन्हा पहारेकरी बोलले कीं, “आपण म्हणतां खरे पण मामा खाली उमे आहेत.” इतके ऐकून बापू दिवाणखान्यांतून उठोन धांवत आले. ती मामांनी नमस्कार केला. मग बापू म्हणौं लागले कीं, “मामा, सूर्योदय पूर्वेचा पश्चिमेस कसा उगवला?” मग मामांनी उत्तर केले कीं, “ईश्वर कृपेचा खेळ कोणास समजण्याचा नाही. कांही काले करून पश्चिमेसही सूर्योदय होईल यांत संशय नाही. ही ईश्वरी माया कोणास समजण्यासारखी नाही. आम्ही आलों खरे. तुम्हांशी चार गोष्टी बोलावयाच्या आहेत. एकांत स्थळीं मास्तिकेचा सुद्धा प्रवेश नाही तेथें चलावै.” मग बापूंचा हात धरून दिवाणखान्यांतून खोलीत गेले. मग मामा बोलिले कीं, “आम्ही तुम्हापाशी मागणे मागावयासि आलों जाहीत. मार्गुं ते बक्षीस घावै.” मग बापू बोलले कीं, “बक्षीस मागावयाची गोष्ट निटोप्याची असल्यास बक्षीस आहे.” “तर याप्रमाणे वचन घावै. थोरांचे वचन पाहिजे. थोर आहेत ते वचनाचे बेवचन करीत नाहीत.” मग बापूनीं वचन दिल्है. मग मामा बोलिले कीं, “दुसऱ्याच गोष्टी बोलावयाच्या आहेत. आपणास ग्रहण करावयाचे असल्यास करावै. नाहीं तर आम्ही बोललों नाहीं व तुम्हीं ऐकिलें नाहीं. या गोष्टीचे वचन असावै.” मग बापू बोलले कीं, “आम्हांस ग्रहण जहाल्यास करू. नाहीं तर आम्हीं कांहीं ऐकिलें नाहीं.” याप्रमाणे दुसरे वचन दिलें. मग मामा बोलले कीं,

“ही याद आणिली आहे ती वाचून पहावी.” मग बापूनीं याद पुढे वाचून पाहिली आणि बोलले कीं, “तुम्ही काय बोलतां?” त्रिबकरावमामा बोलिले कीं, “या यादीवर रुकार घालावा.” तेव्हां बापू बोलले कीं, “आम्ही रुकार कसा घालावा? आम्ही दादासाहेब यांजकडील. तुम्ही आम्हांस वचनांत घेऊन फसविले. आमचे ध्यानांत हा. मजकूर कांहींच नाहीं.” इतके बोलोन पावघटकापर्यंत उगीच बसले. मग मामानीं उत्तर केले कीं, “आपली मर्जी असल्यास रुकार घालावा. आमचा आग्रह नाही. याद फाईन टाकितों. आणि आपले घरास जातों. आमचा तरी काय खोलंबा आहे? आम्ही कांहीं बोललों नाहीं व तुम्हीं कांहीं ऐकिले नाहीं. परंतु बोलतों तें ऐकावें. बापूनीं वचनाचें वेवचन केले असें होईल. थोरास वचनांत धरावे. तुम्हीं वचन दिलहैं कीं, मागाल तें देईन. याप्रमाणे करार केला, तर रुकार घालावा.” मग मामा बोलले कीं, “तुम्ही दादासाहेब यांजकडील आहा म्हणोनच रुकार पाहिजे. आम्हांस अकरा जणांस मसलती करितां येत नाहीत कीं काय?” मग बापू बोलले कीं, “वचनाचें वेवचन केले तर बापूचे बोलण्याचें प्रमाण नाहीं. असा लौकिक कराल यास्तव रुकार घालतों. परंतु दादासाहेब यांस तुम्ही कसे धराल?” मामा बोलले कीं, “रुकार घालावा. मग सांगू.” नंतर बापूनीं सिजमतगार याजपासून कलमदान आणवून यादीवर रुकार घालला. व गीतागंगाजळी व फुले, तुळशी, बेलभंडार मामानीं आणवून बापूचे हातांनीं उच्चरून घेतलीं. बापू बोलले कीं, “गंगाजळी सुद्धां जहाली. आतां दादासाहेब यांस कसें धरणार हें सांगावें.” मग मामा बोलले कीं, “आजच तुम्हीं पुसूं नये. आमची मसलत जेथे होईल तेथें उदर्देक आपणांस बोलावें येईल. तेथें यावें म्हणजे उत्तर सांगू.” इतके बोलले व मामा घरीं निघोन गेले. ही बातमी दादासाहेब यांस कांहींच लागली नाहीं.

दुसरे दिवशी रात्रौ नानांचे वाढ्यांत अकराजण जमले आणि बापूसही बोलावणे पाठविलें. आणि बापूही ओले. नंतर मनसोबा केला कीं, दादासाहेब वाढ्यांत सांपडणार नाहीत. बापू बोलले कीं, “बाहेर काढिले पाहिजेत.” आणि हैदराबादेस निजाम अहळी मोंगल याची दोस्ती बंधूप्रमाणेच होती, त्यांस पत्रे लिहिलीं कीं, “दादासाहेब यांणी नारायणराव साहेब यांस

ठार मारिले. हा पुत्र त्या नानासाहेब यांचा मारला नाही, तुमचा मारला असें समजावें. आणि लाख फौज घेऊन आपण पुण्यावर यावें.” याप्रमाणे त्यांस पत्रे लिहावीं. म्हणोन बोलिले. ही मसलत अवध्यांचे मनास आली. मग गंगाभागीरथी पार्वतीबाई काकूसाहेब यांचे नांवर्ची पत्रे मोंगलास एक [व] पेशवे यांजकडील वकील राजश्री कृष्णराव काळे यांस एक अशीं पत्रे लिहिलीं. वकील यांचे पत्रांत लिहिले कीं, “नबाबास दर कुचास लाख रुपये कश्युल करून लाख फौज बालेघाटाचे सुमारे घेउन यावें.” या प्रमाणे दोन पत्रे लिहिलीं. रातोरात लखोटे रवाना केले. दररोज वाढ्यांत येऊं जाऊं लागले.

याजवर महिना पंधरा दिवशी जासुदांने दाखल केलीं. वकीलांने पत्र पाहून निजामअल्ही यांस पाठविले. मग नबाब बोलले कीं, “नानासाहेब याचा मुलगा मारला नाही. आमचा मुलगा मारिला. सबव आम्हांस जरुर जाण्याची.” याजवरून नबाब याणे आपली लाख फौज पुण्यावर तयार करून बाहेर डेरे दिले आणि उतरले. मग कृष्णराव काळे वकील यांने दादासाहेबांस पत्र लिहिले. “निजाम अल्ही आपलेकडेस लाख फौजेनिशी निघणार आहे. पुण्यावर मोहीम आहे.” आंतून पत्रे मुत्सदी यांस पत्रे निराळीं व सरकारांस निराळीं या प्रमाणे पत्रे लिहीत गेले. एका महिन्यांनी ‘वकील यांची पत्रे घेऊन पुण्यास दादासाहेब यांस दाखल केलीं. दादासाहेब यांर्णी पत्रे वाचून पाहून सखाराम बापू व त्रिंबकराव मांमा व नाना फडणीस, हरिपंत फडके यांस बलावून आणून सांगितले कीं, वकील यांची पत्रे आलीं आहेत कीं, “निजाम अल्ही बाहेर निघाले आहेत. पुण्यावर मोहीम आहे. हें वर्तमान काय?” मग सखाराम बापू बोलले कीं, “वकील खोर्टे लिहिणार नाही. इकडे येण्याची बातभी खास आहे. त्यांस समजले असेल म्हणोन लिहिले आहे. आपण काळजी करू नये. पेशवे यांचे वेळेस मोंगल आले त्यांनी येऊन काय केले? आपण खांशी स्वारी फौज सुद्धां तयार करून तोंडावर चलावें. विपर्यास दिसल्यास पारिपत्य करू. काय चिता आहे?” असें बापू बोलिले.

मग हुजुरात मानकरी पन्नास हजार फौज तयार करून दादासाहेब चिरंजीव अमृतराव हे दत्तपुत्र होते ते, आनंदीबाई व सर्व मुत्सदी झाडून

[बरोबर घेऊन] गारपिरावर जाऊन उतरले. जिकडे तिकडे सरंजामी व शिंदे होळकर यांस पत्रे पाठविली की, निजाम अल्लीवर मोहीम आहे. तुम्ही सर्वांनी फौजेनिशी यावें. तों नवाब कूच दरकूच बालेघाटाचे सुमारे आला. तों दादासाहेब कूच करून कोरेगांवचे मुक्कामी गेले. तेव्हां दादासाहेब बोलले की, “ पुण्यास बाया घरी दोघी जणी आहेत. पार्वतीबाई व गंगाबाई यांचे रखवाली करितां कोण ठेवावें. कारण गंगाबाई गरोदर तीन महिन्यांची आहे.” मग धोंडो खंडाजी पट्ट शिष्य होते. त्यांस मुतालकीची वस्त्रे शिके कथ्यार दिल्ही. आणि सांगितले की, तुम्हीं पुण्यास जाऊन वाढ्याचा बंदोबस्त व शहरचा बंदोबस्त राखावा. या प्रमाणे सांगितले. मग धोंडो खंडाजी कारभारी हे निघोन पुण्यास आले. वाढ्याचा व शहरचा बंदोबस्त केला. दादासाहेब यांस मुत्सदी यांणी पुढे शाहास गुंतविले व नवाब यांस मुत्सदी यांणी आंतून पत्रे पाठविली की, तुम्हीं बालेघाटावर रंहावें. आमचे इकडून जशी पत्रे येतील या प्रमाणे करावें. यावर एक दिवशी रात्री मुत्सदी जमले. आणि यांस बापू बोलले की, “ आतां बायांची मसलत कशी करावी ? दोन्ही बाया पुण्याहून पुरंदरास न्याव्यात. तो नारो आपाजी याजकडेस किला आहे. तेव्हां सखाराम बापू यांणी नारो आपाजी यांस सांगितले की, तुम्हांस निरोप देववितों. तुम्हीं पुरंदरास जावें आणि किल्यावर बायांस पळवून न्याव्यात. या प्रमाणे विचार करून दादासाहेब यांस मुत्सदी यांणी सांगितले की, “ पुरंदरास खालीं रामोशांचा फार दंगा जहाला आहे. त्यास नारो आपाजी यांस माघारे पाठवावें. म्हणजे नारो आपाजी बंदोबस्त करतील.” त्याजवरून नारो आपाजी यांस निरोप देवविला. ते पुरंदरास आले. दुसरे दिवशी अकरा जण मुत्सदी एके ठिकाणी जमून विचार केला की, “ आपल्यां-तून दहा जणांनी मार्गे फिरावें. आणि एकांने येथे रहावें. त्यानें मागची मसलत करावी. येथे कोण रहातो तें बोलावें. येथे जो राहील तो आजच मेला असें समजावें,” मग बापू बोलले की, “ मागची मसलत आम्ही करू. आम्हांस येथे रहाणे.” तेव्हां मामा बोलले की, “ तुम्हांस आम्ही निरोप देववितों. आणि आम्ही येथे रहातों. आम्ही आंजच मेलों म्हणून समजावें. मरंतु तुम्हीं मसलत शेवटास न्यावी.” दुसरे दिवशी बापूनीं कपाळ बांधिले. आमांश ज्वर भारी जहाला. आणि निरोप मार्गू लागले की, “ आमचे

शरीरास समाधान नाहीं. आम्ही पुणे मुक्कामीं जातों. बरे जहालों म्हणजे येऊ.” मग मामांनीं दादासाहेब यांस विनंती केली कीं, “बापूच्या शरीरास समाधान नाहीं. त्यांस निरोप घावा. बरे जहाले म्हणजे येतील.” त्याजवून दादासाहेब यांणीं निरोप दिला. बापू निघोन पुण्यास आले. व नाना फडणीस यांची प्रकृति बिघडली. व हरीपंत तात्या यांच्या पोटांत पोटशूल उदून फार हैराण जहाले. या प्रमाणे सोंगे करून निरोप मागतात. ही लचाडी दिसते [असें दादा बोलले.] तेव्हां मामांनीं उत्तर केले कीं, “रडतराव घोड्यावर बसविला असतां तो तरवार मारणार काय आहे? त्यांचे शरीरास समाधान नाहीं. तेव्हां बराबर घेतल्याचा उपयोग काय? तर त्यांस निरोप घावाच. पुणे मुक्कामीं जाऊन आठ चार दिवसांनीं बरे जहाले म्हणजे येतील. आम्ही आपले बराबरच आहों. आपण कांहीं काळजी करू नये.” अशी मुलथाप देऊन मुत्सदी यांस निरोप देवविले. ते निघोन पुण्यास आले. दादासाहेब यांस तेथून कूच करून एक मजल पुढे नेले. तेथें शहास गुंतविले. दहा जण मार्गे गेले.

मग मुत्सदी यांणीं ताईबाई साठी ही गंगाबाईची आई यांजला बोलावून आणून सांगितले कीं, “गंगाबाईस दुखवट्या करितां म्हणून माहेरीं आणावी.” मग ताईबाई साठी ही वाढ्यांत जाऊन राजश्री धोंडो खंडाजी कारभारी यांजला मजकूर सांगितला. त्याजवून कारभारी यांचा निरोप जाहला. पार्वतीबाई काकू व गंगाबाई यांजला बुरखे बांधून स्वारी ताईबाई साठी यांचे वाढ्यांत आली. दोघीजणी गेल्या हें कारभारी यांजला ठाऊक नाही. तों नारो आपाजी हे पांचशे स्वार बरोबर घेऊन पर्वतीस बसले होते. तों प्रहर रात्रीस साठे यांचे वाढ्यापर्यंत येऊन, पुरंदरा पावेतों डांक बसवून, दोघी बायांस पालखींत घालून, मध्यान रात्रीस पुरंदरास घेऊन गेले. मग प्रातःकाळीं सखाराम बापू व नाना फडणीस व हरीपंततात्या वगैरे मुत्सदी पळोन गेले. हें वर्तमान कारभारी धोंडो खंडाजी यांस कळले. त्यांनीं दादासाहेब यांस कळविले कीं, दोघी बायांस सर्व मुत्सदी मिळोन घेऊन पळोन गेले. मग दादासाहेब यांणीं पत्र पाहून त्रिंबकराव मामा यांस बलावून विचारले कीं, “तुम्हीं मुत्सदी यांस निरोप देवविले. त्यांनीं पाठी मार्गे पुरंदरास बंड केले.” तेव्हां मामांनीं विनंती केली कीं,

“ ते असे मात्रागमनपणा करतील असे मला काय माहीत ? त्यांच्या शरीरास समाधान नाही म्हणोन निरोप देवविले. आणि ते पळोन गेले. काय चिता आहे ? आम्ही आपले जवळ आहोत. आपण कांही काळजी करू नये.” अशा गोष्टी सांगोन समाधान केले. मग दादासाहेब म्हणाले कीं, “ आम्ही माधारे फिरतो. तेव्हां मामांनी उत्तर केले कीं, “ गलीम उरावर आला आहे. त्याचें पारपत्य करू. मग मुत्सदी यांणी घरफितूर केला तो पाहून घेऊ. परंतु परशत्रूचे घरांत राज्य गेले तर मग कठीण.” याप्रमाणे दादासाहेब यांस सांगितले. तेथून कूच करून काष्ठीतापळीचे मुक्कार्मी गेले. तेथें शाहास गुंतविले. माझे इकडे मुत्सदी पुरंदरास गेले होते त्यांनी विचार केला कीं, “ गंगाबाईस कन्या जहाली तर कसे करावे ? ” असे बापू बोलले. तेव्हां नाना बोलले कीं, “ चितपावनाच्या बायका, यांच्या बरोबरीच्या गरोदर, नऊ महिन्यापर्यंत किल्यावर ठेवाव्या.” याप्रमाणे बाया किल्यावर दहा आणोन ठेविल्या. परंतु हे वर्तमान दादासाहेब यांस कळले तर कसे करावे ? प्रत्यक्ष अवतार जहाला तत्रापि संशय घेतील. त्यांस खर्च वाटणार नाही. म्हणोन दादासाहेब यांची मुलगी दुर्गाबाई, तिजला बारामतीकरांकडे दिली आहे, तीस आणोन किल्यावर ठेवावी. जेव्हां गंगाबाई प्रसूत होऊ लागतील तेव्हां खोलीत नेऊन प्रत्यक्ष दाखवावे. म्हणजे दादासाहेब यांची खात्री होईल. कदाचित मुलगी जहाली तर बदलाबदली करीतच आहो. मग कसे होईल ते पाहूं.” असे पार्वतीबाई काकू यांनी सांगितले. मग मसलत चार महिने लांबविली. पुढे गंगाबाईसाहेब नव मास भरल्यावर प्रसूत जहाली. मुलगा दृष्टीस पडला. त्यावेळेस दुर्गाबाई यास पार्वतीबाई काकूसाहेब यांणी खोलीत आणून दुर्गाबाई यांस आणून बसविले. तों तिच्या देखत अवतार जहाला.

क्रमांक १० : नाना फडणिसांचे आत्मचरित्र

नाना फडणिसांचे आत्मवृत्त

दहावे वर्षी विवाह क्षाला. विनें पडलो असतां निर्विघ्न केले. मध्ये घोड्यावरून पडलो. अति अवस्था कठिण, दोन दिवस शरीरभान नाहीं. याप्रमाणे जाले असतां गोविंद जो त्याचे कृपेने बरे केले. परंतु पंधरावे वर्षी पित्याचा काळ क्षाला. त्यांचे और्ध्वदेहिक ईश्वरे करविले. पुढे परंपरा सेवाधर्म चालावा यायोगे व श्रीमंतांची कृपा पुत्रवत् असे जाणून कर्णटक प्रांती श्रीरंगपट्टणपर्यंत गेले.

मातोश्री व कुटुंब सहवर्तमान भाऊंबरोबर हिंदुस्थानांत जाऊन स्वर्गगा त्रिपथ भागीरथीचे स्नान त्रिस्थर्ली यात्रा करावी. अंतःकरण शुद्धी होईल, या भावनेकरून गेले. त्याकाली चित्तास अतिवैराग्य. याचे कारण शरीरी किंचित् पीडा. तेणेकरून चित्त अति वैराग्यशील जाहले, की, भगवंताची पूजा व ध्यानमात्र करावे. उष्ण शीत याचीही पीडा परंतु चित्तास नाहीं. मातेच्या ठार्यां भक्ती होत्साता चालले. ते नर्मदा महागंगेमध्ये स्नान करून एका वृत्तीने ध्यान केले. त्या दिवसा पासून उत्तरोत्तर वैराग्य अंतःकरणशुद्धीच होत चालली. भाऊंची ममता विशेष व आंवेची व्यथा बहुत जाहाली, उठावयास शक्ती नाही, रेचन बहुत, ग्लानी फार तेव्हां कूच जहाले असतां मुक्काम श्रीमंतांनी करवावा. त्याकाली ईश्वरे आरोग्य केले, पुढे दरमजल चरमन्वतीतीरी गेले. तेथें ग्रहण पडले. स्नानदानादिके करून आत्मा पवित्र होत्साता ध्याने करून कालक्षेप चालत असे. पुढे सूर्यतनया यमुना इचे तीरी गौ-घाटा जवळ गेले. तेथें स्नान-संध्या करून दोहऱ्या दिवसां मुक्किपुरुंश्रीमथुराक्षेत्री गेले. तेथें क्षौर प्रायश्चित्त श्राद्धादिक करून तदनंतर पुढे भगवान् पूर्णब्रह्म राधाकृष्ण याणे सकल लीला केळ्या असें जै वृद्धावन त्या स्थळास गेले. तेथें कालिया-डोहीं कदंबवृक्ष ज्याजवर भगवान् बसून वस्त्रहरण करीता जहाला, त्याच्या शाखा अद्यापि यमुनेत गेल्या आहेत, त्याखाली जाऊन स्नान तर्पण करून तदनंतर गोपीचंदनाचे

टिळे व तुळशीच्या माळा घालून भगवंताचे ध्यान करीत होत्साता वृदावनांत अटलबिहारी व कुंजबिहारी व बालबिहारी, राधाकिशोर, गोविंदजी या भगवंताच्या मूर्ती यांची दर्शने घेतलीं. त्यांत कुंजबिहारी मध्यान कालीं चौपाळ्यावर निद्रिस्थ, कपाट लागलेले, परंतु चौपाळ्याची दोरी बाहेर ओढीत असत. ती आपले हातीं ओढून भगवान् जो यास आंदोलन-लीला केली. तेथोन शृंगारवट जेथें भगवंते राधेस शृंगार केले तेथें जाऊन वट-दर्शन घेऊन पुढे चंशीवटी म्हणजे जेथे भगवंते मुरलीवादन केले, तेथें जाऊन वटाचें दर्शन केले. तेथून सेवाबन, कुंजबन ही स्थळे, कुंज कसे की भगवान लीला करीतो असाच भास होत असावा. सर्वही वृक्ष छत्राकार ठेंगणे भूमिस्थ पळव कंटक वृक्षासही परंतु कंटक नाहीं हैं पाहून आनंदमय होत्साता यमुनातीरीं रेतींत भगवान् जो याणे बाढऱ्यां लीला केली, पादारविंदसंबंधीं रेणु रजःकण त्याची प्राप्ती मस्तकीं वंदावया करीतां ब्रह्मादिक देव इच्छितात, तेथे जाऊन लोकून ती रेती मस्तकावर घेतली. तेथोन ज्ञानगुदडीस गेलों. तेथे थोर थोर संत, महंत, बैरागी भगवत्पर होत्साते, सायंकाळचे साहा घटिका दिवसास येऊन बसून पुराण-श्रवण करीत आहेत. भगवंताच्या कथानामे गाताहेत. त्यांचे दर्शन घेऊन चार घटका पाहून चित्त बहुत शांत जहाले. तदनंतर धीरसमीर जे या कालिंदी-तीरीं जाऊन सायंकाल संध्या करून भगवान् सांबसदाश्वि जो याचे एकाग्र मने करून ध्यान करून थेता जहालों. या प्रमाणे तीन चार दिवस क्रमिले. अनेक जन्मांचे पुण्य कीं, असे वृदावन दृष्टीस पडले तेणे करून भगवंताच्या मूर्तीं व भगवद्गत्त त्यांचे दर्शने करून नेत्र पवित्र जाले. पादे करून चालत गेलों तेणेकरून पायांचे सार्थक जाहाले. हस्ते करून नमस्कार करीता जाहालों तेणेकरून हस्त पवित्र झाले. मुखेकरून नामस्मरण केले तेणेकरून मुख पवित्र झाले. कर्णे करून भगवत्कथा-श्रवण केले तेणे करून श्रोत्र पवित्रता पावले. स्नाने करून सर्व देह पवित्र झाला. ज्या वृदावनांत बैरागी एकाग्र वृत्ती करून ध्यानस्थ होत्साते कुंजाखालीं जागां जागां बसले आहेत; कोणी पर्णेच भक्षून, कोणी जल प्राशन मात्र करून, कोणी दुग्ध सेवन करून, कोणी सिद्धान्त आणून घालील तेंच खाऊन राहिले आहेत; अशांचे दर्शन घेऊन सत्समागमाचे महात्म्य किंचित् आनंदातें पावलों. त्यांत एका बैराग्यानें कृपा करून एक मंत्र भगवंताचे

नामाचा सांगितला, कीं याचा जप करीत जावा. तो भगवंतेच सांगितला असा मानून, सर्वांस यथाशक्ति देणे देऊन संतोषाते पावलो. पुढे दिल्हीस गेलो. तेथे पृथ्वीपतीचे दर्शन श्रीमंतांचे आज्ञेवरून घेतले. त्याणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून आशीर्वाद देऊन आपले जबळील वस्त्रे दिलीं ती घेतलीं किंचित् संतोष जाहला कीं, भगवंताचे कृपेने अंतर्वर्ती ही कृपा आहे. तदनंतर श्रीमंतांचे लक्षकरांत श्रीमंतांजवळ आलो. वसलों असतां भूमीकंप जाहला. परंतु भगवंताचे ध्यान चित्तात आणिता जालो. दिल्हीतील चित्र वगैरे विषय ज्यांत पाप नाहीं असेही घेतले. पाहीले. पुढे उत्तरेकडील यवन शत्रुत्वे करून यमुना पैलतीरीं पाऊण लक्ष सेनेसहवर्तमान येऊन उतश्ला. परंतु यमुना भरपूर चालली. तेणे करून उभयपक्षी स्तवधतांच जाहली. पुढे कुंजपुरा श्रीमंतांनी शौर्ये करून घेतला. मी ही युद्धांत होतों. ईश्वरे रक्षिले. तों इतिक्यांत यवन अलिकडे आला. श्रीमंत सैन्यासहवर्तमान त्याचे समोर गेले. गांठ पडली. तेव्हां मी तर लहान श्रीमंतांचे बुद्धीस महान्बुद्धी. परंतु भावी अर्थ तेणे करून विपर्यास पडला. आस होते बळवंतराव मातुल व नारा पुरंदरे वगैरे ते अनास झाले. जे अनास शाहनवाजत्वानी भवानी शंकर वगैरे ते अस जाहले. त्यांचे वाक्याचे ठार्या विश्वास, तेणे करून आपली रीत युद्धाची सोडून यवनाची रीत धरिली. परस्परे युद्ध होत असे. गोळे प्रत्यहीं शत्रूचे राहुटीवरून जात. मातोश्री व स्त्री भयभीत होत. कीं कर्से होईल! ते ते समर्थीं मातोश्रीस विनंती करीत गेलों, कीं मी विनंती करीतों. एक ईश्वरीं लक्ष असावै. त्यांत मातुल युद्धांत होते ते पडले. ते दिवशीच सर्व सैन्य नाशास पावावै. परंतु रात्र जाहली यामुळे राहिले. त्या दोन महीन्यांत मनुष्ये, पशु बहुत मेले. अन्नाची महर्गता. दुर्गंधी एकेच ठिकाणी. असे श्रम पाहिले. पुढे मातुळाची स्त्री समागमे गेली. मातोश्रीस श्रम फार जाहले. होणार आवश्यक होतें. यदर्थी संदेश घरुंच नये. हा माझा निश्चय. पुढे थोरले युद्ध उद्दीक होणार तों पूर्व दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपलाच जाहला तरी शत्रूचे हातीं श्रीमंताचे कुंडब व आपले हातीं लागू नये. आपणच नाश करावा. आपण वांचत नाहीं असा सिद्धांत करून श्रीमंतांनी याची ही योजना केली. दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकाळचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला. श्रीमंत आति-

बुद्धीवान्, धैर्यवान्, शूर, कृतकर्मे गर्वमात्र विशिष्ट, परंतु तर्तूद फारच्च सैन्याची वगैरे केली. शेवटी निशाणाजवळील तर्तूद एकीकडे जाऊन शत्रूची मुख्य त्थानींच गांठ पडली. मी श्रीमंता सन्निध ईश्वरस्मरण किंचित् करून असें. तों विश्वासराव यांस गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनी घालून उभेच राहिले. तों पठाण पाय उतारा आंत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातवर सरदार, चौघड्याचे धनी देखील पूर्वींच पळाले. उजवे बाजूचेही होळकर शिंदे निघोन निशाण निघालें. दोन-तीन शत पायदल होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरे बुद्धी दिली. माघरे फिरलों.

पूर्वीं युद्धांत बापूजीपंतीं बोध केला, माघारे फिरावें. त्यांस उत्तर केलें की, अशा समर्थीं श्रीमंतांस सोडणे ठीक नाहीं. परंतु पुढे याप्रमाणे जहालें. लक्ष सैन्य त्यांत मोठे सरदार असतां एकही त्या समर्थीं श्रीमंतांस आस न जहाला. बहुत दिवस अन्न मक्किलें, कृपा पुत्रवत् केली, तितके चांगला काळ होता, तेव्हां केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वर घटित विपरीत काळ त्यांत सोबती कोण होतो? सर्व सुखाचे सोबती. मोजन आदरें करून करावें. वर्ले, जवाहीर, जागिरा आव्या. निदानीं इतके असून ज्यांचे देहाचे ठिकाण कोणास ठाऊक नाहीं. सर्व वाताहत जहाले. मी सायंकालचे दोन घटका दिवसास घोऱ्यावर पाणिपतांत आलो. त्या देशाचा मार्ग अगदी ठाऊक नाहीं. तेथें परमेश्वरे वाट दाखवावया पुरते रामाजीपंत उभे होते. सांगू लागले घोडे वर्ले टाकून आव्या. त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लंगोटी लावून बसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपीवाल्यांनी झाडा घेतला. दर खेपेस समागमेचे दहा वीस तोळून टाकीत. त्यांत मी राहिलो. हे सत्ता ईश्वराची. परंतु बापूजीपंत, रामाजीपंत, राहतच गेले. असे जातां दहा बारा कोश पाश्चिमेकडे गेलों. तों तेच शत्रू येऊन रामाजीपंत, बापूजीपंत वगैरे यांस जखमी भारी केले. पडले. मी एकटा राहिलो. तो गवतांत गेलों. ईश्वरे तृणेकरून माझे रक्षण केले. त्यांस मोहनी घातली. सर्वांस मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें, व गवत लांब असतां

जाऊं दिलें. पुढे ते गेल्यावर जाऊं लागलों. तों पुढे दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों. तों जवळ येऊन काढूं लागले. ते समर्था ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करिता जहाला, कीं कशास मारितां? मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण आमविकारादिक विकारयुक्त, अन्न चालेना, असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांच सदाशिव जो याणे कृपाकरून, शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेच नाही, व पादचारी अभ्यास नसतां सोळा सतरा कोश अन्न उदकाभ्यक्तिरिक्त आलों. क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सांपडला तो खाऊन पाहिला तो तोंडांत जाईना. तसाच सायंकाळी एका ग्रामाबाहेर आलों, तों एका बैराण्यानें पीठ आणून दिलें. त्याचीं भाकर खादली. ती अमृत·समान लागली. नंतर निद्रा केली. प्रातःकाली गंगा-सहस्रनाम म्हणत ईश्वर-स्मरण करीत चाललों. तों एका गांवामध्ये गेलों. तेथे एक साहुकार होता, त्यानें घरी नेलें. भोजन एक ब्राह्मण होता. व यशवंतराव चाबुकस्वाराकडील मेटला, त्याजकङ्गन स्वयंपाक करवून भोजन केलें. तों शत्रुचे स्वार गांवांत आले, हें वर्तमान कळलें, तेव्हां साहुकार म्हणाला की, आम्हीं गाडी करून जथनगराकडे पावते करितों. गाडीत बसून चाललों. तों पाहिले की हा फक्तितो. असे बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पाय उतराच उतरून चाललों. बरोबर दोनतीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसे, याप्रमाणे दहा बारा कोश गेलों. असे सात दिवस पार्थीं चाललों. नित्य भोजनाचे साहित्य ईश्वर देववी. तेणेंकरून समागमचे मंडळी सुद्धां भक्षून खेडी पावेतों आलों. तों लळकरचे पळे त्या वाटेने गेले. त्यांस गांवांत बालोराव म्हणून चौधे भाऊ असत. ते माझे नांव ऐकून पुसत, कसे आहेत? चेहरा कसा? खुणा खाणा सर्व त्यांणी पुसून घेतलें. मागाहून हे येतात हें जाणून मार्गावर नेहमीं बसत. आम्हीं आलों तों त्यांनी खेडी बाहेर ओळखिलें, पुसू लागले. नांव न सांगावे हा निश्चय, परंतु आंगीच नांव लावूं लागला. त्याचे बोलण्यांत वांकडी गोष्ट नाहीं, आम्हांस साहित्य करून थावै, उपकार करावा हें पाहिलें. तेव्हां नांव सांगितल्यावर आपले घरास मंडळी सुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारे भोजनाचे साहित्य करून दिलें. भोजन केल्यावर वस्त्रे दिलीं. तदनंतर रामजी दास जोशी मातवर खेडीत असे, त्यास वर्तमान

कळल्यावर त्यांणे आपले घरी नेऊन ठेविले. सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रे दिली. पुढे आमचे मानस दीग भरतपुरास जावयाचे. परंतु तो म्हणे सोबत चांगली लावून गाडी करून देऊन पावते करीन. त्यावर एक लघ निघाले, त्या बराबर गाडी करून देऊन बराबर पेढे साहित्य करून दिले. आम्ही निघालों तों वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले. त्यांणी सांगितले की, छी विरोजी बारावकर यांणी संभाकून आणिली. ती नारोपंत गोखले यांचे घरी आहे. तेथे त्या गृहस्थाने साहित्य वस्त्र पात्रांचे केले. आम्ही तेथें गेल्यावर भोजन क्षिरीचे घातले. तेव्हां आनंद झाला. मग छीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों. तों दिगेस आलों. तेथें पुरुषोत्तम महादेव पाणिपताहून आले होते, ते वानवळे यांचे गुमस्त्याचे बिन्हाडास राहिले होते. त्यांस कळतांच त्यांणी आपले बिन्हाडास नेले. तेथें कुंदुवसुद्धां कमकसर महिनाभर होतों. क्षुधा फार लागत असे. त्यांणी वस्त्रे वैरे साहित्य भोजनाचे चांगले केले. तेथून मातोश्रीचा शोध फार केला. परंतु घरचा सिजमतगार बराबर होता त्यांणे सांगितले की, घोड्यावरून पहून जावम लागून भेली. हेच ठिकाण लागले. पुढे पालवी व घोडी घेऊन ढवलापुराहून ग्वालेहीस सारे लष्कर पळून पार्वतीबाई, नाना पुरंधरे, मल्हारजी होळकर सारे होते तेथे आलों. अंतःकरणापासून होते की, श्रीकाशीस जाऊन नेहमीं वास करावा. प्रपञ्चांतील विषय—मात्री दुःख हें पुरते समजले. परंतु देहप्रारब्ध बळवंत. तेथें आलियावर सर्वांनी निषेध केला. एकदां देशी जावे. मातोश्रीचा विधी करावा, वैरे कित्येक प्रकार काशीत गेल्यावर कर्से होईल. पाणिपत जाले तेव्हां काशीही कसी होते. असे चित्तांत येऊन लष्करा बरोबर येऊं लागलों. पाणिपताचे वर्तमान श्रीमंत नाना साहेबांनी ऐकून माझे स्मरण फार गुरुजी जवळ केले की, त्याचे शरीर अशक्त, कसा निभाव होईल? परंतु ईश्वरकृपेने व त्यांचे आशीर्वादे महत्संकटांतून पार पडलों. पुढे श्रीमंत नानासाहेब याचे दर्शन चरणपुरावर जाले. पाहतों तों शरीर फार क्षीण जहाले आहे. मर्जी बेतन्हा जाली आहे. बहुतांच्या अबू क्षणक्षणां जातात. परंतु मजवर सदयतेने लोमें-करून भाषण करून वर्तमान पुशिले. सांगितले. तीन चार दिवस बरोबर राहिलो. श्रीमंत गोपिकाबाई व नारायणराव यांस देवी आल्या. करितां त्या सहवर्तमान नर्मदातीरी राहिली. परस्परे उभयतांचे चित्तही ठीक नाही हें

कळलें. काल-वैपरित्यें करून न घडावयाचे तेही घडलें. तदनंतर या मर्जीत कसे होईल जाणून निरोप घेतला की, टॉक्यास पुढे जातो. यावें म्हणून आज्ञा दिली. टॉक्यास येऊन राहिलो. तो श्रीमंतही मागाहून तेथेच आले. पुन्हां दर्शन घेतलें. मर्जी बिकट असतां एक शालिग्राम मागितला. तो बहुत करून कृपेंकरून आज्ञा झाली की, क्षेत्रांतून पाहिजो तो घेणे. सीतारामचंद्र मूर्ती घेतली. एक दिवस प्रदोष तेथें पडला. ते दिवशीं श्रीमंत थोरले राव यांचे श्राद्ध म्हणून मला भोजनास बोलाविले. मी विनंती सांगून पाठाविली की, प्रदोष आहे. तत्रापि यावें म्हणूनच उत्तर जाहलें. यावरून स्वारी देवास जातेसमर्थी गुरुजीकडून विचारविले. तेव्हां आज्ञा जाली की, रावसाहेब यांचे श्राद्ध आहे याजकरितां जस्तर जस्तर यावें. त्या वरून गेलों. श्राद्धाचे ब्राह्मण [यांची] भोजने जाहलियावर खांसा भोजनास बसले. एकीकडे श्रीमंत माघवराव [व] एकीकडे मला बसविले, आणि दुसरे च्छीकडून वाढविले. तिला शिक्षा वाढावयाची दाखविली. अर्थात् मातोश्रीकडून लेंकरास वाढविले. नंतर श्रीमंतांस विनंती केली की, कांही दिवस गंगातीरीं राहून मन स्वस्थ करावें असें आहे. त्यावरून आज्ञा जहाली की, कांही दिवस रहावें. श्रीमंत कूच करून पुण्यास गेले, तों शरीर क्षीणच होतें. शेवटील समय. लवकर यावें म्हणून पत्रे आर्ली त्यांचे अन्नाचें शरीर समर्थी जवळ असावें, याकरितां पुण्यास येऊ लागलों. तो पारनेरा अलिकडे वर्तमान आले की, कैलासवास कैला. श्रीमंत दादासाहेब यांची पत्रे आर्ली की, जरूर यावें. पुढे पुण्यास आलो. श्रीमंतांस देवदेवेश्वर सन्निध कैलासवास जाहला. हें ऐकून श्रम जंहाले.

[काव्योतिहास-संग्रह : पत्रे यादी वर्गारे ले. १९२]

क्रमांक ११ :

सप्तप्रकरणात्मक चरित्र

१. श्रीशिवछत्रपतीस राज्याभिषेक

तुंगभंद्रातीर रामेश्वरपासून देखील गोडवण, चांदे व वराड ह्या प्रांतांत नर्मदेपर्यंत चौथमोकासा अंमल बसून महाराजांचा चालला. तेव्हां सार्वभौमपद करण्यास, सिंहासन करण्यास अधिकार जाहला. दाहा कोटी खजिना संग्रह आला, व मंत्री अष्टप्रधान करणे याची लक्षणे जशी शास्त्रीं तसे प्रधान प्राप जाहले. सैन्य-अश्व गज रथ पदाति चतुरंग-पाहिजे तसें सिद्ध जाले. आपले पूर्वी पूर्वीपासून छत्रसिंहासनयुक्त राज्य करित आले, त्या कुळीं आपण येऊन त्या सिसोदे कुळीचा धर्म दुष्ट यवनाचें पारपत्य त्याचे न ह्याणवितां करणे तो श्रीनीं कृपा करून श्रीसांबांनीं व श्रीभवानीं आपले हातें चालविला; कुळधर्म जतन केला; आरशीसिंह याचे वंश छत्रसिंहासन करून राज्य उदापुरीं करीत आहेत, व आपले कुळींचे पुरुष कच्छभुज व नेपाळ येये राज्य छत्रसिंहासन करून करितात. आपण हें राज्य दक्षिण प्रांतचे प्रतापे सोडविले. श्रीमहाराणा सजणसिंह याचे वंश आपण, तस्मात् छत्र सिंहासन पृथक करून राज्याभिषेकयुक्त होत्साते पूर्व युगीं राजे धर्मे नीति करून राज्य करीत आले तसें आपण करावै, म्हणून महाराजांनीं दृढ संकल्प केला. राज्य करण्यास अंगे सात पाहिजेत-राजा, प्रधान, राष्ट्र, दुर्ग, कोशबल, सुहृदबल, व सेना, हीं सात अंगे असार्वात तर्शीं सिद्ध जाहली. या उपरि सिंहासनाधीश्वर म्हणवावै ऐसे चित्तांत आणून महाराजांनीं श्रीस प्रार्थना केली. श्रीनीही स्वप्रगत दृश्य होऊन “तुजला वर दिल्हा, तसेच त्या कुळांत अंशभूत होऊन धर्म वृद्धिंगत केला. सिंहासनाधीश होणे, हाही हेतु पूर्ण करितो.”-ऐसी आज्ञा जाली, आश्वासन जाले. त्यानंतर मातुश्रीस विनंती केली. त्याची आज्ञा घेतली. श्रीरामदास स्वार्मीकडे कारकून पाठविले, विनंति केली. ल्याणीं अनुमोदन दिल्है, आणि कार्यसिद्ध होईल अशी आज्ञा जाली. चिंचवडचे देव व इतर साधूंकडे कारकून पाठवून त्यांची आज्ञा आणली. आणि सर्व राज्यांतील मोठे मोठे पंडित, विद्वान्, वैदिक व प्रतिष्ठित ब्राह्मण शिविकादि यांने पाठवून बोलावून आणिले. सर्व

सरकारकून व सरदार जमा केले. आस, सुहृद, संबंधी, इष्टमित्र, यांस आणून सभा करून आपले मनोगत, याउपरि या अन्वयें छत्र सिंहासन करावे असें आहे, याचा विचार कसा करावा म्हणून स्वतः प्रश्न केला, आणि सर्वांचे अनुमोदन घेतले. राज्याभिषेक करावा असें सिद्ध जाले. शिष्ट संमते विचार करितां राज्याभिषेक करण्यास आदौ व्रतबंध होऊन सर्व विधि जाले पाहिजेत. यास श्रीकाशी व पैठण व सर्व क्षेत्रींची शिष्ट मंडळी यांचे विचारावांचून येथे सिद्धता कैसी करावी असा विचार पडला. सर्वही सरकारकुनांस विचार कसा करावा ऐसे प्राप्त जाले. ते समर्थी बाळाजी आवजी चिटणीस यांणी उठोन विनंती केली जे, “ सर्व जे जे मनोरथ स्वामींनी केले ते दुर्घट असतांही घडले. यांतच काय अशक्य आहे? चार वेद सहा शास्त्रे असे ज्यांचे अध्ययन, असे श्री काशींत मुख्य भटांचे घर आहे. त्यांतील धर्मप्रवृत्ति ग्रंथ त्यांजपासून उत्पन्न होतात, तेच धुरीण पंडित गागाभट अनायासे पैठण येथे महाराजांची कीर्ती श्रवण करून आले आहेत. त्यांस व पैठणचे पंडितांस आणून त्यांचे विचारे सिद्धता करावी.” याजवरून त्यांस उद्योग करून आणवण्याची आज्ञा जाली. तेव्हां सर्वांचेही संमत आणावे असें जाले. याजवरून केशव पंडित व भालचंद्र भट पुरोहित हे बाळाजी आवजीचे गुरुस्थान, व सोमनाथ कात्रे यांचेच आश्रित. यांस दहा हजार रुपये व पालख्या देऊन बावांस व पैठणकरांस आणावयास रवाना केले. त्यांणी जाऊन महाराजांचा उद्योग व मनोरथ त्यांस समजावून त्यांशी व पैठणकर पंडितांशी एकवाक्यता केली. आणि उदापूर जयपूर येथे राज्याभिषेक विधि होतो. त्याप्रमाणे करावे असें सिद्ध करून घेऊन आले. त्यांचा रायगडी महाराजांनी सामोरे जाऊन बहुत सत्कार केला. आदरेकरून ठेविले आणि इकडीलं सर्व थोर थोर ब्राह्मण व मुत्सदी सहवर्तमान सभा केली. आणि विचार केला की, हे उदाजीचे राणाजीचे घराणेतील वंश, सिसोद कुळपरंपरा पुरुष पिढ्या लावून या प्रांती हिंदुस्थानांतून आले; रजपूत राजवंश महाराष्ट्र देशी मराठे म्हणवितात; उदापूर जयपूर येथे राज्याभिषेक सिंहासन व्रतबंध होत येतात; जयसिंग यांणी काशिकेत्रादि ब्राह्मण नेऊन अश्वमेध केला; हा सर्व निर्णय ते समर्थी जाहला आहे. त्या अन्वये राज्याभिषेकांत व्रतबंध करून अभिषेक करावा; हे त्यांचे कुळांचे, यांस छत्र सिंहासन अधिकार

चाललाच आहे, असें ठरलें. महाराजांचें वय शेचाढीस वर्षांचें, पुत्र दोन जाह्ले असतां अभिषेकाचे पूर्वांगी व्रतबंध करावा ऐसें सिद्ध करून, सर्व पंडितजन, ब्राह्मण यांचें संमत झालें आणि मंत्री लक्षणयुक्त, व अभिषेक-संभार साहित्य, समुद्रोदकें व महानद्यांची पुण्योदकें व गज अश्व सुलक्षणिक व स्थळे कर्शी करावी, ब्राह्मण भोजन लक्षावधि करावें. व्याघ्रांची चर्मे व सुवासिनी कन्या सुवर्णकलश, पीठ व सिंहासन करण्याचा विधि सांगितला असतां, महाराज बहुत संतुष्ट होऊन राज्याभिषेक सुमुहूर्तकाल योजावा असें सांगितलें. मुहूर्ताचा निश्चय शार्वी आहे तो काढिला. पाहणार ज्योतिषी, गणक सिद्धांत वक्ते विचक्षण निपुण असें तीन असावे, यांहून उणे नसावे; अधिक असतील तितके असावे. यथासंभव त्यांर्ही विचार करून दक्षिणायन, त्यांतही अवश्य कर्तव्यच आलियास कार्तिक मार्गशीर्ष पौष हे ध्यावे. उत्तरायणीं चैत्र व अधिकमास नसावा; पर्जन्यकाळ खेरीज सर्व युक्त आहेत, नक्षत्रात श्रुत नक्षत्रें व विष्णुनक्षत्रें असावी. बाप्रमाणे योग करणादि योग्य असा निश्चय करावा.

त्याप्रमाणे पाहून सर्वमते आनंदनाम संवत्सर ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी सिद्ध केली, आणि संपूर्ण क्षेत्रे, व प्रतिष्ठित ब्राह्मण, व मांडलिक राजे, इष्टमित्र, सर्व राज्यांतील सेवकजन यांस येण्याविषयां पत्रे आमंत्रणार्ची लेहविली. समारंभास स्थापनाची योजना मुख्य सिंहासन राजधानी करणे, त्यासीं पुण्यदेश पुण्यभूमि पाहून आसमंताद्यमार्गीं पुण्यक्षेत्रे व महानदी, व त्या स्थानीं विपुल उदक कृत्रिम सरिता म्हणजे पाट नहर यांची उदके सर्व धान्ये त्या देशी ब्हावी एसें स्थान व शत्रूंस दुःसाध्य असावे. याजवरून रायगड ही जागा, सर्व राज्यांत दुःसाध्य व श्रीकृष्णासमीप, सर्व उत्तम लक्षणे आहेत, पाहून योजिला. तेथें सिंहासनास सभा करविली. ज्या समेत सहस्रावधि मनुष्ये बसावी, त्यांस शीतोष्णबाधा न ब्हावी, चित्रविचित्र स्तंभ, अष्ट-प्रधानांचीं स्थाने भितीवगैरे परम रमणीय ऐसे करवून त्यांस उल्लोच व विताने म्हणजे चांदवे चांदण्या सुवर्णमंथ वल्ले किनखाप बदली ऐशा करविल्या. पटल म्हणजे असे किनखापी करविले. सिंहासनाचे स्थान, तेथें सुवर्णाचे स्तंभ चार, त्यांत चांदवा अमोल्य जरीचा, त्यास मुक्ताफळांचे गेंदांचे घोंस, ऐसे बहुत चांगले समास्थान करवून

सर्व राजमंदिरे यांस चित्रे रंग देऊन जागा जागा उत्तम स्थळे केली. थोर थोर ब्राह्मण, मांडलिक राजे येतील त्यांस स्थळे निराळीं निराळीं योग्य अशीं करविलीं; आणि मोठे विस्तीर्ण मंडप, समेस व भोजनशाळा वगैरेस केले. सर्व राज्यांतील गुणिजन, वारांगना, कलावते, गायक, व वाद्य वाजवणार बहुत कुशळ तितके आणिले. कुंड, मंडप, वेदि करून होमशाळा अभिषेक-स्थान परम निपुण श्रोत्री ब्राह्मण यांजपासून परम रमणीय असावे तसें करविले.

बहुत जण वेणार त्यांस दुर्गाखालीं स्थळे, ब्राह्मणभोजनास एक एक स्थळी पांच पांच हजार ब्राह्मणांची पंक्ति ब्हावी अशी दाहा पांच स्थळे निराळीं निराळीं, त्यांस मंडप व पारपत्यगार, पाककर्ते व वाढणार ठेवून तरतूद करून दोनप्रहरीं ब्राह्मणभोजने होत असावीं, दिव्य पद्मस अन्वे नित्य नूतन उत्पन्न होत असावीं, ऐसे करविले. तसेच किळधावर पांचसहस्र ब्राह्मणभोजनास स्थळे व दाहा सहस्र सुहृद आस यांचे भोजनाचीं स्थाने करविलीं. तसेच लक्षावधि ब्राह्मणभोजन, आस व राजे, मांडलिक, सेवक जन व शिष्टसमुदाय यांस अमुक पदार्थ नाहीं, किंवा न्यून पडला, सरला, असे न ब्हावे अशी आज्ञा करून घान्याचे व साहित्याचे पर्वतप्राय डेरे करविले. इच्छिला पदार्थ ज्यांणीं जो मागितला तो सिद्ध तात्काळ ब्हावा, कोणाएकास आबालवृद्ध यांचा सत्कार नाहीं झाला असे चुकोन राहिले, साहित्य न्यून पडले, असे न होतां करणार अध्यक्ष अधिकारी एक एक पदार्थास एक एक अधिकारी, एक एक कारखानाच पदार्थाचा, व करण्यास एक एक अधिकारी व मनुष्य, व त्याजवरी एक सर्वाध्यक्ष असे योजून करून देविले.

सर्व सरकारकून व सरदार व सुमेदार मामलेदार, व कारकून लोक व सेवक लोक असे दाहा पांच लक्ष मनुष्य जमा जाले. पन्नास हजार ब्राह्मण समुदाय जमा जाला. सर्वांसही मोठा हर्ष व उत्कर्ष, ज्यास जे अधिकार नेमून सांगितले ते बहुत सावधपणे तिळमात्र न्यून पहुं न देतां प्रथमपासून सिंहासनआरोहणापर्यंत कोणते दिवशीं प्रातःकाळपासून सायंकाळपर्यंत काय व्यवहार होणे, त्याचे साहित्य काय, कोणास काय देणे, याचे नियम करून जावते लिहून पुन्हा गलबल था ध्या म्हणावयाची एकही पहुं नये, ऐसे करून, ज्याचे त्याजपाशीं देऊन, तिळमात्र गर्गशा अथवा बोभाट न पडतां तो दिवस सिद्धीस जावा ऐसे करून दिल्हे.

व्याघ्रचर्मे मृगचर्मे आणविलीं. समुद व पुण्यनद्योदके आणविलीं. सर्व-संभार सिद्ध जाहला. आणि मुहूर्ताचे समारंभाचे पूर्वी सात दिवस पूर्वींग शांति यज्ञ होणे ते ज्येष्ठ शुद्ध पञ्चीपासून त्रयोदशीपर्यंत नेमले. प्रथम ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थीस त्रतबंधाचे समारंभास प्रारंभ होऊन पंचमीपर्यंत यथाविधि त्रतबंधन झाले. ब्राह्मणभोजन दोन दिवसांत लक्ष जाले. तदंग दक्षिणा सर्वांस एक रूपयाप्रमाणे दिल्ही. पंडित वैदिक शिष्ट यांची संभावना यथायोग्य जाली. त्यानंतर घट्टीस प्रथम पटबंधनविधि करून ऋत्विजवर्णन पुण्याहवाचनपूर्वक यज्ञास प्रारंभ करून विनायकशांति आदौ केली. सात दिवस अशीर्ची चिन्हन्हे पाहणे वगैरे करविलीं. सर्वही कार्य निर्विन्म होते जाले. महाराज व ऋत्विज निरशनवतस्थ, वृत पय फळे आहार करून नक्षत्रशांति व ग्रहशांति ऐंद्री शांति व पौरंधरी शांति, यथाक्रमे करून राज्याभिषेकांग विधि सांगितले तसे करविते झाले. सात दिवस ब्राह्मणभोजन नित्य पन्नास हजार जाले. सर्व जन समारंभास आले त्यांस मिष्ठांचेकरून आदर आतिथ्य सत्कार व शिष्टांचे सत्कार झाले. नित्य समांगीत मंगळवाद्य, भेरी, समारंभ अत्यदुत किमपि व्यंग व प्रायश्चित न पडतां सांग जाला.

याप्रकारे करून त्रयोदशीचा दिवस प्रात झाला असतां, अष्टप्रधान करण्याची योजना करून, आठ सिद्ध केले. लेखकद्वय-एक पत्रलेखक व एक गणकलेखक, ऐसे योजिले. ऋत्विज, छंदोगामात्य, प्रधान, व द्वादश कोश, बारा महाल व अष्टादूश शाळा कारखाने यांचे अधिकारी, देशाधिकारी, नगराधिकारी ऐसे सर्व पृथकाकारे योजिले. सर्वांसही मंगलस्नाने करवून महाराजांनीही मंगलस्नान केले. विधियुक्त मृत्तिकास्नान, पंचगव्यस्नान, गंगादि पुण्यतीर्थोंदके पंचामृतस्नान केले. सर्वांनी शुभ्र वस्त्रे, गंघ पुष्प अलंकार घातले. महाराजांनी शुभ्र वस्त्रे, अलंकार पुष्प परिधान केले. आणि क्षीरखुक्षाचे आसन सवा हात उंच व रुंद असे करून सुवर्णे करून मढवून त्याजवर आरोहण केले.

पट्टाराणी पटबंधन करून सईबाई साहेब बसली. संभाजी महाराज सविध बसले. पूर्वेस मुख्य प्रधान ब्राह्मण मोरोपंडित प्रधान पिंगळे हातीं सुवर्णकलश वृतपूरित घेऊन उमे राहिले. दक्षिणेस क्षत्रिय प्रधान असावे तसे सेनापति हळाजी हंचीरराव मोहिते सेनापति, रौप्यकलश दुर्घपूर्ण घेऊन उमे राहिले.

पश्चिमेस निळोपंत यांचे पुत्र रामचंद्र पंडित अमात्य ताम्रकलश दधिपूर्ण घेऊन उमे राहिले. उत्तरेस छंदोगामात्य प्रधान रघुनाथ पंडितराव सुवर्णं कलश मधुपूर्ण घेऊन उमे राहिले. त्याजपार्श्वीच मृत्तिकाकुंभांत समुद्रजल व व महानद्या जल-कृष्णा गोदायमुना गंगेच्या उदके पूर्ण असा ठेविला. उपदिशांचे ठाई कर्मे करून अभिकोनास अणाजी पंडित सचिव प्रधान छत्र घेऊन उमे राहिले; नैक्रयभार्गी जनार्दन पंडित हणमंते प्रधान व्यजन (पंखा) घेऊन उमे राहिले. वायव्य कोनास दत्ताजी पंडित मंत्री प्रधान चामर घेऊन उमे राहिले. ईशान्य भार्गी न्यायाधीश सोनोपंत यांचे पुत्र बाळाजी पंडित न्यायाधीश दुसरे चामर घेऊन उमे राहिले. सन्मुख सव्यभार्गी पत्रलेखक बाळाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उमे राहिले. वामभार्गी सन्मुख गणकलेखक चिमणाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उमे राहिले. आसमंताद्वार्गी सर्व कोश व शाळा यांचे अधिकारी उमे राहिले. मध्यें शिष्ट, ब्राह्मण, पंडित, वैदिक, श्रोत्री, प्रतिष्ठित उमे राहिले. सुहृद, मांडलिक राजे भौवते उमे राहिले, आणि आभिषेकास प्रारंभ जाहला.

यथाविधि मंत्रोक्त प्रकारे प्रधान ब्राह्मण व पुरोहित ऋत्विजसह सुवर्णपात्र शतच्छिद्र करून त्यांत स्थापित उदके करून, व प्रधान द्रव्य कलश घेऊन उमे राहिले. त्यांसहवर्तमान अभिषेक केला. ते समर्थी मंगळवार्धे भेरी गायनादिसमारंमें सर्वही आकाश पृथ्वी शब्देकरून पूर्ण जाली. नंतर मंगल-स्नान, सुवासिनीं आरती केली; आणि कांस्यपृत्र घृतपूरीत त्यांत मुख पाहिले व आदर्शीत मुख पाहून ब्राह्मणांस दक्षिणासह दोन दाने दिल्ही. आणि शुभ्र वस्त्रे अलंकार परिधान करून तदनंतर सिंहासनावर आरोहण करण्याचा सुहृत्त होता. घटिकादिस्थापना केली होती. सिंहासनसभा केली. तेथें क्षीरवृक्षाची वेदी वट औंदुंबराची करावी तशी करून त्यास सुवर्णें करून तगडे मटवून रत्नखचित केले. प्रमाण आहे तसें केले. त्याजवरी चिंत्रे प्रथम ओळ वृषभांची, त्याजवर मार्जारांची. त्याजवर तरसांची, त्याजवर सिंहांची, त्याजवर व्याघ्रांची, अशीं एका बाजूस आठ याप्रमाणे बत्तीस चिंत्रे चहूंकडे मिळून काढून त्यास सिंहासन असें महणावै, तसें सिद्ध केलेच होतें. त्याजवरी मृगचर्म घालून त्याजवरी कांहीं सुवर्णांदि द्रव्य घालावै; त्याजवरी व्याघ्रचर्म घालून, त्याजवरी कार्पास आसने मखमलीचीं मृदु ऐरीं घालून,

बादली जरी वर्णे घालून उद्बैन म्हणजे लोडें व तके, माझे प्रभावळ करून, त्यास मुक्ताफलांचे घोंस ऐसे सुशोभित केले होते. उत्तम लक्षणी हस्ती व अश्वरथ सजवून सुवर्णाचे अलंकार घालून राजांगणी सिद्ध असावे तसे आणिले. आरोहणमुद्दृत घटिका लघ नेमिले, त्या लग्घावरी श्रीविष्णुवीसु वर्णमय प्रतिमा करून षोडशोपचार पूजन प्राणप्रतिष्ठा करून सव्य हस्ताचे ठाई स्थापन केली, तशीचे घेऊन त्यास हवर्तमान मुद्दृत घटिका पूर्ण होतांच सिंहासनाचे ठाई आधीं सव्य जाऊन, सव्यजानु गुढगा देऊन नमस्कार करून पाय न लावितां पूर्वाभिमुख आरोहण करावे, तसे महाराजांना केले. ते समर्थी एकदांच भेरी व मंगळवार्षे तोफा सरबत्ती व नृत्य गीत वाय जयशब्द होण्यास प्रारंभ जाहाला. तो नाद मोठा गगनचुंबित शब्द होता जाला. स्वराज्यांत किल्ले दुर्ग यांस सूचना केली होती, जे एके किल्लथाच्या तोफा एकानें ऐकतांच त्याणी कराव्या. त्याप्रमाणे सर्व राज्यांतील किल्ले, दुर्ग यांवर एकदांच सरबत्ती जाली.

त्यानंतर सिंहासनीं बसल्यावरी रक्कांबरे रक्कमूषणे सुवर्णमय बादली वरिष्ठाब्न केली दिव्यमाणकादि रत्ने, चौकडे, कंक्या, माळा, शिरपेंच, तुरा, झगा, पौच्या, ऐसे अलंकार घातले; आणि विधिमंत्रे करून धनुष्यबाण पूजन, खडगचर्म पूजन करून ते हस्ताचे ठाई धारण केले. त्यासमई सुवर्णाची पुष्पे व रौप्यमय करून वृष्टि केली. षोडष सुवासिनी यांना, मंगल आरत्या ब्राह्मणकन्या घेऊन उमें राहून कराव्या तसे केले. त्यांस वर्णे भूषणे अलंकार दिल्हे. नंतर सिंहासनाचे ठाई बसल्यावरी, मंत्रविधि करणे ते करून ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेणे ते घेतले. ऋत्विज, आचार्य व ब्राह्मण पूजन करून गागाभटजी याशीं लक्ष रुपये दक्षणा संभावना केली. वर्णभूषणे दिल्ही. सर्व ऋत्विज यांस पांच पांच सहस्र दक्षणा अलंकार दिल्हे. पुरोहित यांस चोवीस सहस्र रुपये दक्षणा वर्णे अलंकार भूषणे आधिक दिल्है. शिष्टमंडळी पंडित यांस कोणास सहस्र, पांचशत, दोनशत असे योग्यतेनुरूप दिल्हे. सर्व ब्राह्मण समुच्चय यास देकार पंचवीस रुपयेप्रमाणे मेढा करून तेथे खालीं करविला. गोसावी, तडीतापडी, गोरगरीब, भिकुक, तितक्यांस देकार दोन चार पांच रुपयेप्रमाणे देवविले. किल्लथाखालीं व वर देकार वांटणेस प्रारंभ एकदांच करविला. याप्रमाणे महाराज शालिवाहन शके १९९६ पंघराशीं शाणणव आनंदनाम संवत्सर ज्येष्ठ शुद्ध १३ गुरुवासर सुमुहूर्ते छत्र सिंहासनाधीश्वर

जाले. आणि राज्याभिषेक त्या दिवसापासून आपला शक त्यांर्णी चालविला. सिंहासनारूढ होऊन त्यानंतर अष्टप्रधान यांस व दरखदार, महालदार, कारखानदार, सर्व सभांचे जे अधिकारी, त्यांस अधिकाराची वस्त्रे दिल्ही. अष्टप्रधान यांचे दरख केले. मुख्य प्रधान यांस व सेनापती यांस बादली वस्त्रे पांच, सणगे व शिरपेंच, मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, झगे, व शिकेकटारा, व ढाळतरवारा, व चौघडे नोबती, व जरीपटके, हत्ती, घोडे, व सोन्याचे दांडीच्या चवऱ्या, याप्रमाणे देऊन पदे करारपत्रे करून दिल्ही. अमात्यांस बादली वस्त्रे, पोशाख, व ढाळ तरवार, चौकडा, कंठी, तुरा, शिरपेंच, शिकेकटार, रूप्याचे कलमदान, ताडीचे व चवरी, हत्ती, घोडा याप्रमाणे दिल्हे. सचिव पंडित यांस बादली वस्त्रे, पोशाख, कंठी, चौकडा, तुरा, शिरपेंच, शिकेकटार, ढाळ तरवार, हत्ती घोडा ऐसे दिल्हे. सुमंत व मंत्री यांसही पोशाख, दागिने सदरहुप्रमाणे ढाळ, तरवार हत्ती घोडे चवऱ्या दिल्हे. पंडितराव यांस बादली, पोशाख, शिरपेंच, कंठी, चौकडा, तुरा, चवरी हत्ती घोडे याप्रमाणे दिल्हे. व न्यायाधीश यांस त्या अन्वयें दिल्हे. त्यांर्णी पदे बहुमाने घेऊन महाराजांस नजरा करून मुजरे केले. बाळाजी आवजी यांस चिटणिशीची वस्त्रे, मंदील, दुमजला, दुपेटा, झगा व विजार, कंठी, व, शिरपेंच, चौकडा, रूप्याचे कलमदान पेटीचे, चवरी व घोडा याप्रमाणे दिल्हे. तसेच चिमणाजी आवजी यांस फडणिशीची वस्त्रे कलमदान ताडीचे असें दिल्हे. त्यांर्णी मुजरे केले. अष्टप्रधान यांस स्वारीस जाणे, तालुके राखणे, तेथे राहणे, यास्तव सर्वांस मुतालिक करून दिल्हे. त्यांस वस्त्रे बहुमान दिल्हे. राजाज्ञापद शंक्राजी नीलकंठ महगंवकर यांशी दिल्हे. वरकड महालदार कारखानदार यांस ज्याचे त्यास अधिकाराची वस्त्रे दिल्ही. शामजी नाईक पुंडे यांस पोतदारीची वस्त्रे दिल्ही. बाळाजी रघुनाथ सबनीस फौजेचे यांस बक्षीगिरीची वस्त्रे ढाळ तरवार कलमदान ताडीचे ऐसे दिल्हे. वरकड सरदार मातवर, फौज वागवणार, मानकरी, यांस जशी ज्याची योग्यता तशी कोणास साडेतीन सणगे, कोणास दोन कंठ्या शिरपेंच, ऐसे योग्यतेनुरूप याप्रमाणे सर्वांचे बहुमान नेमून देवविले.

मुजरे नजरा घेऊन, घोडा सुलक्षणीक सोन्याचे जडवाचे सामान बादली मोत्यांची झालर ऐसे साज करून आणिला, त्याजवर आरूढ होऊन

राजांगणांत घेऊन सोन्याची अंबारी, त्यास मोत्यांचे अलंकार जरीबाब शे झालरा ऐसा गज सज्ज करून आणिला त्या अंबारींत बसले. हत्तीचे मस्तकों सेनापति एक मोर्चेल व अंकुश घेऊन बसला. पाठीमार्गे मुख्य प्रधान खवासींत मोर्चेल घेऊन बसले. वरकड अष्टप्रधान दरखदार यांस निराळ्या तिराळ्या अंबाच्यांत बसविले. कोणी हौद्यांत, कोणी घोड्यावर, याप्रमार्गे खासे अंबारीचे पाठीमार्गे चालणार तितके सरदार वगैरे बसवून चालविले. सर्व रस्ते व घरे रंगविली. ध्वज पताका तोरणे लाविली. मार्गांनी शाहून सडे घालवून रांगोळ्या घातल्या, अलंकृत करविले. सर्व नगरदेवता यांच्या पूजा यथासांग नैवेद्य धूप दीप ऐसे करविले. त्यामार्गे करून पुढे जरीपटका व भगवे निशाण यांचे हत्ती दोन; त्यामार्गे प्रधान सेनापतीचे पटक्याचे हत्ती व सर्व फौजेतील निशाणे; त्याबराबर हुजूर पागा; करवाल लोक; घोडे, सोनेरुपेचे सामान, बंदुका, अमौल्य उत्तम वस्त्रे आभरणे करून युक्त, ऐसे शूर व सेनाधुरंधर पदाचे अधिकारी बिनीसंरक्षणास त्याज-बराबर चालले. तोफा गाड्यांवर चालणार. स्वारींतील व रथ अश्वांच्या गाड्या. त्यामार्गे नानाप्रकारचे शूर अश्वांवर व गजांवर बसणारे चालले. त्याचे मार्गे नाना प्रकारचे पदाति पटेकरी विटेकरी सांगवर्ची बाणेकरी चालले. खास. बारदार बंदुकीचे लोक रणवार्ये तासे मर्फे हलग्या वाजंत्री वाजवीत चालले. त्यांचे मार्गे कोतवाल हत्ती पन्नास, व सांडणीस्वार शंभर, व बाणाच्या कैच्या उंटावर चालले. त्यामार्गे कोतवाल घोडे शेंपन्नास चालले. त्यामार्गे नानाप्रकारर्ची मंगळवार्ये शाहाचाजे वाजवणार काळूसनया घोड्यावर बसोन नगार्जी चालले. त्याचेमार्गे धाढीगणार घोड्यावर भाट बंदीजन प्रताप वर्णन करीत चालले. त्यांचे मार्गे लग्या निशाणे व बाणदार जरी व तोमर भाले बॉथाव्याचे लोक चोपदार वेत्रधारी चालले. हत्तीवर बसलेले ऐसे शूर मळ जेठी लोक चालले. त्यांचे मार्गे महाराजांच्या हत्तीभॉवते पायचे लोक परदार मावळे मोठेमोठे पोशाख वस्त्रे अलंकार ऐसे सभोवते दुरून चालले. कांहीं अंतरें करून सर्व अष्टप्रधान मुत्सदी यांच्या अंबाच्या शेंपन्नास चालल्या. यांचे मार्गे फौजेचे लोक नेमिले तितकेच. याप्रमार्गे रस्त्यांतून मिरवत देवतादर्शन करून त्यांस वस्त्रे अलंकार फळे दक्षणा देऊन पुन्हा रस्त्यानें माडी-ग्रून कन्या सुवासिनी मंगळ आरत्या दहीलाह्या पुर्षे दूवां यांची

वृष्टी करितात असे होत्साते राजद्वारी येऊन रथांत बसोन राजांगणांत गेले. तेथून शिविकेंत बसून सभाद्वारीं पूर्ण कलश व निंबलोण उतरोन टाकिले. त्यास वळें अलंकार दिल्हे आणि गृहप्रवेश करिते झाले.

आदौ गृहीं कुळदेवता नमस्कार पूजा करून फलतांशूल दक्षणा अर्पण करून मातुश्रीस नमस्कार केला. राजपत्न्या यांणीं औंवाळिले, त्यांस वळें अलंकार अमोळ्य देऊन सिंहासनाचे ठाई येऊन बसले. सर्वांच्या नजरा घेऊन सर्वांस विडे देऊन निरोप दिले. ब्राह्मणभोजने जालीं. इष्टजन आस यांसहवर्तमान मिष्टान्न भोजन करून तांशूल भक्षिले. आसजनांस निरोप देऊन भातुश्रीपाशीं बसोन, आपले आशीर्वादे मनोरथ सिद्धीस गेले, इत्यादि गोष्टी करून मातुश्रीची पूजा वाढादिकरून अंतःपुरांत गेले. द्वितीय दिवसाचे ठाई सर्व गुणिजन कलावंत जन यांत विपुल द्रव्य व वळे देऊन संतुष्ट केले. मांडलिक राजे व संपूर्ण जन यांमह पंडित शिष्टसुदाय आले, त्यांचे सत्कार भोजनादि करवून वळें भूषणे देऊन निरोप दिल्हे.

[काव्येतिहाससंग्रह प्रत १८८२. पृ. ११९ पृ. १२५]

अमांक १२ : : संभाजीराजे यांचे चरित्र

(चिटणीसकृत)

१. “ तुमची बेटी शावी म्हणजे बाटतो ”

१४. महाराज रायगडाहून किले पन्हाळ प्रांती जावयास प्रतापगडचे देवीचे दर्शन करून, परळीस येऊन, समाधीचे दर्शन घेऊन, तेथें पूजा अर्चा उत्साह शांते बंदोबस्तास गांव वगैरे नेमून दिले व चाफलचे उत्साहाचा बंदोबस्त करून पन्हाळयास स्वारी पावली. तेथून राजापूर प्रांतीं गेलियावर तेथेच कांहीं दिवस राहिले. ते समर्थीं गोंध्यांचे राजकारण आले. तें सिद्ध करून खांसाच फौजबंदी, पायलोक करून, समुद्रास भरते न आले तें समय

नेमला. ते वेळेस जाऊन पोहोचावें, डाक ठेऊन जावेंसे सिद्धांत करून स्वारी केली. महाराजांनी डाक चौकीचे लोक ठेवून त्वरेंकरून पाठवावे ऐसा वेत केला. तैसेच निघोन जातां वाटेस मदनगडचीं पर्ते बातमीची आली. ते समर्थी लिहिणार कोणी आहे नाहीं विचारलें. तीं खंडो बळाळ यांणी महाराज कृपा करीत तीं पायउत्तारा स्वारीबरोबर असावे ऐसे व्रत केले होतें. तसेच पायउत्तारां पाठीमागे जात होते. तीं लोकांनी सांगितलें कीं, खंडोबा चिटणीस धांवत येत आहेत. ते समर्थी हाक मारविली तीं धावून येऊन षावले. त्यांस जाब लिहून देणे [असें] सांगितलें. तीं बसोन लेहून दिल्हे. स्वारी पुढे गेली. पुन्हा धावून निशाण करून दिल्हे. तीं रक्त ओकले. [तें] पाहून आस्ताव्यांतून पाणी देवून खांसा घोडा जिलबीस होता तो देऊन बसा म्हणोन सांगितलें. गोव्यानजीक गेलियावर पालखीतून उतरून घोडियावर स्वार जाले. आणि निकटीनें जाऊन आटोपावे म्हणून पोहोचले तो त्या अवसरी भरते प्राप्त झालें. फिरंगी सावध होऊन उभे राहिले. लढाई पडली. फिरंगी मोडिला. लोक फार मारिले असतां पळून गोंव्याचे किळथांत गेले. महाराजांनी खांसा घोडियावरून जिनास पाणी लागे तीं घोडा घातला. त्याजबरोबर खंडो बळाळ यांणी घोडा घालून तलवार मारिली. शिपायगिरी केली. गोंवेकर सावध जाले. पाणी चढलें तेब्हां माघारे फिरले. तीं घोडा पहुणीस लागला खंडो बळाळ यांणी उडी टाकून महाराजांचा घोडा धरून पोहून बाहेर निघाले. ते समर्थी बहूत संतोष होऊन पोटाशीं धरिलें, आणि बोलिले जे, “तुझे वडील निरपराधे लुच्यांचे सांगण्यावरून विचार न करितां मारिले असतां आज चाकरीची शर्त केली! तुझी चिटणिशी महाराजांनी वंशपरंपरे करून दिल्ही, निसबतीचे धंदे कारखानिशा जमानिशा तेबहाल आहेत. कैलासवासी महाराज तुमचे वडिलांवरि प्रीती विश्वास ठेऊन करीत होते तें पाहिले आहे. त्याहून अधिक तुम्हांवर प्रीती विश्वास ठेऊन चालवीन. कुलीन खरे!” ऐसे नांवाजून “आमचे वंशीचा असेल तो परंपरेने तिन्ही धेदे चालवील,” एसे पुनः अश्वासन देऊन घोडा बक्षिस दिला. खांसा उतारपोशाख व मोत्यांची कंठी व तुरा दिला. स्वारी माघारी आलियावर पालखी बहुमान देऊन गौरव करून मुतालिक लिहिणार बोलावून “यांचे आऱ्हत सांगतील तसें चालावें, तेरीख व पत्रे यांचे सांगण्याखेरीज लेहूं नये,”

ऐसे सांगितलें. वरकड लोकही बराबरचे यांणी कामे काजे केलीं. तरवारा मारिल्या व पाण्यांत उड्या टाकिल्या, त्यांस बक्षिसें दिल्ही. तैनातही वाढविल्या. महाराज संगमेश्वरींच राहते जाले.

१५. [पुढे] दिवसेंदिवस कबजीचे स्वाधीन अधिकच होत चालले. इतबार मनसबा सर्व त्याचेच स्वाधीन. कोणीही पुरातन राज्यांतील इतबारी त्याची प्रतिष्ठा ठेवावी अथवा मसल्तींत ध्यावा, हे गोष्ट राहिली. उप्रपै शासन कोणी वर्णविचार न करितां शिरच्छेद करावा, ऐसे करीत चालले. कबजीचे सहवासें त्याचे वाममार्ग कर्भे तेणेकरून फारच विचार राहिला नाहीं. माणूसमात्र फारच त्रास पावते जाले. सर्व प्रजेचीही क्षोभता जाली. न्यायाची रीत राहिली नाहीं. देवत्राक्षणांचे ठार्थीही निष्ठा राहिली नाहीं. असे आचरण घरिले. एक कबजी सांगतील तें प्रमाण. दैवयोगेंकरून होणार काल प्राप्त जाला. त्या योगे दुसरे सुन्नू नये. याप्रमाणे जाले. मातवर व बुद्धिवंत व शूर होते ते हतवीर्य जाले. महाराजांनी नूतन पराक्रम करावा, नवें राज्यसाधन करावे, हें राहिले नाहीं. सुभेदार प्रांतातील वैगरे, तैसेच गडकिले यांचे कारभारी, यांजवंरी हा कारभारांत खातो म्हणून चुगली करितांच त्याचा विचार न करितां त्यास आणावा, मारावा, नागवावा. अंतरच असलिया शिरच्छेद करावा. या भर्येकरून मातवर चार होते. ते कोणी जवळ बोलून न पावत. त्यांस आपली आपलीच अबरु प्रतिष्ठा जतन होणे हेच येऊन पडले. एक कबजीचे सांगणे मात्र प्रमाण. त्या नादें महाराज चालणार. त्यासच अनुमोदन देणे. मग विचार काय राहिला? तजकरे ध्यावे, घरें बुडवार्वी, नागवावे माणूस राज्यांत वाढले ते कांहीं परराज्यातून आणून वाढविले ऐसे घडत नाहीं. ऐशी राज्यक्षयाचीं लक्षणे होत चाललीं. राज्य क्षयास जाणार त्या योगे [असे] घडत चालले. वडिलोपार्जित सेवकांच्या प्रतिष्ठा राहिल्या नाहींत. सर्वही लघु मनुष्ये वृद्धिगत जालीं. राज्यांतील सर्व कारभारी किले सुमे यांणीं राजमुरा वाटणे इत्यादिक चारीक मोठी वर्तणुक करणे तें आज्ञा नेऊन करावी, तसें चालावें, हे थोरल्या महाराजांनी रीत धातली. चंदोबस्त हुकुमाशिवाय काढी व हालावी असे केले होतें. त्या चालीने सर्व जागजागांचीं लिहिलीं यावी. ते समर्थीं सर्वाध्यक्ष कबजी [यांजवर] अतिप्रीतीं, त्यांणीं इतका कारभार कोठवर करावा ऐसे म्हणावे.

व त्यांस ‘छंदोगामात्य काविकलश पंडितराव’ ऐसा किताब दिल्हा. तेव्हां सर्व आला कारभार, ‘त्यांजकडे जा’ म्हणावें. बावांनी कागद पाहाणे केलेलेंच आहे. तथापि लिहिणार इतके काय म्हणून लिहितात, यांत काय आहे. हंशील कलम ल्याहावें, तें चराठी कशास लिहितात व चंदीपर्यंत किळे घेऊन काय समजोन करणारांनी केले कळत नाही. किल्याचा बोभाट यावा, गणिमांनी वेढा घालावा, त्याचें वर्तमान येथे घेऊन पोहोँचून उपराळा जावा तों तो किळा जाबा, लोक मारले जावे, हे पातक किती घडते. व दुर्लीकीक मोठा होतो कीं नाहीं? राज्य अंगठीचे ठिकड असें आसपास असावें. पाहतां सर्व ध्यानांत येत असावें. म्हणजे उपराळाही होतो. बंदोबस्त यथास्थित राहतो. सेवक मर्यादिनें चालतात. असें अनेक प्रकारे [बावांनो] कल्पना कराव्या, बोलावें. त्यांस महाराजांनी ऐकावें [हे] त्यांचे दैव! ब्राह्मण लघु असता योग्यता आली तेव्हां त्यास तर्के व कर्तेपणा, बुद्धी कोठील कळतच आहे. राजे तरि त्याचे स्वाधीनच वश जाले. राज्यप्रष्ट होणार, तेणेकरून कांही सुचतें न झालें. थोर थोर ज्यांनी राज्याविशी पराक्रम केले, राज्य बृद्धीस नेले व शूर पराक्रमी यांणीही ऐकावें, आचरण सकल पाहावें, आणि म्हणावें कीं, “देवांनी आम्हांस कां ठेविले? कैलासवास महाराजांनी केला त्या अगोदर मेलों असतों अगर महाराजांनी सर्व मारिले यांत मारिले असतें तरि उत्तम होतें; परंतु असे दिवशीं हे पाहणे अनुचित. यांचे अन्न बहूत दिवस खादलें व या राज्यांत वाढलें, लौकिक मेळविला, तें व्यर्थ जिणे, ऐसे घडले. महाराजांचे अकल्याण होतें. आम्हांस पराक्रम, बुद्धी असून व्यर्थ ज्ञाली.” ऐसे बहूत श्रम करून “होणे तें होईल, पाहाये प्राप्त; उगेच असावें.” ऐसे सर्व करिते जाले. सर्वही हतवीर्य होऊन कांहोंएक न बोलतां राहते जाले. पागा, हत्ती, सर्व कारखाने, फौज जिकडील तिकडे बेनिगेने बुडाले, मेले, गेले. फौजेचा दरकार नाही. बुडाली लोक नामी, माणसे कर्ती, चहूंकडे चार गेली. पिलाजी शिर्के व तानाजी शिर्के, गणोजी शिर्के हे महाराजांचे आस. यांणी राजा वेढा जाला, कबाजीने वश केले, राज्य बुडतें, त्या अर्थी हिंस्या करून शिवाजी राजे, शिर्के यांचे भोचे, शांत घेऊन राज्यावर बसवावें. राजाराम काढून त्याचे हातें क्रारभार चालवून राज्य ~~रक्षणे~~, ऐसे

राजकारण केले. तें संभाजी महाराज. यांस समजले, फुटले. आर्धीच क्रूरमर्जी, यांत यांजपासून अंतर ऐसे समजले तेव्हां इतराजी केली. घरीं जसी पाठविली. [घरे] लुटली, जाळली. एक दोन शिंके सांपडले ते मारिले. शिंके जेथें असतील तितके मारावे ऐशी आज्ञा करून शिरकाण करविले. ते समर्थी दौलतराव शिंके, गणोजी व देवजी शिंके वैगेरे पठोन सर्व शिंके तितके कुटुंबसुद्धां हवसणांत गेले. च्छूंकडे चार जाऊन मोगलाईत जाऊन चाकऱ्या करू लागले.

१६. [इकडे] औरंगजेब भाग। नगर घेऊन तेथील [तानाशाह] पातशाहा कैद केले. कैदेत असतां एके दिवशी त्यांणी मध्यरात्रीचे ठारी चौघड्याचे वाजंत्री यांणी राग गाइला तो [ऐकून] बहूत खूब होऊन लाख रुपये बक्षीस त्यांस द्यावे म्हणून सांगितले. आणि जवळ पोशाख होते ते पाठविले. हें वृत्त औरंगजेब यास समजले तेव्हां लाख रुपये त्यांजकडे पाठवून नगारजीस बक्षीस देवविले. विजापुरास मसलत करून, कबजेंत आणून पादशाहा पुढे आले. शिवाजी राजे यांणी लोक चांगले पराक्रमी बालगिले. मराठी राज्य केले. किंठे कोट भांडून वेणे [तरि] झाडी दुर्घट. राजे वारले तरी एक एक माणूस त्यांचे पदरी त्यांहून अधिक पराक्रमी. याउपरि आपणास तरि तें स्थान घेणे. हा समय [योग्य] आहे. दोन पादशाहाती बुडविल्या. संभाजी राजे शिवाजीचे बेटे आहेत ते बेखबरदार आहेत, ऐसे ऐकिंतो. म्हणून बातम्या पाठविल्या तों इक्कूनही खबरी अव्यवस्थित गेल्या. कबजीने वश करून बेहोष आहेत, हें पक्के समजले. तेव्हां विचार केला कीं, “याज-उपरि बहूत आयास पडणार नाहीत. कसे राज्य येईल हे चिंता करीत होतों. संभाजी दैवहीन झाला. आमचा शिवाजीसारखा शत्रु वारला. आमचे ताले चांगले म्हणून याची अशी अवस्था झाली.” या प्रकारे खुषी मानते झाले. याउपरि आपण निघाल्यापासून त्याचे गळां पडून, राजकारण करून आपलासा करावा म्हणत होतों. आणि इतके दिवस दम खादला. ते गोष्ट खुदाने आपणास बक्षीस केली. याउपरि मोर्हीम करावी, ऐसा विचार ठरविला. ते समर्थी इलाचीबेग यांणी प्रतिज्ञा करून बोलिला ‘जे, “जशी रणथंबे येथील मसलत केली तैशीच ही मसलत जाऊन करितों. आपणास रवाना करावे” ऐसे बोलले. यावरि त्याची रवानगी केली. त्यांणी हजार

दोन हजार फौज लोक घेऊन पुढे निघाला. पाठीमार्गे दहापांच हजार फौज आणखी घेतली.

१७. हैं वर्तमान पादशाहांनी मोहीम करून फौज रवाना केली, तें आलियावरि महाराजांनी बावांस कळवावें सांगितले. बावांनी विचार सांगितला, ‘हे फौज आलियाची काय मुजाका आहे? प्रयोगास प्रारंभ करून एक क्षणांत नाश होय ऐसे करितो.’ त्याजवरि महाराज यांस सरकारकून व सरदार यांणीं सर्वांनी विचार करून बोलले जे, “आम्हीं सर्व आहों. थोरले महाराजांनी जिवापलीकडे पाठिले. ये समर्थीं जीवाभ्य श्रम करून दौलत बाचवू. औरंगजेब याचे फौजेचा गुमान काय आहे? आज्ञा करावी म्हणजे जमाव करून तोंडावरि जातो. पागा वगैरे बोलवाव्या. सर्व सरदारांस पत्रे लिहावी” ऐसे सांगितले असतां, “बावांशीं बोला. नंभुंते दूच्चारे होईल तैसे करा,” ऐशी आज्ञा झाली. वारंवार बोलल्या की, “यास होण्हाचा प्रवेश नाहीं, दर्शन नाहीं, ऐसा प्रकार बनला. तेव्हां संभाजीराज केला कीं, हा समय ईश्वरांनीं असा आणिला. याउपरि जीव व्यर्थ! अपापण येथें जवळ असोन कांहीं कोणीं न केले व जाले नाहीं हैं वांट्यास घेऊ नये. म्हणोन निमित्ये करून एक एक मातवर सरदार सरकारकून निघोन जाते जाले. कितेक रायगडास गेले.

१८. इलाचीबेग विशाळगडाचे घाटे उतरून हजार पांचशेंनिशीं पुढे आला. बातमी नेली. त्यांत महाराज बेहोष, तजवीज तयारी कांहीं एक नाहीं. त्या अर्थीं वकिलीस आलों ऐसा बाहाणा करून, पुढे पत्र पाठवून, दौड करून, संगमेश्वरीं जाऊन पोहोचला. ते समर्थीं सर्व लोक राहिले तेही पळाले आणि रायगडास गेले. येसुवार्हाईसाहेब व शिवाजी राजेही रायगडीच होते. फौज येऊन पावली. इलाची बेग आला म्हणोन महाराजांस बातमी सांगितली. तेव्हां “बावा कोठे आहेत? त्यांस बोलावा. कां आले ते. शोध करून त्यांस पुढे भेटीस जावयास सांगा,” ऐसे म्हणतात तों दरवाज्याजवळ येऊन पावले. तेव्हां लोकांनी “अद्यापि सावध न्हावें. आपणांस पाठीशीं बांधून काढून पन्हाळ्यास नेतो.” ऐसे बोलले असतां न ऐकत तों जवळ शेपचास मात्र माणूस राहिले. खांसाच उठोन दरवाज्यांत आले.

त इलाचीबेग यांणे पुढे होऊन धरलै आणि कैद केले. कोणी हयार धरिलै. न्यास तेच वेळेस मारिलै, कबजी बावासही कैद करून पादशाहा विजापूर प्रांत सर्व हस्तगत करून, तेथील पादशाहा किळशांत कोऱ्हन, भौंवती फौज ठेवून, मोर्चे देऊन, तुळापुरीं मुक्कामास आले [होते] तेथें इलाचीबेग यांणीं महाराजांस धरून, माघारे जातां आपले लोक ठेवीत ठेवीत आला होता त्यांत मिळोन, दहापांच हजार फौजेने जमावनिशीं तुळापुरास जाऊन पोहोचला.

१९. त्या नंतर पादशाहास वर्तमान पोहोचलियावरि कबजीस नेऊन गुजरला. तेव्हां पादशाहा बोलले जे, “ हा आहमक कबजी, यांणे एवढे राज्य राजास वेढे करून बुडविलै. यास लागलाच सुळीं देऊन, तीरमार करून मारा, ” म्हणून सांगितलै. त्याप्रमाणे मारला. संभाजी राजे धरून आणिले ते समर्थांऔरंगजेब यासून खुषी होऊन कृत्यकृत्य जाले. भागानगर व विजापूर न बक्षीस देवकिसेन हस्तगत जाली. हें तरि कांहीं एक आयास न पडिती पुढे झ आयासाचे काम तें सहज जालै. दरोबस्त दक्षण साध्य होऊन फते जाली. हें चित्तांत येऊन बक्षीला फौज कलमी किती आहे विचारिलै. याउपरि एक वर्ण करावा. हिंदू ठेवून्च नये, म्हणून ओळे अन्न विकावे ऐसा हुक्म केला. तेव्हां सर्व वजीर यांणीं व सरदार यांणीं विचार केला जे, “ पादशाहा या उपरि निरंकुश जाले [म्हणून] हे बुद्धी जाली. पुढे परिणाम ठीक नाहीं. जाणून आसदखान वजीर वगैरे उमराव यांस विचार पडला. फौज कलमी विचारली. तेव्हां मसलत राहिली नाहीं, हें जाणून लोक दूर बडतर्फ करावे म्हणतील. व ओळे अन्न विकणे यांणीं हिंदू कसे ऐकतील ? परवरदिगार यांणीं जात निर्माण केली ती मोडती हें घडत नाहीं. हे दोन्ही बुद्धी पादशाहास चांगल्या जाल्या नाहींत. विनाशकाळ जवळच दिसतो.” ऐसे तर्क करून विचार करिते जाले. ओळे अन्न विकण्यास सांगितलै. ते समर्थी भीमा-पैलतीरीं पादशाही होते. तेथून यत्किञ्चित हिंदू मातबर सरदार व वाणी उदभी जेसिंग आदिकरून हिंदू तितके निघोन परतीरीं जाऊन उतरले. ते समर्थी मुसलमीन थोडे, हिंदू बहूत, हें कळले. वजिरांनी “ हें करणे चांगले नाहीं. हिंदू फार, सर्व बदलल्यावरि उत्तम गती होणार नाहीं.” ऐसे प्रकारे अर्ज केलियावरि मना करून चालतें तसें चालविलै. फौज

विचारिली, याउपरि दूर करतील हें जाणोन सर्वांनी वजिरानी मसलत केली कीं, “दोन्ही पादशाहाती तरि फक्ते जाल्या. एक महाराष्ट्र राहिले, यास संभाजी हस्तगत जाले, परंतु किले, कोट हातीं लागणे व त्यांचे भाऊबंद व बेटे आहेत, तसेच लोक मर्दाने शिवाजीराजे यांचे पदरचे उमराव कर्ते आहेत. राजा बेहोष जाला त्यांचे फळ पावलाच. तत्रापि यास कैदेत ठेविलियाने हे किले कोट देवतील. यास्तव यास कसें करावें, म्हणून पादशाहा विचारतील, तेव्हां यास मारावें, ठेऊं नये, हेच सर्वांनी सल्ला द्यावी. हे जिवंत असतां त्यांचे राज्यांतील माणसांस दुग्धा पडेल. यांचा वचक धरतील. यास्तव यांस विल्हे लाविले म्हणजे यांचे भाऊबंध सर्व सरदार एक होऊन किले कोट बळावून भांडतील. मोहीम प्राप्त होईल. सर्व अलम यांचे पोट भरेल.” असा विचार सर्वांनी ठरविला.

२०. संभाजी राजे बत्तीस पस्तीस वर्षांत, तारुण्य, पूर्ववयांत, बहूत स्वरूप-सुंदर होते. पादशाहांनी पाहून विचार केला कीं, “यास बाटवावा, मुसलमान करून नंतर मनसव सरदारी देऊन ठेवावा, म्हणजे मुसलमानी झाली. हा पुरुष चांगला व थोरले घरदाज [कुळांतील] आहे” म्हणून विचारावयास पाठविले कीं, “तुम्हीं बाटावें म्हणजे जीव वांचवून तुमची दौलत तुमचे स्काधीन करितों.” त्याजवरून राजे यांणी उत्तर केले कीं, “बाटा म्हणतां तरि हे गोष्ट घडावयाची नाहीं. ज्या अर्थी कैदेत आलों, तेव्हां वांचणे तें काय? तुमचे विचारास येईल तें करावें. तथापि तुमची बेटी द्यावी म्हणजे बाटतों.” ऐसे उत्तर सांगून पाठविले. त्याजवरून पादशाहास कोप आला. आणि सर्व वजीर अमीर यांस विचारले कीं, “यास काय करावें?” तेव्हां सर्वांनी सल्ला दिली जे, “हा आहमक आहे. बेहोष व उद्धाम आहे. याचा शिरच्छेद करावा.” याप्रमाणे बोलतांच आयुर्दीय सरला तशी पादशाहास बुद्धी होऊन शिरच्छेद करावयास सांगितले. तेव्हां तत्काळ आणून तुळापुरावरि शके १६१० विभवनाम संवत्सर यांत मारिले. संभाजीराजे सुरतपात्र म्हणोन पादशाहा बोलून ठेवीत होते. त्यांणी उत्तर केले कीं, तुमची बेटी द्यावी. त्याजवरून पादशाहा त्यांचा वध करितात, हं बेगमेस कळोन, सांगोन पाठविले कीं, वध करू नये, तो मारिले याजमुळे बेगम बोलली जे, “त्याचा प्राण माझे नांवे करून गेला. याउपरि

आपण दुसरा भ्रतार करणार नाहीं.” ऐसा निश्चय करून राहिली. हे पादशाहास समजले.

[मल्हार रामराव चिटणीसकृत संभाजीराजे यांचे चरित्र. कलम १४ ते २०]

क्रमांक १३ : : थोरले राजाराममहाराज यांचे चरित्र - प्रकरण

१. “ हे कापडी दिसतात.....परंतु कोण्ही मातवर आहेत.”

सर्व देशांत पादशाहाची फौज फिरु लागली. राज्य व्यापिले. पन्हाळ्यास वेढा घालून विशाळगड रंगण्याकडे फौजा धावल्या. तेव्हां बहूत विचार दुर्घट प्राप्त जाला. सहा चार महिने दम खाऊन फौज मसलत बळावत नाही. एखादे किलियावर राहून किला भांडवून दम खावा म्हणतांही किळेबंद झाले असतां परिणाम नाही. एखादे ठार्या बाहेर असतां दम झाला [तर] तेही ठीक नाही. त्याअर्थी कविले एकादे किलियावरि ठेऊन जमाव येथून फोडावा. जिकडील तिकडे वारापाणी करून गेले, फुटले, ऐसे करून सर्वीनीं ज्यांस जसें कलेल तसे दाहापांच, एकटेदुकटे ऐसे करून व मोगलाईत रोजगारास जातों ऐसे करून, पागा घोडे जसें निभावेल तें करून चंदीस येऊन पोहोचावे. आपण सडे होऊन पांच पंचवीस मुत्सदी सरदार ऐसे वेष बदलून, जंगम लिंगाईत कापडी यांचे वेष घेऊन चंदीस जाऊन पॉचावे. कविलियपाशी रामचंद्र नीळकंठ यांणीं या प्रांतीं राहून, आम्ही तिकडे गेलियावरि कविलेद्वी युक्तीनें काढून पोहोचावे, रायगडचीही बातमी वरचेवर राखून, तीही काढून आणून तिकडे युक्तीनें शिवाजीराजे कविले पोहोचतसे करून, आपण याच प्रांतीं राहून संस्थानें जतन होतील ती करून पुढे जसा विचार सुचेल तसें करावे, म्हणोन सांगोन ठेविले. आणि चंदीस निळोपंत प्रधान व हरजी महाडीक पूर्वीं संभाजी महाराज यांणीं

पाठविले होते त्यांस इकडील सर्व वर्तमान लिहून, “ तुम्ही त्या प्रांतीं फौज व जमियत व स्थाने बहूत बहूत खबरदारीने रक्षावीत, कायम असावे, तो आम्ही ही हरतऱ्हेने तुम्हांपाशी येऊन पावतो, ” ऐशी पत्रे लिहून व शाहाणीं माणसे इतचारी यांजवरोबर सांगोन पाठविले. आणि मुत्सदी व सरदार यांचे सर्वांचे मसलतीने ठराव केला. लंबचा पळा निभावून गेले पाहिजे म्हणोन गौप्यरूपे जावे. त्याजवरून संताजी घोरपडे व घनाजी जाधवराव व खंडेराव दाभाडे व प्रल्हाद निराजी व खंडो बळाळ चिटणीस एसे [यांनी] महाराजसुद्धां लिंगाईत वाण्याचे वेष धारण केले. आणखीही कोणी सरदार मातवर यांस वेष देऊन सर्वांनी एक मार्गे जावे हे ठीक नाहीं, घोळका न दिसावा, म्हणोन निराळे निराळे लावून दिल्हे. आणि गोकर्ण-वरून सौंध्यावरून श्रीव्यंकटेशावरून बैंगरुळावरून जावे [असे ठरविले.] सोबत लोक आणखी निघाले ते बैंगरुळपर्यंत जाऊन पावले.

९. तेथे महाराजांचे पाय धुतां पाणी पायांवर घातले. एक सेवक पाणी घालतो, एक पाय धुतो, एक पुसतो, हे तेथील लोकांनी पाहिल्यावरि कानडे भाषेने चर्चा केली की, “ हे कापडी दिसतात, परंतु पायांवरि पाणी घालून पाय धुवून घेणार, तेव्हां कोण्ही मातवर आहेत. ” असे आपले भाषेने बोलतां यांतही कोणी भाषा जाणणार होते त्यांणी ऐकिले. कानडे निघोन कोटांत गेले. तेथे ठाणे औरंगजेबांचे बसले होते. तेव्हां बोलेण समजणारांनी सांगितले. यावरून बहूतच दुर्घट प्रसंग पडला जे, परिणाम ठीक दिसत नाहीं. कसें करावे ? म्हणतां विचार करितां खंडो बळाळ चिटणीस यांणी सांगितले की, “ घावरे न होतां महाराज व संताजी घोरपडे व जाधवराव व दाभाडे यांणी एक मार्गे जावे. प्रल्हाद निराजी वगैरे यांणी राहिले सर्वांस घेऊन एक मार्गे जावे. निघावे. आम्ही आमत्रे दोन चार असामी आहेत ते घेऊन येथे राहतो. चौकशी पडली असतां कजाखी करून नांवे न सांगतां सुटून येऊन प्रल्हाद निराजी यांणी अमेके स्थळीं दम खावा तेथे पोहोचूं. न घडल्यासदी कोठे तरी जाऊन गांठूं. सर्वांनीच गेले असतां मागून घांवणे येईल. ” म्हणून काढून दिले.

१०. ते गेलियावर कानडे यांणीं कोटांत वर्तमान सांगितले. हे स्वयंपाक करून जैवितात तों चौकी आली. यांस धरून नेले. कोण म्हणून विचारिले.

“ कापडी यात्रेकरु, श्रीरामेश्वरीं जातों. दहा पांच आणखी होते ते जिकडे जाणार तिकडे गेले. अम्हांस दुसरीकडे जाणै म्हणोन राहिलों, ” सांगितले असतां त्यांस मारहाण करू लागले. डोईवर दगड दिले. चाषूक मारिले. परंतु कापडीच म्हणोन सांगितले. शेवट राखेचा तोबरा दिला असतांही आम्ही स्वच्छ यात्रेकरु म्हणोन पृथक् पृथक् मारहाण करून विचारीत असतांही सर्वांचे बोलणे सारखे [पडले]. तेव्हां कचेरींत चौकशी करणार बोलले कीं, “ यात्रेकरु हे स्वरेच. तसेच असते तरि इतके मारापुढे बोलते. यात्रेकरु यांस पीडा करणे ठीक नाहीं. ” तीन चार दिवस कैदेत ठेविले तीन उपोषणे झालीं. यांणी “ आम्ही यात्रेकरु बंदांतून सुटल्यावांच्यून अन्नग्रहण करीत नाहीं, ” ऐसे आग्रह धरून बसल्यावरि सोङ्गन दिले. ते संकेताप्रमाणे तेथें जाऊन प्रलहाद निराजी वगैरे एक जागां जाहले, आणि पुढे गेले. महाराजाही चंदी नजीक जाऊन पोहोंचले. तेथें यांणी सर्वांनीं जाऊन गांठिले. एकत्र जाले. नंतर बैंगरुळचे वर्तमान चिटणीस व पारसनीस यांसि महाराजांनीं विचारिले त्यांणीं झालेले सविस्तर सांगितले. ते ऐकून महाराज बहूत श्रमी झाले. या सर्वांनीं उत्तर केले जे, ‘ स्वामिकृपेकरून मुक्त झालों आणि आलों. आतां श्रमी होऊं नये ’ असें बहूत प्रकारे समाधान केले. चंदीस पूर्वी लिहिले होतें. आणखी लिहून पाठवून सूचना केली.

११. हे वर्तमान प्रधान व महाराजीक व तेथे हणमंते होते त्यांस कळलियावरि महाराजीक सर्व सलतनत घेऊन घेऊन, महाराजांचे दर्शन घेऊन सर्वांसि मंगळस्त्वान करवून, वस्त्राभरणे देऊन चंदीस घेऊन गेले. पोहोंचले. तेथें राजधानीं व सर्व दौलत इकडील दौलत जमली ऐश्वर्च होती, ते करू लागले. महाराज पोंचले हे देशी समजलियावरि कितेक सरदार, कारकून लोक, राज्यांतील कर्तीं माणसे तितकीं हरप्रकारे नाना वेष धरून, बैलावर बसोन, ज्यांस जसें कळलें तसे गुस, प्रगट, रोजगार निमिस्य, जाऊन पोहोंचले. त्यांचे सत्कार करणे, त्यांस योग्यता तसे वाढवणे, घोडीं हत्ती देणे, ऐसें करून फौज व जमाव पाडिला.

२. मराठे बहुत कजाख

३४. (असो.) औरंगजेब पादशाहासारखा शत्रू (ज्याची) लाखों फौज (व) खजीना बेमुचलक, छकड्यास छकडे द्रव्याचे भरोन कोटिशा (ज्याचे) बरोबर चालत आहेत (अशारीं लढणे,) आणि आपले सैन्य (तर) थोडे. यास्तव मनुष्य राखून, जायां होऊं न देतां, मसलतीने त्यांच्या सैन्यासभोवते हिंडोन, फिरोन त्यांस लंडगेतोड करावी; रयतेची मात्र वैरण राखून रानांतील वैरण जाखून टाकावी, रसद चालूं देऊं नये; आपल्या फौजेत मणाची धारण, त्यांच्या लष्करांत शेराची धारण; अशा तज्हेने करीत मराठी फौज किती आहे हा अदमास ध्यानांत येऊं देऊं नये; त्यांचे फौजेस चैन पहुं देऊं नये; त्यांचीं ठारीं (व) त्यांजकडे प्रांत मुळख वहिवार्यात होते, तेथील लोकांनी इकडे लक्ष ठेवून वागवें; आपली फौज ज्या प्रांतीं जाईल त्या प्रांतांतील लोकांनी, जमेदारांनी, खंडणी देऊन त्यांचा बचाव करावा; मोंगलांची फौज असेल तेयें तेयें पंचवीसां तिसां कोसांचे छत्यांनी राहून त्या फौजेस चैन पहुं देऊं नये, असे महाराज करिते जाले. लोभ करीतच असत. मोंगलांचे घोडे पाण्यावर आले असतां पाणी न पीत त्यांस मोंगली लोकांनी म्हणावें जे, पाण्यामध्ये धनाजी व संताजी दिसतो की काय? रात्री दिवसा कोणीकडून येतील, काय करतील, असें केले. मोंगलाई फौजेत आठही प्रहर भय बाळगीत. पादशाहासि बहुत आश्र्य जाहले की, “मराठी फौज ही बळावत आहे. अकस्मात यावे, बक मच्छ उच्चरून नेतो तसा धाला धालावा, शिपाईगिरीची शर्त करावी, प्रसंग पडल्यास माघारे पक्कून जावे. खाण्यापिण्याचा दरकार बाळगीत नाहीत. पाऊस, ऊन, थंडी व अंधारी कांहीं न पहातां घोळ्यावरच हरभरे व भाकरी, चटणी, कांदे खाऊन धांवतात. त्यांस कसें जिंकावें? एकया मुलकांत फौज आली म्हणोन त्यांजवर (फौजेची) रवानगी करावी, तों दुसरेकडे जाऊन ठारीं घेतात, मुळख मारितात. हे आदमी नव्हत, भूत-खाना आहे!”

३५. म्हणोन आपण खांसा स्वारी सातान्यास आली आणि किल्यास मोर्चे बसविले. किछ्हा न ये. लदूं लागला. चंदन वंदन कांहीं दिवस लढले. ते

दोन्ही किले घेतले. आपण खांसा स्वारी करंजावर डेरे देऊन राहिली. त्याचें नांव पादशापूर म्हणोन ठेविले. शाहाजादे यांस फौज देऊन परळीचे रस्त्यावर ठेविले. शाहापूर असें त्या जागेचें नांव पडले. किळ्यांभांवता खंदक खटला. सजेंखान यांस सेंदन्यानजीक ठेविले. त्यांणीं पूर्वेंकडील चांभार टेंकडीच्या खालीं डॉगर फोडून खिंड पाढली. तो रस्ता केला त्यास सर्जांखिंड म्हणत आहेत. कोंडोलीवर शास्तेखान फौजसुद्धां ठेविले. याप्रमाणे जिकडे तिकडे सरदार ठेवून वरतीं रसद जाण्याची बंदी केली. किळ्यांभांवते खंदक केले तेव्हां अगदीं बंदी जाहली. बाजारखेंडीवर धबधबा रचून तोफ दरवाजावर सुरु केली. येवेतेश्वराचे डॉगरावरही तोफ चालविली. तसेच पूर्वेंकडील चांभारखेंडीवर सजेंखानांनीं तोफा चढाविल्या. याप्रमाणे पादशाहांनीं पुरीच अडचण करून जखडबंदी केली. परंतु किळा नये. किळ्यावरील लोक हिंमतीचे, प्रयागबावा प्रभू हे सुभेदार, त्यांणीं बहूत शर्त केली. किळा लदूं लागला. परळीवर परशुराम त्रिंबक होते. त्यांणीं शाहाजादे अजमशाहा यांशीं राजकारण राखून किळ्यावर मदत व रसद पावती करणे ती व सामान दारूगोळा पावता करावा. लोकांसही दीलदिलासा देऊन किळा लढाविते जाहले. ते समर्थीं पादशाही लळकरांत धारण बहूत पडली. लळकरांत दाणा चारा मिळेना तेव्हां हलाकीत आले. बाहेरून मराठी फौजेची लांडगेतोड ! रसद चालेना, कही येईना व किळाही येईना ! जाणोन पादशाहा यांणीं हल्ला करण्याची तजवीज करविली असतां, आसदखान व पादशाहाजादे यांच्या सर्वांच्या विचारे मसलत वाढवावी, पादशाहास मराठे जातीचे कजात्व हैं समजावे, असाच बेत [ठरला तो] खानही राखीत आले. पादशाहांनीं श्रम केले ते निर्फळ होत असावे. तेव्हां किलेचे पूर्व भागीं ईशान्य कोनेस मंगळाईच्या बुरजाखालीं पादशाहांनीं सुरुंग करविला. पाटीभर माती काढून आणतील त्यास एक मोहोर धावी, असे लक्षावधी रुपये खर्च करून सुरुंग करविला. उडवावा ते वरच्यांस बातमी न समजावी, असा बेत राखून बुरजाखालीं दालचे बुधले पुरून, मोर्चे हुशार राखून, आपण खांसा तक्तराव्यावर बसोन स्वारी बाहेर आली. त्या समर्थीं बत्ती देवविली. किळ्यावरील लोक पादशाहाची स्वारी पाहाणेस मंगळाईचे बुरुजावर वरील तटावर उमे राहिले. त्या समर्थीं मंगळाईचे बुरजाची सोंड शें दोनशें

हात वरतीं उडोन जेथील तेयें कायंम झाली. त्या काळीं वरील लोक शें दोनशे तटाखाले पडोन मेले. खालील लोक मोर्चेबंदीचे बहूत मेले, व जाया झाले. कडवाचे दगड फुटोन तोफेच्या गोळ्याप्रमाणे लष्करांत पडोन कांही [लोक] जायां झाले व मेले. बुरुज उडाला ते समर्थीं धुराळ्याची गर्दी होऊन घटकाभर धुंदी जाली. धुंद निवळ्यानंतर किळ्यावरचे लोक हुशार होऊन नगारे, कर्णे तुतारे वाजवून तोफा [त्यांनी] सुरु केल्या. जागां जागां लोक उपे राहून तटावरून धोंडे लोटले. तें [कृत्य] पादशाहांनी पाहून आश्रव्य मानून, मराठे बहूत कजाख, आपण केल्याचे योगानें आपला नाश झाला [असें पाहून] तेणेकरून संताप पावले.

३६. सुरुंग उडाला ते समर्थीं प्रयागजीं प्रभु सुभेदार बुरजानजींक झाडाखाले बसले होते तेयें दगड येऊन पडले. त्यांचे आयुष्य बलोत्तर ! तीन धोंडे तिहींकडे, मोठा धोंडा वर्ता एक, अंत घराप्रमाणे झाले. आणि वर मातीचा ढीग पडला. तेव्हां घरांत खोलींत असावे असा भास त्यांस होऊन ईश्वरांनी [त्यांचा] चचाव केला. ते समर्थीं लोकांनी चहूंकडे पाहतां हरली जाहली जे, सुभेदार दिसत नाहीत. तेव्हां सर्व दरखदार व लोक मिळोन ज्या स्थळीं बसले होते तेयें येऊन पाहता मातीचा ढीग बुरजाप्रमाणे पडलेला. उकरून पाहतात तों झग्याचा पदर दृष्टीस पडला. त्याजवरून येथें आहेत असें ओळखून माती काढूं लागले. तों दगडाच्या आंतून [ते] बोलिले कीं, मी जिंवंत आहे ! असें म्हट्यावरून लोकांनी माती दगड युक्तीने काढून आंतून बाहीर काढिले. ते खैर होऊन निघाले. पुनर्जन्म झाला !! म्हणोन लोकांस पुन्हा हुशारी होऊन नगारे आदि वाढें केलीं. पुन्हा तोफा सुरु करतें झाले.

३७. तेव्हां सुरुंगानें किळा न आला, आपलाच नाश झाला, [हेव] किळ्यावर लोकांची शर्तमर्दी पाहून, पादशाहास आति कोप येऊन, तमाम लष्करांतील आपलीं हत्ती उंटे जमा करून आणविलीं व तीं मारून रचून किळ्यावर पायवाट करून हड्डा चढवावा म्हणोन हुक्कम करून, खांसा तखतराव्यावर बसोन पुढे चालू जाहला. हेव वर्तमान आसदखान वजीर [व] अमीर यांस कळलें. त्यांणीं येऊन बहूत प्रकारे अर्जे केला, परंतु आग्रह न सुटे. हेव पाहून आसदखान वजीर यांणीं शाहाजादे यांस जलदीने सांगून

पाठवून बहादर शाहाजादे यांस आणविलें. ते व आपण पुढे उमे राहून हात जोहून अंज केला जे, “हे लक्षावधी जीव इश्वराचे, यांस मारू नये. ही गोष्ट खुदास मानणार नाहीं. आम्हांस हुक्रम करावा. दोन चार दिवसांत हरप्रथन करून किला फत्ते करितो. ही गोष्ट आम्हांकडून न घडल्यास नंतर हजरतांनी मर्जीस येईल तसें करावे.” असें सांगोन पादशाहाची मर्जी ठिकाणावर आणोन डेन्यास जाणेविरशी विनंती केली. ते डेन्यास गेले. शाहाजादे यांणी परशारामपंत यांजकडे सांगून पाठविले की, “पादशाहाची मर्जी बहूत रुष्ट जाहली, आग्रहास पडले, [आतां] तुम्हीं आग्रह टाकावा. आग्रह न टाकिल्यास बहूत जीवांचा नाश होतो. हा द्रोहो तुमच्या माथां, यास्तव आग्रह सोहून पादशाहाची मर्जी राखावी. सुभेदार यांस सांगून पाठवावें, तह करून आपल्या लोकांचा बचाव करून किला द्यावा.”

[म. रा. चि. कृत थोरले राजाराममहाराज. कलम ३४-३७]

क्रमांक १४ :

: राजनीति

१. श्री राजगुण-प्रकरण

राजगुणप्रकरण यांत राजाचे गुण व पट्टराणी व युवराजा यांचे आचार व्यवहार कसे असावें हे विस्तारे करून सांगतो. प्रथम राज्य असें म्हणावयाचे तेव्हां त्यास सात अंगे सांगेकरून असावीं. तशी असलिल्यावर त्यास राज्य म्हणावें. हीं सात अंगे कोणतीं? त्यांचीं नवीं काय काय? तरि प्रथम अंग राजा, दुसरे प्रधानादि मंत्रिजन, तिसरे राष्ट्र, चवर्ये दुर्ग, पांचवें कोश, सहावें बल, सातवें सुद्धद् आसविषयी लोक मैत्र. इतकीं अंगे यथा लक्षणिक असलीं म्हणजे त्यास राज्य असें म्हणावें. हीं सात अंगे सांगितलीं तीं यथायोग्य असावीं [म्हणून] सांगितले तें कळावें? तरि एक एक विचारे करून अंगलक्षणे सांगतों.

त्यांत प्रथम राजा. त्या राजाचींच विविक्षायुक्त चिन्हें सांगतों. एकांग्रे करून ऐकावीं. राजा म्हणजे सर्वांचे, समुद्रवलयांकित पृथक्कीचें, पालन करितो म्हणून त्यास राजा म्हणावें. सर्वांचे पालन करणार [हा] सत्वगुण श्रीविष्णुता धर्म होय तेव्हां राजा पालन करणार विष्णु अंशाव्यतिरिक्त घडत नाहीं. विष्णुअंशाच होय. व पृथक्की-रक्षण अष्टदिक्पाल करितात व राजाही [करितो]. अष्टदिक्पाल यांचेही त्या राजाचे ठारीं अंश असतात. ते अष्टदिक्पाल कोणते? तरि इंद्र, वरुण, वायु, सूर्य, कुबेर, अग्नि, यम, रुद्र, ऐसे आठ देव. यांचे अंश असतात म्हणून राजा जो तो देवतांश म्हणावा. असे प्रकारचा राजा तो सर्व जगाची वृद्धि करणार होय. यास दृष्टांत. चंद्र उदयातें पावला असतां समुद्र परम हर्षातें पावून वृद्धिंगत होतो. तसा राजा बरवे प्रकारे धर्म करून पाहूत होत्साता प्रजेचें पोषण करितो त्या योगे करून प्रजा व राज्य, वृद्धिंगत होतें. राज्याची व प्रजेची वृद्धि जाहलियावरि राजाही परम शोभा पावतो. प्रजेचें पालन धर्म करून राजा न करी तरि आपण प्रजेसह नाश पावतो. येविषयीं दृष्टांत. ज्या नावेस नावाडी नसतो ते नाव बुडते. तसें राजा प्रजेस बहुत धर्म करून पालन मंत्रीसह नीती करून न करी तरि तें राज्य बुडतें. प्रजापालन उत्तम प्रकारे करीत होत्साता शत्रु पराभव पावतात. प्रजा आमचा राजा ब्रह्मदेवासमानच म्हणतात. धर्मता-न्याये करून चालणार राजा प्रजासह धर्म, अर्थ, कामसहित वृद्धीतें पावतो. याप्रमाणे राजा न चाले तरि प्रजांसह अधःपातास जातो. येविषयीं दृष्टांत. यवन परम नीच असतां कांही एक धर्म म्हणून स्थापून चालतात त्या योगे राज्य भोगितात. आणि क्षत्रिय कुळांत नहुष अधर्मकरून चालतां राज्यनष्ट होऊन अधःपातास गेला. यास्तव आधीं द्रव्यसंपादन करणे तें धर्मपूर्वक करावें म्हणजे राज्य वृद्धीतें पावतें. तेणेकरून राजा सर्व सुखास पात्र होतो.

धर्मकरून द्रव्य संपादन करावें. त्याचें चतुर्विध राजवृत्त असावें. तें कसें म्हणाल तरि धर्मकरून द्रव्य संपादिले त्याची वृद्धीही धर्मकरून करावी. तसेंच रक्षणही धर्मकरून करावें. तसेंच व्यय खर्चेही धर्मकरून करावा. ऐसे चतुःप्रकारे करून द्रव्याचा विनियोग धर्मकरून राजानें करीत असावा, तें चतुर्विधवृत्त कसें तें विस्तारे करून सांगतों.

द्रव्य धर्म करून कसें संपादावें? तरि प्रजा यांणी कृषि केली त्याजपासून

उत्पन्न होईल त्याचा सहावा भाग ध्यावा. आणि प्रजेस अन्य कांहीं एक उपसर्ग न लागावा मांडलिक राजे अथवा अन्य संस्थानिक असतील त्यांची राज्ये असतील ती पाहून त्यांस उत्पन्न होत असेल त्याचाही षष्ठांश ध्यावा. जो कोणी [मांडलिक] आपणांशी विरोध करील त्याचे पारपत्य करावें. दुष्ट दुर्वृत्त असतील त्यांचे राज्य हरण करावें. अपराधी असतील त्यांजपासून त्यांचे अपराधानुरूप उत्पन्न होय असे द्रव्य ध्यावें. प्रजेत कोणास पुत्र नसला तरि त्याचे दायाद कन्यादिक अधिकार असल्यास त्यांस धावे. कोणी नसल्यास त्याचे राजाने ध्यावें. वृत्यादि वादी प्रतिवादी यांचे न्याय-धर्मता-करून त्याजपासूनही द्रव्य ध्यावें. तें त्यांचे सामर्थ्य पाहून ध्यावें. याचे नांव धर्मद्रव्य-संपादन.

आता वर्धन कसे ? तरि सांगतों. वर्धन म्हणजे व्यवहार, एकोत्तर वृद्धि दिगुणित होय तो करून व अन्य प्रकार धर्मे करून शास्त्रीं सांगितले तसे प्रकार करावे. सामर्थ्य पाहून कमीही ध्यावें. द्रव्य दिगुणित वर्ते त्रिगुणित धान्य चतुर्गुणित रस अष्टगुणित ध्यावे.

आतां संरक्षण सांगतों. सांगितले तसे द्रव्य संपादन होईल त्याचे पांच भाग करावे. एक भाग धर्म करावा, एक भाग संग्रहास ठेवावा, एक भाव दिगंत कीर्ति नेणार असे जन त्यांस यशप्रद असा धावा, एक भाग आपण उपभोग करावा, एक भाग आपणांपासून उपजीविका करणार सेवकजन द्यांस धावा. यासच रक्षण असे म्हणावें. या पांच प्रकारे द्रव्य विभागून खर्च केले असतां इहलोक व परलोक साध्य होऊन अक्षय राहातें.

आतां व्यथ कसा करावा ? तरि दान सत्पात्रीं पात्रापात्र विचार करून करावें. तसेच देवालय-जीणींद्वार करावे. नूतन देवालये करावीं. वापी, कूप, तृटाक, आराम म्हणजे बाग करावे. धर्मशाळा बांधाव्या. ब्राह्मणांस अन्नदान व अनुष्ठाने करावीं. सर्व ज्ञातीस अन्नदान प्राणिमार्तीं करावें. उत्साह जयं-त्यादि पर्वे व महान् ब्राह्मिष्ठ ऋषीं यांस साहित्ये पुरवावीं. स्वास्थ्ये करून धावी. अनुत्पन्न असतील त्यांचे कुळुंबाची संस्था करावी. द्रव्य धावें. इतरही भिक्षार्थी यांस याचकांस विन्मुख न होतां द्रव्य धावें. त्यांचे मनोरथ पुरवावे. यश याग राजा याणे आपण करून ब्राह्मणांपासून द्रव्य देऊन करवावे. अग्रि-

होत्रे चालवावीं. धर्माचें लक्षण किती सांगावे? शास्त्रीं सांगितलें तसें त्या प्रमाणें षाहून करावे. तें दंभ व अभिमान न करितां सत्वबुद्धीकरून करावे. यास व्यय म्हणावे. हीं चार राजवृत्ते होत.

राजास विनीति मुख्यत्वें असावी, विनीति होण्याचें कारण सांगतो. नम्रता असावी. ते कोणते योगे येते म्हणाल तरि सच्छाब्ध-अवलोकने व सत्संगे करून प्राप्त होते. सच्छाब्ध पाहतांच सकल धर्मधर्म समजतात. येण करून इंद्रियनिग्रही घडतो. इंद्रियनिग्रह व सच्छाब्ध-सत्संगती करून विनयता सहज प्राप्त होते. याचें नांव विनीतिवान् राजा म्हणावे. आणखी राजाचे ठार्यां गुण असावे तेही सांगतो. शास्त्राभ्यास करावा. प्राज्ञ म्हणजे सकल शास्त्राचा अर्थ जाणावा. धृति म्हणजे धैर्यसंपन्न असावे. दक्ष म्हणजे सकलविषयीं चतुरता असावी. प्रगल्भता म्हणजे प्रौढता असावी. धारणा म्हणजे एकवार ऐकिले त्याचें स्मरण खचित असावे. शक्ति असावी. त्या शक्तीचे तीन प्रकार. प्रभुत्व शक्ति म्हणजे निग्रहदंड करणे, अनुग्रह म्हणजे कृपा करणे, येविषयीं सामर्थ्यवान् असावे. दुसरे मंत्रशक्ति सकल राजकारणादि विचार प्राप्त जाणणे, व मंत्र-गोपन म्हणजे कोणास मंत्र न संमजतां होत असावे, त्याचें विवरण मंत्रीसह सर्वकाल करणे, यास म्हणावे. उत्साहशक्ति म्हणजे कोणे एके कार्याविषयीं निराळस्यता व राज्यसाधन जाहले त्याजवर कृतकृत्य पूर्ण जाहले अशी बुद्धि न धरितां नित्य नूतन संपादण्याचा हव्यास करणे, यास उत्साहशक्ति म्हणावे. हे तीन प्रकार शक्तीचे होत. आतां वाचिमता म्हणजे सत्य आणि समर्पक मधुर अद्वितीय दुसऱ्याचें हृदय न दुखवेसे संभाषण करणे. दार्ढी म्हणजे ज्या कार्याचा निश्चय केला त्या पासून बुद्धि चंचल न होतां [तें] करणे. आपल्केशसाहिष्णुता म्हणजे समय परत्वे आपत्काल प्राप्त झाला तरि त्याचें दुःख न मानितां सोसणे. प्रभावता म्हणजे मोठी प्रतापयुक्त साहसे करून करणे. शुचि म्हणजे अंतरबाह्य पवित्र, मनाचे ठार्यां कुटिलता नसावी, व बाहेर करण्यांतही नसावी. मैत्र म्हणजे आपले समान योग्य सद्गुणी असतील त्यांशी मैत्री करावी. त्याग म्हणजे सत्पात्रीं दान व सदव्यय करणे. सत्य म्हणजे सत्यच बोलावे, ज्यास जें वचन दिलें तें रक्षावे. कृतज्ञता म्हणजे सेवक लोकांनी सेवा निषेने केली त्याची परीक्षा जाणून त्याचा गौरव व कृपा करून द्रव्यादि

देणे, आणि वाढवणे. कुल म्हणजे कुलपरंपरा धर्म चालत आले ते चालवावे, कुलवंताचे घरी कन्या चाव्या, व कुलवंताच्याच कराव्या. शील म्हणजे उत्तम प्रकारचे आचरण असावे. दम म्हणजे इंद्रियनिग्रह. अभक्ष-भक्षण अगम्यागमन हे दोन मुख्य निग्रह असावे. या प्रकारे हे वीस गुण सांगितले. या लक्षणे करून राजांने असावे. याजप्रमाणेच अमात्य व पुत्र व भृत्य व प्रजा यांजपासुनही शीक्षापूर्वक आचरण करवावे. ऐसे प्रकारे राजा अमात्यादिसह विनीतिभादि सांगितले गुणे करून चालत असतां विपुल लक्ष्मी राज्य पावतो.

[काव्येतिहाससंग्रह, पुस्तक १०, पृ. १२ ते पृ. १५]

२. बल-प्रकरण : धर्मयुद्ध

आतां धर्मयुद्धाचे प्रमाण सांगतो. धर्मयुद्धाचे ठारीं गज जे यांजवरि गजसादी याणीच जावे. व तुरंगयानी यांणी अश्वारूढ यांजवरिच जावे, रथी यांजवरि रथी यांणी, पदाति यांजवरि पदाति, यांजप्रमाणे यथायोग्य पाहून युद्ध करावे. यास धर्मयुद्ध म्हणावे. व आणखीही सांगतो. चतुरंग सेना असलिया जशास तसें योजावे. तें नसतां एक दोन अंगे करून सेना ज्याची असेल त्याशीं धर्मयुद्ध कसें करावें तेही सांगतो. अश्वारूढ झाले आहेत त्यांजवरि तीन पदाति याणीं जाऊन युद्ध करावे. गजावरि रूढ झाले यांजवरि पांच अश्वारूढ जे याणीं जावे. हेही धर्मयुद्धच होय. आतां अवध्य म्हणजे वधूं नयेत ते कोण कोण म्हणाल तरि तेच सांगतो. स्थलाचे ठारीं उभा आहे, वाहनावरी बसला नाहीं, व नपुंसक व हात जोहून आला त्यास व ज्याचा केशपाश सुटला आहे व वहनावरून उतरून पृथ्वीवर बसला आहे. व मी तुक्का आहे असें प्रकारे म्हणणार त्यास व निद्रिस्तास व युद्धास सज झाला नाहीं त्यास व नम झाला आहे व आयुध हातचे टाकिले आहे त्यास व जो युद्धास उभा न राहिला व युद्ध अवलोकन करीत असेल त्यास व दुसऱ्याशीं युद्ध करीत असतां त्यास, आपण न मारावे. व भय पावला असा त्यास व पलायन करून जाणार त्यास व आणत्वी वृद्ध तसेच बाल व खी व ब्राह्मण व मुख्याचे ठारीं तृण धरून उभे राहणार व जे पाणी पीत असतील त्यांस, तसेच भोजन करणारास व ज्याणीं युद्धकवच आंगांत न घातले त्यांस व

हृत्ती व अश्व, रथी व दूत यांस न मारावें. व राजा जो आहे त्यास राजा-व्यतिरिक्त दुसरे शूर यांणीं न मारावें. याजप्रमाणे धर्मयुद्धांत अवध्य सांगितले. याजप्रमाणे कपटयुद्धाचे ठार्थी हेच अवध्य आहेत.

आतां राजा जो याणे पुढे युद्धाचा प्रसंग प्राप्त ज्ञाला असतां शूर जे यांचे स्तवन करून त्यांस जो जे मागेल तें द्रव्य अलंकार भूषणे वस्त्र व सुवर्ण आदिकरून देऊन संतोषी करावें. ज्याची योग्यता [जशी] तशी पाहून द्यावें. म्हणजे त्याचे जयास्तव कोणता शूर युद्ध करणार नाही? सर्वही करतीलच आणि जयही पावेल. याजप्रकारे करून राजा जो याणे परराष्ट्र जिंकून प्रजा ज्या त्यांते पिता जसा अपत्याचे करिजे तो असे रीतीने धर्में करून व नीतीकरून दयालुत्त्वे पालन करावें.

राजा यासि युद्धादिकाचे ठार्थी हिंसादि पातके घडतात म्हणाल त येविर्शी इतिहास सांगतों. धर्मराज यांणीं भीष्मास प्रश्न केला कीं, राज्य करण्यात नाना प्रकारची पातके घडतात यास्तव क्षत्रियधर्मा इतका दुसरा कांहीं धर्म पापीयान् नाहीं. कांकीं यांत युद्धाचे ठार्थी ज्याचे पूजावंदन करावें त्याचाच वध करणे प्राप्त होतें. व शिक्षर्थही नाना प्रकारच्या हिंसा कराव्या लागतात. ऐसे असतां राज्य करण्यांत स्वर्गमोक्ष प्राप्ति ब्हावी असे यांत कर्म कोणतें आहे तेंच कृपाकरून सांगावें. याजप्रमाणे विचारिले असतां भीष्म उत्तर करितात कीं, पापी आहेत त्यांस शिक्षा करून राजा यास पुण्यवंत असे प्रकारचे साधुजन आहेत त्यांचे [व] गाई ब्राह्मणांचे पालन घडतें. व आश्रम-धर्मेंकरून धर्मसंस्थापना होऊन प्रजेचे पालन करून राजे जे ते शुचित्व पावतात. व यज्ञही नाना प्रकारचे घडतात. दाने त्रैं घडतात. राजा यास जयसमर्थी युद्धादिकाचे ठार्थी हिंसा व द्रोह घडतो. त्यास राजा जो तो प्रजापालन धर्मेंकरून करितो येणेकरून हें पातक राजा यासि नाहीं. प्रजेचे संरक्षण करणे हाच मुख्य क्षात्रधर्म होय. तेव्हां प्रजेस पीडा होतील त्यांचा परिहार करणे त्यांचे पातक नाहीं. व हिंसा व द्रोह केला असे म्हणून नये. प्रजा ज्या त्यांचे संरक्षण, विता पुत्रांचे करितो, तसे प्रकारे राजा येणे प्रजेचे पोषण पालन केले असतां पुण्याची वृद्धिच होते. आणि प्रजा पालनविर्शी संरक्षणार्थ द्रोह घडतात [तर] त्यांचे

पालनें करूनच प्राथश्चित घडतें. राजा जो तो प्रजेस धर्नेकरून व दानेकरून व ज्ञातिधर्मेकरून व दुसरा कोणी पीडा करीत असेल त्याजपासोन, चोरापासोन व अन्य हळेशापासून रक्षितो व प्राणदान करितो, हाच उत्कृष्ट धर्म घडतो. येणे करून या लोकीं संपूर्ण भोग भोगून परलोकाचे ठार्यी इंद्र-सलोकता पावतात. व ब्राह्मणांचे व गाईचे संरक्षणार्थ आपले प्राणाची व गृहदारादिकांची ममता न घरितां युद्धास प्रवर्तून ब्राह्मणादिकांचे पालन करितो हाच राजा यास अनंत-दक्षणायुक्त यज्ञ केल्याचे फळ घडतें. स्वगांचे ठार्यी देव पृथ्वीचे ठार्यी उत्कृष्ट धर्म कोणता म्हणून विचार करितात. त्यांत शत्रूचे बाण आपण सोसितात व शत्रूस आपण मारितात, प्राणाची गणना न करितां प्रजापालन करितात, याजपेक्षां उत्कृष्ट धर्म कोणताही नाहीं म्हणतात. शरीराचे ठार्यी जितके ब्रण क्षतें होतात त्या संख्येकरून अक्षर्या उत्तम लोकीं सुख भोगितात. संग्रामाचे ठार्यी ज्याचे शरीरापासोन रुधिर प्रवाह पडतो त्या रुधिरतीर्थी स्नाने करूनच सकल पातके भस्म होतात. संग्रामाचे ठार्यी ब्रणाच्या वेधना ज्या होतात त्या जे सोसतात त्या जशा तपें पंचाश्रिताधन इत्यादि करून वेधना करून सोसण्याचे श्रमापेक्षांही अधिक पुण्यदायक होतात. असें धर्मशास्त्रकर्ते बोलतात. ज्या शूरास स्वर्गसुखाची इच्छा असेल त्यांने महत्संकट युद्धाचे ठार्यी साहाय्याची इच्छा न घरितांच युद्ध करावै. धर्मराजा रे! जे आपले संगती युद्धाचे ठार्यी टाकून प्राणभये करून स्वतिक्षेम बरास आले त्यांचे पालन व पोषण कदापि न च करावै. संग्रामाचे ठार्यी शूर सहाय्य सोडून आपले प्राण वांचवावे एसे इच्छितात त्यांजवर इंद्रादि देवता क्षोभाते पावून नरकादि अधःपातास त्यांस नेतात. शूर जे आहेत त्यांणी आपण-पाशील शब्दे अल्ले सरलांही असतां लांकडे करून अथवा पाषाणे करून युद्ध करावै, शेवट हस्तेच करून प्रहार करावे, शेवट पशु जैसा पांदेकरून हस्ते करून शिरे करून दंष्रे करून करितात असे प्रकारे ही करावेच. परंतु शत्रूस पराडमुख कदापि न व्हावै. क्षत्रियास हाच धर्म कीं घरीं खद्वा जे याचे ठार्यी शयेवरी कफ व श्लेष्मा आदीकरून रोगादि पीडा पावून परम श्रम भोगून मरण हेच कोणी अधर्म होय. आतां क्षत्रियास मरण कसें घडावै म्हणाल तरि रणाचे ठार्यी कदन करीत होत्साता ज्ञाति जय हिंसा परिवेष्टित तीक्ष्ण शब्दे करून सर्वही आंग भिन्न जहाले आहे ऐसे होऊन मरण पावावै.

हेंच श्रेयस्कर होय. शूरास नाना प्रकारची क्षतेही ज्ञालीं असतां, आपले देहास कोठे काय जहालें हें भानही शूर जे यांस [नसते]. कोठे कोणतेही भूमीचे ठार्यी युद्धांत मरण जाले असतां तेच भूमी त्यास महाक्षेत्र ऐसी होऊन अक्षय लोक पावतो. यास्तव राजधर्मेच उत्कृष्ट होय. यांतच नीतीने राजा वर्तला असतां शास्त्र हेंच व ईश्वरी आज्ञा याजप्रमाणे प्रजापालनधर्मे करून, व ज्ञाने करून ईश्वरतत्व जाणोन, सर्वकाळ भक्ति व भजन एकाग्रे करून व गाई ब्राह्मणांची सेवा पालन करीत होत्साता मोक्षासदी पात्रच होतो. याज-प्रकारे ऐसे न करितां व राजा येणे राज्यरक्षणास योग्य पुत्र न जहाला असतांच राज्य त्याग केला तरि महत्पातके त्याचे मस्तकीं. ती कर्णीं म्हणाल तरि सांगतों. राजा येणे राज्याचा त्याग केला असतां संपूर्ण प्रजा व वर्ण-श्रमधर्म आदि करून भ्रष्ट होतात. गाई व ब्राह्मणादि प्रजा यांस चोरादिपीडा होऊन वध होतात. तितकेही अधर्म राजा यासच घडतात. यास्तव राजा याणे राज्यच करून चतुर्विध पुरुषार्थ धर्म अर्थ काम मोक्ष हे साधावे. असे प्रकारे करून धर्मराजाप्रति भीष्मे सांगितले आहे.

[काव्येतिहाससंग्रह, पुस्तक ११, पृ. ८७-९०]

क्रमांक १५ :

: श्रीहनुमंतस्वामीकृत
श्रीसमर्थांची बखर

१. श्रीशिव-समर्थ भेट

इकडे शिवाजीराजे याच्या स्वान्या तमाम फिरो लागल्या ठाणे किले सोडविले प्रतापगडीं वास्तव्य होते माहालात निद्रा केली होती. चवकी पहारे किल्या कुलपे बंदोबस्त येथास्थित असता महारात्री गलयात मेखला पायात पाढुका हातीं नारळ ऐसे खोलित जाऊन उमे राहिले. शिवाजीराजे यासी

जागे करून नारळ दिल्हा. तुझे राज्यांत माहापुरुष कोणकोणते स्थानी हे श्रुत नाही ऐसा बेफाम म्हणून शिक्षा केली. शिवाजी राजे याणी चरणावर मस्तक ठेवून विनती केली की क्षमारूप व्हावे वास्तस्थान कोठे हे सांगावे. त्यास मसुराहून आलो नांव रामदास ऐसे म्हणता च सा नमस्कार घातला तो स्वामी गुप्त जाहाले. राजाने पाहिले तो द्वार लाविली चवक्या पाहरे बंदोबस्त असता येणे जाणे कैसे जाहले स्वप्न म्हणावे तरी प्रत्यक्ष दर्शन प्रसाद दिला. मसुराहून आलो म्हणून बोलले आणि गुप्त जाहाले तेव्हा कोणी अद्भूत सामर्थ्यावान आहेत ऐसे चित्ती आणून दरवाजे उघडवून सर्व समुच्चय मिळवून मध्यरात्री कोणी आले होते हे तुम्हास श्रुत आहे की काय त्यास कोणी श्रुत नाही म्हणोन बौलिलेवर राज्याच्या नेत्रास आश्रु येऊन परम भाग्योदय मानिला. जे घन्य भाग्य होय दर्शन दिले. आंतपर स्वामी पूजा दर्शन देतील तर अन्न करु म्हणून प्रधान सुधा स्वारी करून स्वामीच्या शोधास निघाले. मसुर शाहापुरी शोध केला. स्वामी तेथे नाही चाफली आहेत ऐसे शिष्यानी सांगितले. नंतर श्रमी होऊन ते दिवशी मुकाम शहापुरी केला. तो मध्यरात्री राजा निद्रिस्त असतां स्वप्नी येऊन सांगितले की आज शष्टी म्हणऊन दर्शन दिले नाही. उदर्ईक सिगणवाडीस येणे. तेथें भेट होईल म्हणताच राजा जाग्रत होऊन स्वप्न सांगितले. प्राथकाळी कूच करून चाफलास आले तो कल्याण गोसावी यासी बरोबर घेऊन सिगणवाडीस गेले तेथे गुराखी पोरे मिळवून येक वानर व आपण बैसले यास पाहून उभयतांनी सा नमस्कार घातिले. राजाची स्वारी पाहून पैरं पळू लागली त्यास अश्वासून राविली. जवळ येऊन चरणी मस्तक ठेविता सदगदित होऊन विज्ञापना केली की दीनावर कृपा करावी व मग राजाची सुबुद्धि पाहून अनुग्रह केला. ते समई सुवर्णभुषेक पूजा करावी म्हणवून होन व मोहरा आणिल्या त्या पुढे आणून अभिषेक केला. ते द्रव्य गुराख्यासी लु (ट) वावे ऐसी आज्ञा केली. आज्ञा होता च पोरानें द्रव्य न्हेले. पुढे आज्ञा काय म्हणऊना विनंति केली त्यास आम्ही जो मंत्र सांगितला तो जप करावा उपासनेच्या ठारी प्रेम धरून येथा न्याये राज्य करून प्रजा पालन करावे. आम्ही मारुती स्थापिले त्याचे पूजेस पान्थल जमीन द्यावी. त्याजवरून ततक्षणी जमीन नेमून देऊन सनदा पाई अर्पण केल्या. रामनवमीच्या उछाहास चाफळचे अनुष्ठानास अकराशे होन नेमणुक करून

दिली. उपरांत आम्रवृक्षावरून चूडून राजेश्रीस प्रसाद आणून देणे म्हणुकन वानरास आज्ञा करता तीन फळे आंब्याची आणवून स्वामी पासी ठेविली आणि राजेश्रीस प्रसाद दोन फळे दिली. त्या च काली दोन फळ प्रसाद दिला. पुत्रद्वय समजोन राजा संतोष पावोन चरणी मस्तक ठेविता जाहाला. सेना संमुदाये यासी शरकरा वाटिली दुंदुभी त्राटोन अनेक वाद्ये घोषयुक्त नृपतीस स्वामीनी आज्ञा केली की चाफलास रामचंद्रजीच्या दर्शनास जाणे. तेव्हा कल्याणस्वामी चराचर श्रीरामचंद्रजीस निरोप की राजा दर्शनास आला आहे यास मस्तकीचा तुरा प्रसादार्थ घ्यावा. राजश्री समागमे कल्याण स्वामी जाऊन श्रीच्या कानी निरोप सांगितला. राजाने सा नमस्कार घालोन बधांजुली असता रामचंद्रजीनी तुरा मस्तकीचा राजापुढे टाकिला. कल्याण स्वामीनी सांगितले की श्रीरामचंद्रजीनी तुरा आपणस दिला आहे घ्यावा. म्हणवून उत्तर केल्यावर कल्याणस्वामीनी तुरा राज्याचे मस्तकी खोवून विजय हो म्हणून आशिर्वाद दिल्हा. राजेश्रीनी श्रीरामचंद्रजीची पूजा येथासांग ब्राह्मण-कर्वी करवून समाराघना केली आणि स्वारी तयार केली. स्वामी प्रसादे अवरंगजेबास जिंकीन ऐसी उमेद धरून स्वस्थानास राजा गेला. तदनंतर स्वामी चाफलास आले

[श्रीहनुमंतस्वामीकृत श्रीसमर्थांची बखर, पृ. १५५-१५७]

क्रमांक १६ :

: पेशव्यांची बखर

(सोहनीकृत)

१. श्रीमंताचे लग्न

शके १७०४ मध्ये श्रीमंताचे लग्नाचा बेत ठरला. तेव्हां अगोदर सरं-जामाची तयारी होऊ लागली. तमाम लोकांस बलावर्णी करण्याचा बेत ठरला हिंदुस्थान प्रांतीचे राजेजवाढे वगैरे संस्थानी यांजकडे बलावर्णांसाठी वकील पाठविले. दुंदेले व कोटेवाले, जयपूरवाले व उदेपूर, डीग,

कुंभेरी, भरतपूर [येथिल] संस्थानी यांस बोलावणी लग्नाची केलीं. नागपूर-वाले भोसले यांसही लग्नाचें बलावणे गेले. मारवाडांत जोधपूरवाले राजे यांसही बलावणे केले. तसेच गायकवाड यांसही बलावणे केले. तसेच हिंदुस्थानांत फौजा बाळगणारे शिंदे, होळकर, विसाजी कृष्ण विनीवाले यांसही लग्नास येण्याची आज्ञा सरकारची झाली कीं, “आपापले जागी सर्व बंदोबस्त करून, जेथे ठाणीं अंमल बसलेले असतील तेथे बंदोबस्त चांगला राखून, तितक्या फौजा तेथे ठेवून खाशाखाशांनी लग्नास यावे,” अशी आज्ञा होतांच त्याच बेतानें अवधा बंदोबस्त करून खांसे लग्नास निघाले. समागमीं हिंदुस्थानचे राजे रजवाडे, संस्थानी ज्यांस ज्यांस बोलावणीं होतीं तितक्यांस समागमें घेऊन निघाले. कोणीं खांसे आले व कोणीं कारभारी आले. अशा समुदायानिशीं निघाले. तसेच गुजरायेतून गायकवाड, आपला गुजरायेचा बंदोबस्त करून निघाले.

इकडे पुण्याहून हैद्राबादेस नवाब निजामअलीखां यांस लग्नाचें बलावणे करावयास पुण्याहून कारकून सरंजाम देऊन पाठविले. ते हैदराबादेस वकील सरकारचे होते त्यांणीं नेऊन नवाबांस भेटविले. सर्व मज़कूर नवाबांस निवेदीत केला कीं, “आपण वडीलपणे येऊन समारंभ केला पाहिजे.” त्यावेळेस नवाब खुशवर्कीत होते. म्हणोन संतोष पावले. नंतर नवाब बोलले, “बहुत अच्छा है;” असें बोलणें झाल्यानंतर नवाब निजाम-अलीखां यांणीं आपले फर्जदास हुकूम केला कीं, “राव पंडत प्रधान इन्की शादी होती है तुमने साथ फौज लेके सरंजाम समेत पुणे शादीकू जाना.” असा हुकूम नवाब पोलांजंग झ्यांस झाल्यानंतर सरंजाम फौजसुद्धां पोलांजंग डेरे दाखल झाले.

इकडे दक्षिण प्रांतीं संस्थानी होते त्यांस बलावणी झाली. कितुरवाले देसाई, सुरापूरकर बेरड, रामदूर्गवाले भावे, नरगुंदकर भावे, सावनुरवाले नवाब, टिपूसुलतान यांस कारकून बलावण्यास गेले. त्यांणीं जाऊन टिपूसुलतान यांस बलावणे केले. तेव्हां टिपूनें जबाब दिला कीं, “बहुत अच्छा हैं. हम आते.”

सातारकर महाराज लग्नासाठी पुण्यास आणिले. कुरंदवाडकर, मिरजकर, तासगांवकर, अशी पटवर्धन मंडळी लग्नास निघाली. कोकणांतून राधोजी

अंगरे कुलाब्याहून लग्नास आणिले. आनंदराव हरबाजीराव धुळप हेही लग्नास आले. मराठे सरदार राघोजी घोरपडे, निंबाळकर, अक्कलकोटवाले भोसले, शिंदखेडकर जाधव, भोइटे, घायवर, असे सर्व सरंजामी, पोंवार सुपेकर, मलठणकर, अमदाबादकर, घारची पोंवार मंडळी, नगरदेवलेवाले सुद्धां लग्नास आले. जितक्यांना बलावर्णी पोंचली, तितके सरंजामासुद्धां पुण्यास निघाले. असा समुदाय शहराभोवर्ती जमा झाला. तमाम फौजा आपापले मिसळीनै आपापल्या जाग्यावर उतरल्या.

अर्शीच तमाम मामलेदार यांस सरकारची पत्रे लग्नास येण्यासाठी गेली होती ते मामलेदार पुण्यास येऊन पोहोंचले. गुजराथ, कर्नाटक खानदेश वन्हाड माळवा, बागलाण, कोंकण व गंगथडी व कृष्णथडी व नरीथडी व सातारा प्रांतीचे व पंढरपूर प्रांतीचे व माणदेशांतील व औरंगाबाद प्रांतीचे असे मामलेदार, आपले आपले सरंजामानिशी पुण्यास दाखल झाले. तसेच सरसुभे खानदेश व बागलण व कर्नाटक, गुजराथ व गंगथडी व कोंकण असे सर्व सरसुभे पुण्यास येऊन पोहोंचले. सरदारही आले. ज्यांस इस्तमेल जाण्याची योग्यता त्यांस श्रीमंत जाऊन घेऊन आले. ज्यांस कारभारी सामोरे जाऊन आणावयाचे त्यांस कारभारी यांणी जाऊन आणिले. अष्टप्रधान, पंतप्रतिनिधी, पंत-सचिव, पंत-मंत्री, पंत-सुमंत, पंत-अमात्य, पंत-न्यायाधीश, पंत-राजाज्ञा, पंत-डबीर, असे सारे बुलावण्याबरोबर पुण्यास आले. तितक्यांत श्रीमंत सामोरे जाऊन, बहुत मानानें पुण्यास घेऊन आले. सातारकर महाराजही आले. नवाब पोलाजंग यांस श्रीमंत पुढे जाऊन, इतमानें घेऊन आले. त्यांजला मुक्कामावर उतरवून त्यांचे खाण्याविष्याचा व सर्व फौजेचे हत्ती घोडे, उंट इतक्यांच्या दाण्या रतिबाचा, जेथपर्यंत रहातील तेथपर्यंत एकदांच बंदोबस्त योग्यतेनुरूप करून दिला. तसेच भोसले व गायकवाड, होळकर व अष्टप्रधान, किरकोळ सरंजामी, पटवर्धन, विचुरकर, रास्ते व घोरपडे व निंबाळकर, दरेकर व पोंवार, असे सर्व मानकरी व पागे, इतक्यांचे शिलेदार, एकांडे पथकी असा सर्व समुदाय जमा झाला. सर्वांची नावनीशी लिहीतां मोठा विस्तार होईल.

या प्रमाणे तथारी होऊन, वधूनिश्चय बाळाजी बहिराव थत्ते यांची कन्या नेमस्त झाली. लग्नाचा बेत माघमार्शी ठरला. कृष्णाजी नाईक थत्ते

यांन्यायें लभसमारंभ करावयाचा ठरला. शहरांत आमंत्रण सर्व शहरास जाले. सरकारी मंडळी मामलेदार मंडळी एरवीं शहरचे लोक, ब्राह्मण मंडळी, गृहस्थ, भिक्षुक, अग्निहोत्री व दिक्षित व शास्त्री व वैदिक व ज्योतिषि, अर्शी सर्वांस आमंत्रणे केली. बाहेरचे सरदार गायकवाड व भोसले व होळकर व नबाब, खेरीज राजे रजवाडे हिंदुस्थानचे, इतक्यांचे वकील होते तितक्यांचे फौज सरंजामीं सुद्धां बलावणीं केली. अष्टप्रधानसुद्धां आमंत्रणे झाली.

अशी सर्व सिद्धता होऊन दोन्ही मंडळीं देवस्थापना झाली. नवरीची उष्टी हळद श्रीमंतांस आली. देवस्थापना झाली त्या दिवसापासून शहरांत लाख वरास सिधे चालू झाले. घरांतील घरघन्यांस, आणखी बिन्हाडे होतीं त्यामुद्धां टीप घेऊन सीधे पंचपक्नाचे दहा दिवसपर्यंत चालू होते. तसेच घाहेरून लळकरे होतीं त्यांस सरंजाम पोंचते होऊं लागले. उत्तम सिधे मक्नाचासुद्धां घावयाची आज्ञा झाली. ज्या दिवशीं देवस्थापना झाली, त्या दिवसापासून आहेराचा समारंभ पांच दिवसपर्यंत होत होता. आहेराच्या कापडाचे शतावधी भोत भरले. श्रीमंतपूजन थते यांकडून यावयाचे त्या दिवशीं वाढ्यांत मोठा समारंभ झाला. सर्वत्र लहानथोर सरदार होळकर, भोसले, गायकवाड, पाटणकर, दरेकर, घोरपडे, निबाळकर, सितोळे, भोइटे, धारकर, पोंवार असे किती गणतीस धरावे? तसेच सर्व पागे तसेच शिलेदार, तशीच सर्व मंडळी त्या सभेस आली. ब्राह्मण सरदार पटवर्धन, विंचुरकर, रास्ते, राजेबहादर, आपा बळवंत, चन्याबा बापू मेहेंदळे, बहिरो अनंत बेहेरे, बारामतीकर, आंगरे, नबाब पोलांग वगैरे सारे त्या सभेस आले. महाराज सातारकर यांस तख्त बसावयास केले होते. तेथें जाऊन महाराज बसले. सारी मुत्सदी मंडळी व कारभारी व कारकून व नानाफडणीस; व हरीपंत तात्या, बाजीपंत अण्णा, रामचंद्र गणेश, विसाजीपंत बिनीवाले, विष्णुपंत वाकनीस, महादाजीपंत गुरुजी, नारोपंत परचुरे, बाळाजीपंत लेले, बाबुराव केशव, लक्ष्मणपंत देशमुख, नारोपंत चक्रदेव, सदाशीवपंत करमरकर, गोविंदराव काळे, गोविंदराव पिंगळे, फडचे व बेबृळ्यांतील व जामदार-खान्यांतील व एकबेरजेंतील व शिलेखान्यांतील व जिन्नसखान्यांतील व तोफखान्यांतील व हशमांकडील, त्या त्या कारखान्यांतील दरोगे सरदार कारकनासमवेत त्या सभेस येऊन बसले. गोविंद शिवराम खाजगीवाले

व पानशे व बजाबा पुरंदरे, पोतनीस, चिटणीस, मुजमदार, असे सर्वे त्या समेत येऊन बसले. कोकणचे सरदार धुळप व खानविलकर वसई आरमाराचे सरदार सर्वे त्या समेत उमे आहेत. त्या समेत ५० पन्नास काठी सोन्याची उभी राहीली आहे. खेरीज रुप्याचे काठीवाले यांचा नेम नाही. थत्ते यांजकडील मंडळी श्रीमंतपूजन घेऊन आली. तीही समेत येऊन बसली. सारी सभा नानांनी अवलोकून पाहीली आणि चोपदारास विचारले, “कोणी यावयाचा राहीला की काय?” असा शोध करीतां दादाजी गंगाधर निसवत होळकर व बाढाजीपंत ठोसर असे राहीले होते, त्यांस बलावर्णी जातांच तेही येऊन हजर झाले. अशी सारी मंडळी येऊन बसली. कळवंतीणीचे नाच होतात. वाजंश्याचे बाजे होतात, चौघडे वाजतात. त्या समर्थीं शिलेदार कारकून असामी दोघे नानांनी जवळ बोलावून त्यांस उभयांस सांगितले, “तुम्हीं आरसे महालांत जाऊन दाजिबा आपटे व मोरोपंत भावे यांत सांगावें कीं, सकळ मंडळी येऊन बसली आहे व महाराज येऊन तखतावर बसले आहेत. थत्ते यांजकडील श्रीमंतपूजनविधी घेऊन बसले आहेत, अशी विनंती करून श्रीमंतांस लवकर घेऊन यावें.” असा निरोप कळतांच उभयतां अंत जाऊन त्यांनी श्रीमंतांस विनंती केली. विनंती करीतांच सरकारची स्वारी उठली. अंगावर पोषाक तमामी केला, डोकीस फेटा तमामी, आंगांत निमा, पाथांत विजार घालून समागमे दाजीबा आपटे प्रमुख मंडळी निघाली. श्रीमंतांचे मस्तकीं शीरपेंच व कळगी व तुरा मोत्यांचा व कानांत चौकडा, गळ्यांत मोत्यांच्या व पाचेच्या माळा, हातांत पौच्या, अशी स्वारी सरकारची निघाली. समागमे खिजमतगार मंडळी आपापले हुदे हुदे घेऊन चालते झाले. अशी स्वारी सरकारची मंडळी जेथे सभा होऊन बसली होती त्या दरवाज्याजवळ येतांच सारे चोपदार ललकारताच समोर महाराजांनी पाहीले. त्यावेळेस दाजीबा आपटे यांनी श्रीमंतांचे हातावरून फुलांचा हार गुंडाळून तेथून श्रीमंत आदब बजावित चालले. ते तखतापाशीं जाऊन, मुजरा करून, राजापुढे उमे राहीले. त्यावेळेस सकळ सभा, नबाब पोलांग सुद्धां, उभी राहीली. त्यासमर्थीं एकदांब सान्या चोपदारांची लळकारी झाली. तेव्हां नानासुद्धां किंत्येकांचे नेत्रांस आनंदाश्रू लोटले. मग महाराजांनी श्रीमंतांस बसावयास जागा दाखविली तेथें श्रीमंत महाराजांचे उजवे बाजूस तखतानजीक बसले. नंतर श्रीमंतपूजन

विधी झाला. त्यावेळेस मिक्षुक, ब्राह्मण, शास्त्री, पंडीत, ज्योतिषी, अग्निहोत्री वैदिक बसले होते, त्यांस देकार वांटिला. सर्वत्रांस पानसुपारी झाली. अत्तरगुलाब, हार, गजरे तुरे, सर्वत्रांस मानकरी व शिळेदार व पर-राज्यांतील आले होते, त्यांस देऊन समारंभ झाला. अवधी मंडळी श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन जाती झाली. महाराज राजे उठले. त्यांस श्रीमंत दरवाज्यापावेतों पौंचवित गेले. तेथून महाराज यांनी श्रीमंतांस आज्ञा केली कीं, “माघारे जावे.” नंतर दुसरे दिवशी तेलफळ नवरीकडे सरकारांतून निघाले. त्यावेळी थत्ते यांचे मांडवांत वन्हाडी व मानकरी व मुत्सदी व सरदार व बाहेरील संस्थानी वगैरे लघास येतील त्यांची मुदारत करण्यासाठी थत्ते यांचे मांडवांत राघोजी अंगरे सरखेल यांची व हरीपंत फडके यांची नेमणूक झाली. वन्हाडी मानकरी यांची बसविण्याची योग्यता पाहून ज्या ज्या ठिकाणी जे जे बसावयाचे त्या त्या ठिकाणी बसवून, अत्तरगुलाब, पानसुपारी, हार, तुरे, गजरे, वाटावयास सरकारांतून कारकून नेमले. त्यांस ताकीद दिली कीं, “तात्या व सरखेल सांगतील त्याप्रमाणे तुम्हीं चालावे.” अशी नेमणूक तेथिल झाली.

इकडे सरकारांत आहेराचा समारंभ चालला. राजे महाराज सातारकर, अष्टप्रधान, नबाब, भोसले, होळकर, गायकवाड, मानकरी मंडळी घोरपडे, निबाळकर वगैरे मुत्सदी मंडळी यांचे व मामलेदार मंडळी व सरसुभे, संस्थानी राजेराजवाढे यांचे, सर्व वकिलांचे, तसेच पागे, पथके, शिळेदार, रिसालदार या सर्वांचे आहेर सरकारांत आले. खत्वताचा समारंभ होत आहे तों वर न्यावयास थत्ते यांजकडून आले. वरप्रस्थानाची सिद्धता झाली.

श्रीमंत देवांस नमस्कार करून खारी बाहेर निघाली. थोरला हत्ती विनायक गज, आणवून त्याजवर रुप्याची अंबारी ठेविली. त्यांत श्रीमंत बसले. पाठीमार्गे खासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेटे हातीं चवन्या घेऊन बसले. पुढे खास जिलबीस बोथाटीबारदार, विटेदार व बाणदार व लगी त्यांच्यापुढे खासबदार अशी जिलीब पुढे चालली. जिलबीपुढे वाजंश्यांचे ताफे ताशेमरफे दोनशें वाजूं लागले. त्यापुढे चौघडे वाजूं लागतात. त्यांचेपुढे जिलबीचे हत्ती शेंपन्नास चालिले आहेत. त्यामध्ये जरीपटक्याचा हत्ती. मार्गे कोतवाल घोडे पांचसातशे सोन्याचे गंडे पट्टे व

पाठीवर भरगच्ची झुली, गळ्यांत मोहोरापुत्र्यांच्या माळा, [असे चालिले.] जिलबीच्या हत्तीपुढे पांचहजार खांसे, घोड्यावर स्वार होऊन बंदुकीचे आवाज करीत चालिले आहेत. त्यांच्यापुढे सांडणीस्वार शेंदोनशे व सुतरस्वार शेंपन्नास तोफांचे आवाज करीत चालिले. त्यांच्यापुढे दहा हजार स्वार चालिला. अशी स्वारी लशास वाडा डावा घालून निघाली. तेव्हां आघाडी पानशे यांचे वाढ्यापाशीं होती. श्रीमंतांच्या अंबारीमार्गे साहेब नौबती वाजत चालल्या. वाढ्यापासून तोफत्वान्यापावेतों एकसारखा फौजेचा थाट उभा राहीला आहे. सरकारचे अंबारीमार्गे वन्हाडणी बायका यांर्णा चालावें. बायकांमध्ये पुरुषांची दाटी न होई अशा बेतानें सभोवर्ती गियाई चालिले. त्यांच्यामार्गे भिक्षुक मंडळी, शास्त्री, पुराणिक, आग्निहोत्रि, ज्योतिषी व वैदिक असा समुदाय चालला. त्यांच्यामार्गे मोठाले सरदार, मानकरी, होळकर, गायकवाड, भोसले, विचुरकर, पटवर्धन, राजे बहादर, गणेशपंत बेहेरे, बहिरो अनंत, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, दरेकर, पाटणकर, थोरात, मोहिते, भोईटे, अक्कलकोटवाले, असे मानकरी चालीले. त्यांच्यामार्गे सातारकर महाराज अष्टप्रधानसमवेत, व त्यांच्यामार्गे नबाब पोलाजंग आणि राजे रजवाडे, संस्थानी, परराज्यांतील वकील, असा समुदाय मिरवत चालला असतां, त्यांच्यामार्गे सरकारची मुत्सदी मंडळी, नाना फडणीस सुद्धां समागमे कारकून मंडळी, शेट सावकार, उदमी असा पुण्यांतील समुदाय चालला. त्यांच्यामार्गे पागे सकल व कारखानदार सरकारचे व दरकदार, पोतनिस, चिटणीस, मुजुमदार असे मिरवत असतां, त्यांच्या पाठीमार्गे पागा घोड्यावर स्वार होऊन चालले. उंटावरील नौबती शतावधी वाजतात. अशा थाटानें व अशा समुदायानें मोळ्या सरंजामानें चालत असतां शहरचे लोक दुरस्ता माड्यांवर व गच्चयांवर उमे राहून तमाशा पाहातात. त्या समर्थी शहरचे लोकांनी सोन्याश्पर्याचीं कुले श्रीमंतांवर उडविली, अशी स्वारी समारंभानें नवरीचे मंडपांत पोहोचली.

त्या समर्थी जलकुंभ मस्तकी घेऊन दासी पुढे उभ्या. दर्हीभात वरून ओंवाळून टाकीले. कुळंबिणी घागरी घागरी घेऊन उभ्या होत्या त्यांस देणगी देऊन, स्वारी मंडपांत दाखल होऊन वरासनीं बसली. वरकड मंडळी मंडपात दाखल झाली. अगोदरच राघोजी आंगरे व हरीपंत तात्या सोयन्यांचे

मंडपांत तरतुदीस ठेविले होते, त्यांनी पुढे येऊन, सारे मंडळीस आंत घेऊन जाऊन, ज्या ज्या ठिकाणीं योग्यतेनुरूप बसावयाचे तसे बसाविले. श्रीमंत बसले त्याठिकाणीं आपा बळवंत व अमृतराव पेठे व दाजीबा आपटे वगैरे झाइन मंडळी बसली. नंतर मधुपक्न-विधि होऊन पाणि-ग्रहण-विधि झाला. त्या समर्थी वाजंश्यांचे बाजे, चौघडे व नौबती अशीं एकदांच सारीं वाजूं लागलीं व तोफांची सरवत्ती झाली. मग विवाह-होम होऊन ब्राह्मणांस दक्षिणा मंडपांत वाटली. मंडपांत वळ्हाडी होते त्यांस पानसुपारी, हार, गजरे, तुरे वाटिले. मग सर्वत्र मंडळी सरकारचा निरोप घेऊन निधाली ती आपापले ठिकाणीं गेली. श्रीमंत मात्र राहीले.

तेथें चार दिवश समारंभ भोजनाचा झाला. मुतसदी मंडळी व बाहेरचे वळ्हाडी सरदार वगैरे ह्या अवध्यांस चार दिवस यथासांग सोहळा झाला. बाहेरचे सरदार मंडळी व मराठे मानकरी यांस भोजने सरकार-वाढ्यांत झालीं. मोठी दक्षणा देकार रमण्यांत झाला. चार दिवस झाल्यावर साडे होऊन, वरातेची मिरवणूक निधाली. त्या दिवर्शी शहरांत सारे रस्ते झाइन, सडे टाकून, चिराकदाने लाविली. सरकारची स्वारी अंबारीत बसून वाढ्यांत यावयास निधाली. सारे सरदार, मानकरी, राजेरजवाडे, सातारकरमहाराज, अष्टप्रधान व पोलांजंग, आपले सरदार लोक-सुद्धां जसे जाते वेळेस लग्नास गेले तसेच येतेवेळीं त्याच थाटाने मिरवत हवया, नळे, चंद्रज्योती, झाडे नानातऱ्हेचीं सोडीत सोडीत मिरवत सुमुहूर्ताने वाढ्यांत झाले. नाचरंग सर्व होऊन, लक्ष्मीपूजन होऊन, सर्वांस पानसुपारी वगैरे अत्तर गुलाब, हार, तुरे वाटले. मग सर्वांस घरी जाण्याचा हुक्म झाला. सर्वत्र आपापले ठिकाणीं गेले.

दुसरे दिवसापासून सर्वत्र लोकांस मेजवानीचीं आमंत्रणे करून भोजनास बलाविले. मंडळी तितकीच आली. वाढावयास सर्व कारकून मंडळी नेमीली. तूप वाढावयास शहराचे सराफ नेमीले. एका एका पदार्थास एक एक कारकून नेमिला. सारे कारकून पितांबर नेसून, शालजोड्या कंबरेस बांधून, वाढावयास लागले. चार चार कारकुनांमार्गे एक एक शिष्या हातीं ओलों धोत्रे घेऊन वाढणारांचे घाम पुशीत असे. असा रोज समारंभ होत राहिला. होळकर, गायकवाड, भोंसले, व सरकारचे मानकरी-घोरपडे, जाघव,

निंबाळकर, पाटणकर, दरेकर, मोहीते, शिरके, थोरात, धुलप, खानविलकर, अशी मंडळी व पागे, पथके सुद्धां, शिळेदार, एकाडे, अशा अवध्यांस भोजनास घालून सर्वांस पोषाग योग्यतेनुरूप दिले. तसेच ब्राह्मण सरदार विचुरकर, पटवर्धन, रास्ते, बेहेरे, बाहिरो अनंत, राजेबहादर, बारामतीकर, आपा बळवंत, बन्या बापू भेहेदळे, पुरंधरे, पानशे, अशा सर्वांस अलंकार, वळ्ये योग्यतेनुरूप दिलीं.

[पेशव्यांची बस्त्र, पृ. ११५-१२३]

२. रंगाचा समारंभ

आतां पुढे रंगाचा समारंभ करावयाचा असें नाना व तात्या व पाटील-बोवा यांचे बोलणे होऊन, तिघेही उठून, श्रीमंत आरसे महालांत होते तेथें जाऊन, श्रीमंतांशीं पाटीलबोवा मुजरा करून बसले. तसेच नाना व तात्या नमस्कार करून बसले. त्या दिवशीं दरबार आरसे महालांतच झाला. असे बसले आहेत तोंच पाठीमागून आपा बळवंत व अमृतराव पेठे व माधवराव रामचंद्र, बन्याबापू भेहेदळे व निळकंठराव खाजगीवाले, महादजीपंत गुरुजी, त्रिवक्तराव राजे बहादर, बाहिरो अनंत पुरंदरे, परशुरामभाऊ पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, विचुरकर, पानशे, मराठे सरदार मंडळी असा दरबार त्या आरसे महालांत झाला असतां, महादजी शिंदे याणीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, “ हिंदुस्थानांत मोठे राजेरजवाडे हुताशनीचा रंग खेळतात त्याप्रमाणे रंग पुण्यांत ब्हावा. आतां हुताशनी तर गेली. परंतु चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस तसा रंग करावा असे माझ्या मनांत आहे. तेव्हां सरकारच्या मर्जीस येईल तें खरें. ” तेव्हां समस्त कारभारी, मुत्सदी, सरदार, मानकरी व पागे बसले होते तितक्यांचा रुकार रंगाविषयी पडला. “ सान्यांचे मनांत ही गोष्ट आली. आतां सरकारची आज्ञा कायती ब्हावी. ” असे बोलणे महादजी शिंदे यांचे ऐकून श्रीमंत म्हणतात, “ तों रंग राजेरजवाडे कसे खेळतात हें सांगावै. ” त्याजवर महादजी शिंदे याणीं जयपूरचा व उदेपूरचा व मथुरेचा व आग्न्याचा व गोकुळचा व वृदावन येथिल रंगाचा मजकूर श्रीमंतांस विदित केला. तो ऐकून श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट भरली व सर्वांचे रुकार पडले होते त्याजवरून श्रीमंतांचे मनांत ही वाटले, “ आपण तसाच रंग खेळावा. ” असे झाल्या-

नंतर चैत्र शुद्ध १ चा नेम ठरला. पाटीलबोवांस आज्ञा झाली कीं, “रंगाची तयारी करावी.” वाढ्यांत रंग करावयाची आज्ञा खाजगीवाले यांस झाली. खेरीज ज्या रस्त्याने कारभारी व सरदार व पागे होते तितक्यांस आज्ञा झाली कीं, “इतक्या मंडळीने तुम्हीं रंगाची तयारी आपापले ठिकाणी करावी.” त्यांत हरीपंत तात्या फडके व माधवराव रास्ते यांस आज्ञा झाली कीं, “तुम्हीं दोहों ठिकाणीं रंग मोठा करावा.” अशी आज्ञा सर्वांस होऊन दरबार बरखास्त झाला. पाटीलबोवा आज्ञा घेऊन वानवडीस गेले.

मग शिंदे यांणी तयारी रंगाची आपले लष्करांत केली. तसेच ज्या ज्या रस्त्याचे लोकांस आज्ञा झाली त्यांणीही आपले ठिकाणीं रंगाची तयारी दुरस्ता केली. तसेच शिंदे यांचे लष्करांत रंगाची तयारी केली. खेरीज जागोजागीं वाटेने सरकारचे व शिंदे यांजकडील हौद भरून ठेविले. गुलालची तयारी झाली. सरदार, मानकरी व पागे, पथके, शिलेदार, एकांडे उत्सदी व मानकरी व कारकून मंडळी असे तमाम तयार होऊन वाढ्यापाशी आले. तशीच सर्व फौज व हक्ती व सांडणीस्वार असे तयार होऊन उमे राहीले. सरकारचीही निधण्याची तयारी झाली. निधावयाचे वेळेस वाढ्यांत प्रोरल्या चौकांत बिछायत करून सरकारची स्वारी येऊन तेथें बसली. यावेळेस नाना व तात्या व आपा बळवंत, पेठे, त्रिंबकराव, परचुरे, नारोपंत वक्रदेव असे सर्व लहान थोर, खेरीज ब्राह्मण सरदार-रास्ते, विचुरकर, श्रोढेकर, बाहिरो अनंत, राजे बहादर, पानशे, पुरंदरे, माधवराव रामचंद्र, मराठे मंडळ घोरपडे, निंचाळकर, पाटणकर, मोहीते, दरेकर, मानाजी फांकडे, नोत्याजी जाधव, पाटीमागोन पटवर्षन, माधवराव रामचंद्र बिनिवाले व बेहेरे—असे सर्व येऊन नाचास बसले. तमाम पागे धायबर निकम, भोईटे, प्रोरात, बादूराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, निळकंठराव रामचंद्र, अवधूतराव गश्वंत, असे बावज पागे बैठकीस येऊन दाखल झाले. वानवडीहून गहादजी शिंदे तयार होऊन सरकारची स्वारी न्यावयास आले. असे समाज वाढ्यांत मिळाले. तेथें रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. त्या रंगाची वर्णना केती करावी? हजारो गुलालगोटे उडुं लागले. रंगाचे बंब चालूं लागले. इसाच गुलाल खंड्यांचे खंड्या वाढ्यांत उडाला.

असा रंग खेळून सरकारची स्वारी सायंकाळचे दहा घटका दिवसास

वानवडीस जाण्यास अंबारीत बसून खवासखान्यांत महादजी शिंदे व आपा बळवंत पाठीमार्गे बसले. वाढा डावा घालून, सरकारची स्वारी बुधवारांतून, कापडआळीने आदितवारांत हरिपंत तात्यांचे वाढ्यापाशी येई तोपर्यंत वाटेने सरकारचे लोकांनी रंग करून ठेविला होता, त्यांनी एकच गर्दी रंगाची केली. तसेच हरिपंत तात्यांचे वाढ्यापाशी स्वारी आल्यानंतर तेथे दोन घटकांपर्यंत रंगाचा मार झाला. त्या रंगाच्या योगाने रस्त्याने चिक्खल पडला. व शेंकडो पहळे गुलाल उधळला. अशा दोन घटिका येथे रंग खेळून सरकारची स्वारी पुढे रंग खेळत चालली. शेंकडों पहळे गुलाल हत्तीवर ठेविला होता तो रस्त्यांत उधळीत चालले. असे नाकझरी उतरून रास्ते यांचे पेठेंदून चालले असतां तसे खेळत रास्ते यांच्या वाढ्यापाशीं आले. तेथे रास्ते यांनी रंगाचा समारंभ केला. गच्छ्यांवरून रंगाचे बंब 'उहुं लागले.' तेव्हां स्वारीमध्ये जसा पर्जन्य पडतो असा रंग पहुं लागला ! दोन घटिका स्वारी तेथे रंग खेळून वानवडीस स्वारी दाखल झाली.

मग जेथे श्रीमंत बसावयाची जागा केली होती तेथे ते जाऊन बसले. तेव्हां शाझून सरदार, मानकरी व पागे व मुत्सदी व कारखून त्या कचेरीस येऊन बसले. बसल्यानंतर दोन घटीकापर्यंत नाच व गाणे झाले. नंतर रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. रंग खेळतां खेळतां रंगाचे पाट नदीस मिळाले. असा रंग द्वापरयुर्गी श्रीकृष्ण भगवान खेळले. तसा कलियुर्गी श्रीमंत सवाई माधवराव खेळले. असा कोणी खेळावयाचा नाहीं व मागेही कोणी खेळला नाहीं ! रस्यामध्ये गुलालाचा पेर व रंगाचा चिक्खल झाला तो किती गणतीस धरावा ? असा रंग खेळल्यानंतर सरकारची स्वारी स्नानास उठली. त्यासमर्या शिंदे यांणी शेंकडो कढया पाण्याच्या तापत ठेविल्या होत्या. शेंकडो ब्राह्मण पाणक्ये (हातांत) घंगाळ घागरी घेऊन उमे. असा बंदोबस्त स्नानाचा ब्राह्मण मंडळीचा झाला. तसेच मराठे सरदार, मानकरी यांचा केला होता. मग अवध्यांची स्नाने झाल्यानंतर ज्या कचेरीस रंग खेळले त्याच मतमाली डेऱ्यांत फरास याने येऊन, ती बिछायत काढून, नवी बिछायत घालून तथारी केली. सर्व मंडळी लहान-थोर स्नाने करून नवीं वस्त्रे घेऊन येऊन कचेरीस बसलीं. मग नाचास प्रारंभ झाला. मग महादजी शिंदे यांनी श्रीमंतास सर्व पोषाग जवाहीर,

शिरपेंच व तुरा वगैरे गळ्यांत मोऱ्यांच्या माळा असा दिला. तसेच सर्व कारभारी, मुत्सद्दी व कारकून मंडळी व शिलेदार लोक व मानकरी व हुजरातेचे लोक व पांगे, पथके असे सर्वांस शिंदे द्यांर्ना पोषाग वाढून नंतर पानसुपारी, अक्तरगुलाब, हार, तुरे गजरे दिले. इतका समारंभ होईतों तीन घटिका रात्र ज्ञाली.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली. तेव्हां हजार पांचशे दुशाका हत्तीवर लावून मोऱ्या थाटाने स्वारी मोऱ्या डौलाने चालली. ज्या समर्थी स्वारी माधारी आली त्या समर्थी शहरांत दुरस्ता चिराकदाने करून, लोक लोक आपापल्या माळ्यांवरून दिवे लावून तमाशा पद्धावयास उमे राहिले. त्यांर्ना त्या दिवशीं सोन्यारूप्याची फुले श्रीमंतांचे अंबारीवर उडविली. अशा थाटाने स्वारी वाढ्यांत दद्दा घटका रात्रीचे अमलांत दाखल होऊन श्रीमंत मसनदीवर बसले. सर्व मंडळीस पानसुपारी, अक्तरगुलाब देऊन घरी जाण्यांची आज्ञा सर्वांस ज्ञाली. त्या समर्थी सर्वांर्ना नजर नजराणे करून आपले ठिकाणी सर्व लहानथोर गेले. असा रंगाचा समारंभ ज्ञाला.

[पेशव्यांची बखर, पृ. १३९-१४४]

क्रमांक १७ : : खड्यांच्या स्वारीची बखर

‘ राव पंडित प्रधान जय असे ’

दसरा आला. ते दिवशीं नानांर्ना रात्रौ श्रीमंतांस सोने देऊन, आपण एकटेच प्रस्थानी निघोऱ्या गारपिरावर ढेरे देऊन उतरले. दुसरे दिवशीं शास्त्री, पंडित व जोशी मेळवून सभा केली. श्रीमंतांस उत्तम मुहूर्त पाहिला. तो नानांचे पाठीमार्गे पंधरा दिवशीं खांसा स्वारी निघावयाची, तों नानांर्ना आपण पुण्यांत येऊन खांसे अंबारीच्या खवासखान्यांत चवरी वारावयास बसून मोऱ्या समारंभाने खांसा स्वारी प्रस्थानी निघोऱ्या गारपिरावर डेण्यांत

जाऊन उतरले. पूर्वी पाटीलबाबा यांणी हिंदुस्थानांतून पाच्छाई यांची स्वारी व वजीरी व नालखी व पालखी माहीमरातब आणिली होती, व बहुत दौलत अपरंपर आणिली होती. त्यावेळी पुण्यांत सोन्याचा धूर निघत होता. सगळे पुरुषांतील वकील पुण्यास होते. फिरंगी यांजकडील वकील मालीट म्हणोन होता. सगळे वकिलांस ताकीद जाहली कीं, सर्वांनी स्वारी बरोबर यावें, पुण्यांत कोणी राहू नये. त्यावरून वकील मंडळ गारपिरावर येऊन उतरले. ब्राह्मण मुत्सदी पुण्यांत बहुत होते, त्यांस ताकीद झाली कीं, जेवढ्यास घोडे बसावयास असतील त्यांणी स्वारी बरोबर यावें. त्याजवरून मुत्सदी मंडळी व सरदार व मानकरी व पागे, पतके व लहान मोठे झाडून सरंजामी सुखां गारपिरावर डेरा दिला होता तेथें जाऊन उतरले. एक माहिना तळ गारपिरावर दिला होता. तेव्हां नाना बोलले कीं चार सावकार बरोबर असावे. सध्यां पैक्याची गरज आपल्यास नाही. समर्थी वर्षा सहा महिन्यांनी छावणी जाहल्यास पैक्याची गरज लागेल. म्हणोन हरिभक्त सावकार यास बलावून आणिले आणि विचारिले कीं, “तुमचे जवळ आज यावेळेस पैक्याची तयारी किती आहे?” त्याजवरून त्यांणी उत्तर दिले कीं, “यावेळेस ऐशी लक्षांचे तोडे घरांत बांधिलेले आहेत. येण्याजाण्याची अटक पाहिली नाही. आठा चहूं दिवसांची मुदत दिली असतां दहा पांच लक्षांची आणखी तयारी होईल.” असें उत्तर दिले. त्याजवरून नाना बोलले कीं, “याप्रमाणे ऐवजाची तथारी आहे कीं काय?” तेव्हां हरिभक्त बोलले कीं, “कारकून पाठवून मोजदाद ब्यरावी म्हणजे स्वात्री होईल.” दुसरे सावकार कर्ण व रास्ते व बाकडे तेथें होते व बानोडे व ताबेकर असे असे बलावून त्यांस विचारिले कीं, “तुमच्या जवळ आज ऐवजाची तयारी किती आहे?” तेव्हां कोणी सावकार एक कोट रुपये या वेळेस तयार आहेत असें बोलले, कोणी पाऊण कोट आहेत असें बोलतात, व कोणी सावकार पन्नास लक्ष. असें सावकार बोलूं लागले. तेव्हां नाना बोलले कीं, “आम्हांस गरज लागल्यास पैका येऊ. स्वारी बरोबर असावें.” सावकार यांस पालखीचीं वर्खे देऊन, सावकार खुशाल होऊन गारपिरावर येऊन उतरले.

नंतर दुसरे दिवशीं गारपिरावरून कूच होऊन कोरेगांवचे मुक्कामी गेले.

तेथें मोंगल यांचे वकील बरोबर होते, त्याणीं पेशव्यांचे लधकरांत चोर आतमीने टीप घेतली. यांजबरोबर फौज किती आहे? तेव्हां हुजुरांत मानकरी पंचवीस हजार व गारदी पंचवीस हजार व शिंदे यांजबरोबर चाळीस हजार, होळकर यांजबरोबर पंधरा हजार व पांढरपेशे मुत्सदी ब्राम्हण यांचीं धोवै वाळत घालावयाच्या दांड्या पंधरा हजार होत्या. याप्रमाणे धोवै भोजन-भाऊ बहुत आहेत. यांणीं तरवार काय मारावयाची आहे? आपण दर कूच पुढे यावै. असे वकील याणीं खुशालीचे वर्तमान निजाम अल्ली यांजकडे लिहून पाठविलें त्यांजकडे आमचे वकील गोविंदराव काळे, यांणीं तिकडील वर्तमान लिहून पाठविलें कीं, मोंगल यांजबरोबर लाख फौज व चाळीस हजार पठाण लढाऊ तोफखाना व जनानखाना दीडरै बायका बरोबर होत्या. त्या खेरीज नाटकशाळा ऐशी होत्या. त्या जनानखान्याच्या अंबाऱ्या ऐशीं बरोबर होत्या. दर अंबाऱ्यांत बायका दोन दोन याजबरोबर बैंगनी पलटण सजविले होतें. याप्रमाणे सरंजाम होते. म्हणोन वकील यांचे लिहिले आले. याप्रमाणे दिनचर्याचे वर्तमान त्यांचे वकिलांनी तिकडे लिहावै आमचे वकिलांनी इकडे लिहावै.

पुढे कोरेगांवाहूने कूच होऊन काढी तांदळीचे मुक्कामीं गेले, तों तेथें तासगांवकर परशुरामभाऊ पटवर्धन सोळा हजारानिशीं आले. त्यांस सामोरे स्वांसा स्वारी कोसभर जाऊन भेटले, आणि मोळ्या समारंभाने जाऊन आणिले. येऊन उतरले. पुढे तेथून कूच होऊन भिलवाडीचे मुक्कामीं गेले. तों नागपूर-वाले रघोजी भौंसले तीस हजारानिशीं आले. त्यांजबरोबर बाणांचा सरंजाम बहुत होता. त्यांस स्वांसा स्वारी तीन कोसावर सामोर जाऊन मोळ्या इतमामाने येऊन उतरले. त्याजवरून त्यांचे वकिलांचीं अवसाने गेलीं. त्याणीं नबाब यांजकडे लिहून पाठविलें कीं, “पूर्वीं लिहिले होतें, फौज पेशव्यांची कांहीं नाहीं. हलीं तासगांवकर पटवर्धन व नागपूरवाले भौंसले मिळाले. पन्नास हजारानिशीं येऊन भेटले. फौज बहुत जमत चालली.” तेथून कूच होऊन पुढील मुक्कामीं गेले तों हिंदुस्थानांतून शिंदे यांची फौज सरदार जिववादादा व लखोबा नाना शेणवी होते त्यांजबरोबर फौज पंचवीस हजार व कंपु दोन, नळी बेवीस हजार व तोफखाना तीनशें या प्रमाणे सरंजाम होता. त्यास स्वांसा स्वारी कोसभर सामोरे जाऊन भेटले. मोळ्या सन्मानाने येऊन उतरले.

बाजार बुणगे सुद्धां. दोन लाख फौज जमली. या शिवाय लहान मोठे सरंजामी बहुत येऊन मेटले, ते कोठवर लिहावे ?

दुसरे दिवशी त्याचे वकिलांस बोलावून जिववा दादाकडून जलदबाराची कवाईत करविली. तीनशे तोफांचा व बेवीस हजार कंपु नळीचा पांच आंख मोजीत तों एकदांच आवाज होई. या प्रमाणे चार घटीका कवाईत करविली. नवाब यांचे वकिलांस दाखविली. वकील यांची अवसानें गेलीं. वकील ह्याणो लागले कीं, ‘या आगी पुढे कोण ठरेल ? याजवरून वकील याणी निजाम-अली यांजकडे लिहिले कीं, तुम्हीं पुढे येणे तें विचार करून येणे. तिकडील मश्शुलमुलूख यांचे दिवाण यांस बहुत गर्व जाहला होता. ते म्हणो लागले कीं, “पेशव्यांची फौज किती आहे ती आधीं पाहून घेऊ. तेथून बालेघाटाचे सुमारे येऊन उत्तरले होते. हे ज्या मुक्कामीं होते, तेथून कूच होऊन सिनानदी आहे तेथे मुक्कामास आले. तो मुलूख मोंगल यांचे सरदार रावरंभा निंबाळकर परांडेवाले यांजकडे होता. आपला मुलूख पाठीं मार्गे टाकून त्यांचे मुलूखांत गेले. निजाम अली मोंगल पेशवे यांस वीस कोसांचे अंतर राहिले. इतके जवळ येऊन ठेपले. तेथून सिनानदी वरून दुसरे दिवशी कूच करून विचरणा नदीवर जाऊन उत्तरले. त्याला व यांला दहा कोशांचे अंतर राहिले. तेथे आठ दिवस मुक्काम जाहले.

एके दिवशी शिंदे व होळकर यांसि बलावून विचारले कीं, “तुमचे बरोबर पेंदार किती आहे ?” तेव्हां ते बोलले कीं, पंचवीस हजार आहेत. त्याचे सरदारांस बलावून सांगितले कीं, आमची पेशव्यांची पूर्वापार चाल अझी आहे कीं, अगोदर त्यांचे मुलूखांत व त्याचे आमचे भंवताला दोनशे कोसांत आपला मुलूख खेरीज करून दिवा मिळून नये. याप्रमाणे हुक्म झाला. पेंदार याचे सरदारांस सोन्याचीं कडीं व पोषाख दिले, आणि त्यांस सांगितले कीं, तुम्हांस लूट माफ आहे. मग पेंदार यांणी मोठीं मोठीं शहरे अवरंगाबाज व पैठण व जालनापूर व दुसरीं कितीक शहरे व मुलूख जाळून लुटून फस्त केला. दोनशे कोसांत दिवा नाही. मग त्यांजकडे कोटून रसद येईल ? आधींच पेंदार आणि त्यांत हुक्म झाला, मग काय विचारावयाचे आहे ?

एके दिवशी बाबा फडके तलाव्यास बाहेर पांच चार कोसावर गेले होते. तेथे निजाम अली मोंगल यांची कही घांटाखालीं होती त्या कहीच्या बरोबर

स्वार रखवालीस पांच हजार होते. व बाबांबरोबर पांच न्नारशीं स्वार होते. त्यांची व यांची वटेने गांठ पडली. त्या वेळेस बाबा फडके पळाले. तेह्वां फडके यांची दहा पांच घोडीं कहीवाल्यांनी धरून नेलीं. त्यांजवराबर स्वार भारी होते. त्यांणीं मार्गे जाऊन मश्रूल मुलूख यांजपाशीं खुशालीचे वर्तमान सांगितलें, “हरिपंत तात्याका बेटा तो भाग गया. याजप्रमाणे पेशवे यांची फौज आहे.” त्याजवरून मश्रूल मुलूख यांणीं खुशालीचे वर्तमान ऐकून तोफताना सोडला व साखरा वाटल्या. आणि रात्रौ आमचे गोविंदराव काळे यांस बलावून भांडांचा तमाशा केला. सौंगे बहुत आणिलीं. कर्शी म्हणाल तरि नाना फडणीस व दौलतराव शिंदे व परशराम भाऊ अशीं नांवे घेऊन सौंगे आणिलीं. आमचे वकिलास दाखविलीं. आणि बोलले याप्रमाणे पुढे ब्हावयाचे. असें आमचे वकिलास सांगितलें. चार प्रहर तमाशा जहाला. गोविंदराव काळे वकील आपले डेन्यांत जाऊन पत्रे श्रीमंतांकडेस लिहिलीं. तमाशाचे वर्तमान लिहिले. ती पत्रे श्रीमंतांकडेस आलीं. गोविंदराव काळे यांचे दिवाण गोविंदराव पिंगले इकडे नानाकडेस होते, त्यांणीं पत्रे श्रीमंत व नानांस वाचून दाखविलीं.

मग नानांनी थोरला डेरा दलबादल म्हणोन होता तो उभा करविला. त्या डेन्यांत पांच हजार मनुष्ये बसत असा होता. तिसरे प्रहरीं सगळे मानकरी शिंदे, होळकर, भौंसले, पटवर्धन यांस बोलावून कचेरी जहाली. तेथे वकिलाचीं पत्रे आलीं होतीं, ती राजश्री त्रिंबकराव परचुरे यांस सांगितले कीं, पत्रे सगळे मानकरी यांस मोक्षानें वाचून दाखवावीं. त्याप्रमाणे त्यांणीं वाचिलीं. सर्वांनीं वर्तमान ऐकले. मग श्रीमंतांनी दौलतराव शिंदे व भौंसले यांची मस्करी केली, “पत्रे एकतां, पुढे विचार काय करावा? निजाम अली व मश्रूल मुलूख याणीं अशीं सौंगे आणू नयेत तीं आणिलीं.” मग शिंदे यांणीं विनंती केली कीं, “आम्ही आजपर्यंत स्वारी केली नाही. पाटीलबाबा यांचा लौकिक. आमची पहिली स्वारी, परंतु महाराजांचे प्रतापे करून काय मौज ढोईल ती पहावी.” याप्रमाणे विनोद केला. बहुत हास्य केले. राजश्री परशरामभाऊ पटवर्धन बाजूस बसले होते, त्यांस बलावून सांगितले कीं, “स्वारीचे ओऱे तुमचे डोकीवर आहे. या मध्ये पोक्त मोठे तुम्हीच आहां, तुम्ही डोई दिल्याशिवाय पळा येणार नाही.” मग भाऊंनी विनंती केली

कीं, “शिंदे, होळकर, भौंसले असे मोठमोठे आहेत, व आम्हीही पाठीमागें आहोंच.” मग नाना बोलले कीं, “दोन टोळ्या केल्या पाहिजेत, आमचे तरफे भाऊ तुम्ही व बाबा फडके असे नेमावयाचे.” मग शिंदे यांस विचारलें कीं, “तुम्ही आपले सरदार कोण नेमितां?” त्यांणीं सांगितले कीं, “आमचे तरफेने जिवबादादा व लखोबा नाना.” मग भौंसले यांस विचारले, “तुम्ही आपले सरदार कोण नेमितां?” तेव्हां त्यांणीं सांगितले कीं, “आमचे तरफेने विछलपंत सुभेदार.” होळकर याणींही आपले तरफेने एक दोन सरदार नेमिले. नाना म्हणाले तुम्ही खाशांनी श्रीमंताजवळ असावै. पुढे सऱ्या फौजांनिशी लढाई करावी. मग खाशांवर पाळी येईल. आणि पोतनीस यांस बोलावून सांगितले कीं, “पोषाख आणावे.” परशाराम भाऊंस शेळा, पागोटे, शिरपेंच कंठी, व तुरा दिला. जिवबादादा व लखोबा नाना व विछलपंत सुभेदार व होळकरांकडील सरदार यांस याप्रमाणे पोषाख दिले. हे मोठमोठे मोहरे होते. वरकड मानकरी यांस विडे दिले. आणखी सांगितले कीं, आपले गोटांतून सऱ्या फौजा निवळून बाबा फडके पुढे पांच चार कोसांवर जाऊन पूर्वीच उतरले होते; कारण छापा येईल; असे समजोन चवदा हजार हुजरात मानकरी होते तेथें जाऊन उतरावै म्हणोन सांगितले. बरोबर बाजारबुणगे घेऊ नये. लढाईस सऱ्या स्वारीनिशीं जाऊन उतरावै. सडी फौज लढाईस पुढे किती गेली म्हणाल, तर साठ हजार होती. जेथे भाऊंची उडी पडेल तेथे साठ हजारांची उडी पडावी, याप्रमाणे सांगितले. इतक्यांचा मोड होईल तेव्हां मग खाशांवर पाळी येईल. मग दोन टोळ्या केल्या. खासे अवधे श्रीमंतां-पाणीं राहिले.

त्याजवळून दुसरे दिवशी निजामअली बालेघाटा खाली उतरून आले, तेथें एक दोन दिवस झाले. तेथून परांडा किळा बारा कोस होता. त्या किळथावर त्यांणीं बहुत सरंजाम केला होता. निंबाळकर यांजकडे किळा होता. जसे आमचे शिंदे, होळकर मोठे सरदार, तसे निंबाळकर त्यांचे सरदार. त्यांचा बेत तेथून कूच करून परांड्यांचे रोखे जावै. किळा पाठीमागें घालून तोंड धावै. आपल्यास किळथाचा आश्रय आहे. पेशवे यांस पाठीमागें कांहां आश्रय नाही. याप्रमाणे बेत होता. वकील याणीं श्रीमंत यांस बातमी लिहिली, उद्यांचा दिवस जाऊन परवां येथून कूच करून परांड्यांचे रोखे

जाणार त्यास तुम्हीं परवां तेथून घाला घालावा. परांड्याचे रोतें जाऊं देऊं नये. याप्रमाणे पत्रे आलीं. तीं नानांनीं वाचून पाहून श्रीमंतांकडेस दाखविलीं आणि परशराम भाऊंकडे पाठविलीं की, याप्रमाणे परवांचा वेत राखावा. त्याजवरून भाऊंनीं पत्रे वाचून पाहून दुसरे दिवर्शीं संध्याकाळीं तमाम सगळ्या गोटांत ताकीद केली कीं, उद्यां पहांटेची प्रहर चार घटिका रात्र आहे तीं स्नानसंध्या भोजन करून दिवस उदय पावत आहे तीं सर्वांनीं तथार असावे. सगळ्या लष्करांत जिकडे तिकडे तथारी होत आहे, कोणी जीनबंदी करीत आहे, कोणी भाकरी खात आहे, तीं इतक्यांत तिकडून बातमी आली कीं, निजामअलीं कूच करून चालते झाले. बरोबर सरंजाम भाकरीच्या कंठाला घोड्यांवर भरल्या, पाण्याच्या पत्ताला उंटावरून घेतल्या, बाजार बुण्णे मध्यें घालून मोळ्या आराब्यानें चालले. त्याचें चालणे मिजाशी बहुत, दिवसांतून चार कोस म्हणजे भारी. याप्रमाणे मिजाशी. इकडे परशराम भाऊ, यांचे खास पथक आठशे स्वारांची तथारी जाहली होती. बाकी फौज तथार होत होती. भाऊंचे लेक दोघे बरोबर होते, आपा व बाबा. पुतण्या विछ्लपंत सुभेदार होते ते पुणे मुक्कार्मी भाऊंस म्हणत होते कीं, “तुम्हीं सर्वांस पालख्या दिल्या आणि मजला पालखी कां नाहीं!” मग भाऊ बोलले कीं, “तरवार मारावी आणि पालखी मेळवावी!” तोही विछ्लपंत बरोबर होता. मग भाऊंनीं सगळ्या गोटांत सांगून पाठविले कीं, आम्ही पुढे तलाव्यास जातों, तुम्हीं मागाहून लैकर यावे.

याप्रमाणे सांगोन आठशे स्वारांनिशीं भाऊ चालते जहाले. खरड्याचे आलीकडे तीन कोस घोडेगांव होता, तेथें लहानशी टेंकडी होती त्याजवरून चढोन खालीं लवणांत निजामअलीं कूच करून जात होता. त्याजला व यांजला कोसा सवाकोसाचें अंतर राहिले. भाऊंनीं दुरबीण लाघून त्यांचे लष्कारांत पाहिले तीं इतक्यांत त्यांची कांहीं दहापांच हजार फौज पुढे वाढली होती. ती त्या डोंगरीचे आड होती ती भाऊंचे दृष्टीस पडली नाहीं. भाऊंनीं बाजूस पाहिले तीं जवळ टोळी देखिली. ती भाऊ बोलले कीं ही फौज कोणाची आहे? तेव्हां समजले कीं, गनीमाची आहे. ते पुढे आल्याची बातमी होती कीं, परशरामभाऊ म्हणतात ते पुढे आले आहेत. भाऊंची टोळी थोडकी पाहून त्यांनी पुढे चाल केली. मग भाऊ म्हणों लागले कीं

मागें पळावें तरी ठीक नाहीं आणि आमच्या फौजा अजून आल्या नाहीत. तेव्हां भाऊंनी सांडणी स्वार मागें जलद पाठविला की, तुम्हीं लौकर यावें. आमचें लढाईचें तोंड लागले. मग भाऊ घोड्यावरून खालीं उतरून श्रीमंतांस साष्टांग नमस्कार घातला आणि बोलले कीं, आतां महाराजांचे पाय समर्थ आहेत. इतके बोलून घोड्यावर स्वार झाले, आणि दोन हातींचे पटे उघडे केले, आणि घोडा पुढे घातला. इतक्यामध्यें गलीमाचे पांचचारशे स्वार पुढे येऊन तेथें हातघाई झुंपली. भाऊंचे ४०० स्वार पडले व त्याचे ५१४ शे. तों इतक्यांत भाऊंचा पुतेण्या विछलराव यांणे घोडा पुढे घातला. आणि दोन पठाण मोठे ठार मारिले. आणि मागें परतला तों तिकडून गोळी आली ती उरावर लागली. लागतांच घोड्यावरून खालीं पडला तो ठार जाहला. हैं पाहून भाऊंचे चिरंजीव आप्सा होते, त्यांणीं घोडा पुढे घालून विछलराव याचा मुर्दा उचलून पालखींत घालून मागें पालखीं रवाना केली. जीवंत मेला पाहिला नाही. मोहरा गनीम नेहूल म्हणोन जलदी केली. तों तिकडून दहा-पांच पठाण येऊन एकाने भाऊंवर हात टाकिला. तों डोळ्यावर जखम जाहली. दोघे चिरंजीव बाबा व आप्सा यांणीं भाऊंवर हात टाकिला त्या पठाणास ठार मारिला. तों इतक्यांत भाऊ शंभर स्वारानिशीं राहिले. बाकी स्वार पडले. तिकडून बाबा कूच करून जात होते, ते लढाईचें तोंड लागतांच तेथेंच राहिले. इकडे भाऊंचे अवसान गेले. तों इतक्यांत मागाहून विचूरकर यांचे पथक व निळकंठराव रामचंद्र परभू पागे होते त्याचें घतक आले. आणि विचूरकर यांचे बरोबर चारशे स्वार होते त्यांस बातमी लागतांच घांवत आले, आणांचे म्हणो लागले कीं, भाऊ कोठें आहेत? मग भाऊ बोलले कीं, तुमचा बाप होऊन पुढे उभा राहिला आहे. मग असे रागानें बोलले कीं, तुम्हांस यावयास एवढा उशीर काय? मग तों दोन्हीं पतके पुढे सरून लढाई बहुत केली. त्याजकडील लालखान पठाण सरदार मोठा होता, तो हत्तीच्या हवद्यांत चसून तिरंदाजी करीत होता. हत्ती ढेंगणा होता. विचूरकर यांजकडील बारगीर सिपाई तरवार मारणारा चांगला होता, त्याने घोडा पुढे घालून हत्तीच्या अंगाशीं भिडोन, हत्तीच्या हवद्यांतील लालखान पठाण खांसा मोहरा पाडिला. तों इतक्यांत त्यांजकडील वजीरखान पठाण सरदार मोठा होता, तो पुढे दहापांच

स्वारांनिशीं धांवत आला. त्याजवर निळकंठराव रामचंद्र परभू हा पुढे जाहला. आणि वजीरखानास ठार मारिले. मोठे मोहरे खांजकडील दोन पडले, व आमचा मोहरा एक विछलपंत पडला. इतक्यांत बाबा फडके दहाबारा हजारांशीं येऊन पॉचले. व जिवबादादा व लखोबानाना व विछलपंत सुमेदार सगळे कौजानिशीं येऊन पॉचले. हें पाहून त्याजकडील असगूलखान सरदार लढत होता तो परतला. पहिली हातधाई तों मार्गे परतला आणि गोट जेथे थांबला होता तेथे गेला तेव्हां राहिली तोफांचे तडाकयास बारा पंधराशें मुर्दा पडला.

मग जिवबादादा यांणीं तीनशें तोफांचा खटारा पुढे लाविला, आणि बेवीस हजार नळी पळटणाची उभी राहिली. एक बाजूस हुजुरात मानकरी उभे राहिले. व एक बाजूस विछलपंत सुमेदार बाणांचा सरमजाम घेऊन उभे राहिले. दिवस सकाळचा सहा घटिका आला. मग तोफा तोफांची लढाई लागली. मग तिकडून गोळे इकडे येऊ लागले व इकडून गोळे तिकडे जाऊ लागले. एकच तडाका तोफांचा उसळला. संध्याकाळचा दिवस सहा घटिका राहिला, एकच मारा जाहला. इतक्यांत त्यांजला वारा सोईचा होता धूर आमचे लष्करांत येऊ लागला. मग भाऊ बोलले की, वारा जर कृपा करील तर वरें आहे. मग भाऊंनी श्रीमंतांचे स्मरण करून वाञ्याची प्रार्थना केली की, महाराजांचे पुण्य अहे तर तुं कृपा कर. असें म्हणतात एक दोन घटिकेत वारा तिकडे फिरला. धूर इकडे येत होता तो तिकडे जाऊ लागला. मग भाऊंस अवसान आले. मग भाऊ म्हणौं लागले की, वाञ्यानें कृपा केली आतां भीत नाहीं. मग राजश्री सखारामपंत पानसे यांस पुढे बलावून सांगितले की, थोरल्या तोफा तोफखान्याच्या पुढे आणाव्या. पळटणी तोफांनी काम होत नाहीं. मग सखारामपंत पानसे यांणीं सतरा तोफा पुढे ओदिल्या. त्या तोफा बहुत मोळ्या होत्या. एक एक तोफेस बैल दोनशें ओढा-वयास लागत अशा होत्या. त्या तोफा सुरु होत तों अस्तमान जाहला. मग त्या तोफा सुरु जाहल्यावर दणाण झाला. तिकडे अस्तमान होतांच मशाला लागल्या. हवयांचा उजेडे पुढे बहुत पडला. मग विछलपंत सुमेदार यांणीं बाणांचे छत करून सोडिले. आणि जशी परजन्य वृथी होते, त्याप्रमाणे बाणामार्गे बाण सोडून एकच मार केला. आणि सर्वांनीं एकदांच हरहर

महादेव ! करून एकदांच उड्या घातल्या. मोठी लढाई मातवर जाहली. अशी रात्र प्रहर होई तों मोठी ख्याती लढाईची जाहली. जिवबादादा यांणी मोठी मर्दुमी केली. माणसे पडलीं त्याची संख्या त्या वेळेस राहिली नाही. आमचे तफेने गोविंदराव काळे वकील तिकडे होते, त्यांणी नवाब यांचे लष्करांत फितूर केला. पठाण चाळीस हजार पुढे तोंडावर लढत होता, तो फितूर होतांच पठाण मार्गे पाय घेऊ लागले वाय बार करूं लागले. मग नवाब यांणी पाहिले की, आपले लष्करांत फितूर दिसतो, पठाण तुटून पडत नाहीत. असे पाहून जरिपटका नवाब यांणी फिरविला. निजामअली याची बुद्धि फिरली. श्रीमंतांचे दैव थोर म्हणोन, ईश्वरीअवतार महणून त्या वेळेस यश आले. नवाब मार्गे फिरतांच मश्तुलमुलख दिवाण पुढे तोंडावर त्यांणी मार्गे पाहिले तों खांसे फिरले, जरिफटका फिरला. हे पाहून मश्तुलमुलख फिरले, आणि पळत चालले. आमची फौज अंगावर मारीत चालली तों दोन कोस अंगावर गेली. तोफखाना त्यांचा लुटून आणिला पेंढारी यांणी त्याजकडील घोडे, राऊत, थकले असे पाहून शेले पागोटीं लुटून घेऊ लागले. पेंढार यांणी एकच घाई केली. नवाब यांणी मार्गे जाऊन खरड्याच्या गर्दीत खांसे शिरले. आणि जासुदावरोवर चिठ्ठी पाठविली की, “रावंडित प्रधान जय असे. लढाई महकूब करावी. आम्ही तहाचें बोलणे लावितो, तुम्ही जॅ मागाल तें देतों, शरण आहों.” याप्रमाणे जासूद, सांडणीस्वार व भालदार बोलावयास आले. मग भाऊ बोलले की, हल्डा करून लुटून ध्यावे, पहातां काय ? तों इतक्यांत गोविंदराव काळे वकील त्यांजकडे होते, त्यांणी चिठ्ठी लिहिली की, “नवाब शरण आले त्यांस मरण धावयाचे नाही. यांचा आपला भाऊपणा आहे. यांणी या समयास आपल्यावर स्वारी करू नये. घरे असो. तुम्ही लढाई महकूब करावी करीत नसल्यास शिकके कटार पाठवितो.” याप्रमाणे लिहिले वकील यांचे आले. मग भाऊनी लढाई महकूब केली. तो इतक्यांत दुसरी चिठ्ठी वकील यांची आली की, “लढाई महकूब करविली खरी, परंतु नवाब हे रोखून बसले आहेत. रात्री लढाई महकूब करून सकाळी पुन्हा लढाईचे तोंड धावे असा बेत दिसतो. आपल्यास पाणी नाही. डोहो पाण्याचा त्यांणी राखिला आहे. त्याजकडे सांगून पाठवावे की, तुमच्या मनांतून सल्ला करावयाचा असल्यास पाणी आमचे स्वाधीन

करावे. नाहीं तरि आतांच हळा या वेळेस करितों.” असें सांगून पाठविलें. तों त्याजवरुन तो अडला. रात्रीचा विषय पडला. म्हणोन त्यांनी आपली फौज पाण्यावरुन उठविली. मग आमचा कंपू पाण्यावर जाऊन उतरला. मग भाऊंनी फौजेच्या चार टोळ्या करून त्यांची फौज मधी घालून उतरले. नबाब खासे मात्र गढींत शिरले होते, फौज दरोबस्त बाहेर होती. नबाब यांचे बरोबर चारण यांचे बैल चाळीसहजार दाण्यांनी भरलेले होते, ते पेढार यांनी लुटून पेशव्यांच्या लळकरांत आणिले. त्यांस दाणा व पाणी नाही. लोटाभर पाणी निजामअली यांचे लळकरांत द्यावे आणि एक रुपया ध्यावा व शेरभर पीठ द्यावे आणि रुपया ध्यावा. अशी याप्रमाणे त्यांची अवस्था केली. नबाब यांचे तहाचें बोलणे लागले. तों प्रातः काळ जहाला.

परशरामभाऊ यांचा पुतण्या विछलपैत सकाळचे सहा घटिका दिवसास लढाईत पडला, व भाऊंस जखम लागली त्या वेळेस भाऊंनी हातचिढी नानाकडे मारें लिहून पाठविली कीं, “आमचा गळाठा फार आहे, स्वारीची गोष्ट कठीण दिसती.” मग नानांनी चिढी पाहून नानांचेही अवसान गेले. नानांनी लौकर भोजन करून, प्रस्थान बरोबर घेऊन, सरकारचे व नानांचे मध्यें डेरा पेठे यांचा होता, तेथें प्रस्थान घेऊन सरकारचे डेन्यास आले. तों श्रीमंत जेऊन उठावयास जहाले होते, इतक्यांत नाना आले. मग देवघररचे राहुर्टीत गालीच्या टाकून श्रीमंत व नाना व आपा बळवंत व गोविंदराव पिंगले असे तेथें बसले. आणि नानांनी भाऊंकडील चिढी आली होती ती श्रीमंतांस दाखविली, आणि विनंती केली कीं, “येतांना पेढ्यांचे डेन्यास प्रस्थान ठेवून निघोन आलों आहों. पुढे सध्या स्वार्ंत जावयाची आज्ञा असावी. कारण भाऊंचा गळाठा बहुत आहे, म्हणोन जावयाचे.” हें बोलणे नानांचे ऐकोन श्रीमंत बोलले कीं, पुढे जाण्याचे कारण काय? संध्याकाळपर्यंत गालिमाचा फडशा होतो, न जाहला तर तुम्ही व आम्ही बरोबरच जाऊ. पुढे जावयाचे कारण पडत नाही. संध्याकाळ पर्यंत स्वारी फत्ये होती, संशय नाही.” महाराजांचे उत्तर ऐकोन नानांनी विनंती केली कीं, “आपण बोलत नाहीं, भगवान् गोपाळ कृष्ण बोलत आहेत! आपण ईश्वरी अवतार आहांत. आपल्या मुखांतून निघेल तें प्रमाण.” नानांचे मनांतून पुढे जावयाचे नव्हते, परंतु महाराजांचे मुखांतून

काय निघतें तें पहावें. मग श्रीमंत व नाना कचेरीच्या डेण्यांत जाऊन बसले. तों इतक्यांतु शिदे व होळकर व भोंसले खांसे अवघे श्रीमंताजवळ घेऊन बसले. अवध्यांच्या डांका सांडणीस्वारांच्या होत्या. घटिके घटिकेची बातमी कळत होती. संध्याकाळ जाहला. मग शिदे व होळकर व भोंसले जेवावयास जावयाचा निरोप मागू लागले, मग श्रीमंतांनी उत्तर केले की, “आज निरोप कोणास घावयाचा नाही. खांशांनीं अवध्यांनीं आमचे पंक्तीस जेवावयास रहावें. खाशी मंडळी पंक्तीची असेल ती निवळून बाकी फौजेस निरोप घावा. शेवट पर्यंत काय वर्तमान लढाईचे येईल तें पाहूं, नाही तर याच पार्थी पुढे जाऊ.” मग खांशी मंडळी पाहिली तों सहाशें असामी खांसे मात्र राहिले. मग वांकनीस यांत बलावून सांगितले की, स्वयंपाक लवकर ‘करावा. मग वांकनीस यांनी दहा, पांच आचारी लाऊन स्वयंपाक करविला. तों रात्र सहा घटका जहाली. नंतर भोजन होऊन कचेरीस डेण्यांत आले. तों रात्र दहा घटका जाहली. तों इतक्यांत लष्करच्ये खुशालीचे वर्तमान अकरावीचे अमलांत बाबा फडके यांचा सांडणीस्वार घेऊन आला. फडके यांनी चिठी लिहिली की, “नबाब कोसभर मार्गे हटले. आम्ही आंगावर मारीत चाललों आहों. पेंदार यांनी त्यांची खराबी बहुत केली.” हे खुशालीचे वर्तमान ऐकून सांडणीस्वारास् सोन्याची कडी व पोषाख बक्षीस दिला. पुढे तेरावीचे अमलांत जिवबा दादा यांचा सांडणी-स्वार खुशालीचे वर्तमान घेऊन आला. जिवबा दादांनी चिठी लिहिली की, “निजामअली दोन कोस मार्गे हटले. आणि त्यांचा तोफखाना आम्ही लुटून आणिला आहे. स्वारी फत्ते आहे.” हे ऐकोन सांडणीस्वारास शेराचे कडे सोन्याचे बक्षीस दिल्हे, व पोषाख दिल्हे. पुढे पंधरावीचे अमलांत परशराम भाऊ यांचा सांडणीस्वार खुशालीचे वर्तमान घेऊन आला. भाऊंनी सकाळची चिठी गलबलीची लिहिली होती, व हल्ळी खुशालीची चिठी लिहिली की, “तीन कोस निजामअली मार्गे हटून खर्बांच्या गढीत शिरले, आम्ही आंगावर मारीत गेलों, व तेथें फौजेच्या चार टोळ्या करून त्यांची फौज मध्ये घालून समोऱ्यावता वेढा देऊन उतरलों. नबाब यांचे तहाचे बोलणे लागले आहे. स्वारी फत्ये आहे.” याप्रमाणे चिठी पाहून घेऊन सांडणीस्वार भाऊंचा आला होता, त्या स्वारास सोन्याचीं कडीं दोन व पोषाख बक्षीस

दिल्हा. मग नानांनीं वांकनीस यास हाक मारून सांगितले कीं, “ साखरेची पोर्टी आणून साखरा वाटाव्या, व तोफखानाही सोडावा.” म्हणोन हुक्रम जाहला. मोठी खुशाली जाहली. मग सगळे खांसे उठोन निजावयास गेले.

[स्वर्णच्या स्वारीची बखर. पृ. ४ ते १६]

क्रमांक १८ :

हरिवंशाची बखर

• ✓

१. ‘ध’ चा ‘मा’

६७. पुढे श्रीमंत नारायणरावसाहेब राज्याधिकारी, परंतु श्रीमंत दादासाहेब कारभारांत पुढे जाहले. श्रीमंत रावसाहेब यांचे वेळेस जे बंदीत होते ते सारेच पुढे सरले. सखारामपंतबापू हे दिवाण श्रीमंत रावसाहेब यांचे वेळेस बंदीत होते ते श्रीमंत दादासाहेब यांच्या लक्षानें वागणार. याप्रमाणे सारी सृष्टि नवी जाहली. श्रीमंत नारायणरावसाहेब मुजन्याचे मात्र धनी. सारा कारभार श्रीमंत दादासाहेब करोत. याप्रमाणे नऊ महिने सुरक्षित गेले. श्रीमंत रावसाहेब यांनी सांगितलेंच होते कीं, याचे कपाळी राज्य नाही; तोच समय प्राप्त जाहला. पुढे श्रीमंत दादासाहेब यांची कन्या दुर्गाबाई हिचें लम्ह जाहले.

६८. श्रीमंत नारायणरावसाहेब हूड होते. कारभारी यांचा बहुमान रक्षीत नसत. एके दिवशी पर्वतीस स्वारी गेली तेथें सारे बोथाव्या खेळत होते. याप्रमाणे खेळ खेळत असतां श्रीमंतांनी नाना फडणीस यांचे पागोटे बोथाटीने पाडिले, आणि हंसू लागले जे, नाना, तुमचे पागोटे स्वाली पडले. तेव्हां नानांनी उत्तर केले कीं, मी कारकूनच आहे. माझे पागोटे पडले हें कांही आश्र्य नाही. स्वार्मांनी आपले पागोटे संभाळावे! असे उत्तर केले. परंतु नानांनी सूचना केली हें कांही समजले नाही! सूचना कोणती तर, कांही सखारामबापूर्ती श्रीमंत दादासाहेब यांचे खलबत जाहले, यांत श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस कैद करावें असे ठरले. ती सूचना नानांनी श्रीमंतांस

या प्रकारे केली, परंतु त्यांच्या समजूर्तीत आली नाही. श्रीमंतांजवळ हरिपंत फडकेही होते, परंतु केवळ राजकारणांत पडत नव्हते. श्रीमंत रावसाहेब यांनी एकांतीं श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस सांगितले होते जे, काय करणे ते हरिपंत याचे विचारे करीत जा, तर कांहीं दिवस वांचशील नाहीपेक्षां तुझ्या जिवास कठिण आहे; असा बहुत बोध केला होता. कांहीं कांहीं विचारीत. कोणती गोष्ट पोटांतही फारशी रहात नव्हती, यामुळे हरिपंत फारशी लगट करीत नव्हते.

६९. तों फितूर जाहला जे, यांस कैद करावे. त्यास सुभेरासिंग गाडदी व स्वरकसिंग गाडदी हे उभयतां पांच हजार गाड्यांचे जमातदार, त्यांस सांगितले जे, श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस तुम्हीं धरावे; म्हणजे तुम्हांस बक्षीस गांव इनाम वगैरे मिळतील. त्यांनी उत्तर केले कीं, आम्हांस दस्तऐवज करून दिला तर आम्ही हा उद्योग करू. असें म्हणतांच श्रीमंत रघुनाथराव दादासाहेब यांनी दस्तऐवज करून दिला जे, नारायणराव यांस धरावे, नंतर तुम्हांस अमुक बक्षीस देऊ. असें नाना प्रकारे लिहून दिले. तों आनंदीबाई रघुनाथराव दादा यांची पत्नी, तिनें गाड्यांस बोलावून सांगितले जे, तुम्हांस धरावे असें लिहून दिले; त्यास धरिले असतां पुढे कांहीं लोक तिकडे, कांहीं इकडे, असें होऊन राजकारण उमें राहील. त्यास मारून टाकावे हेच बरे, म्हणजे एकछत्री जाहले! असेच करावे. नंतर गाडदी यांनी उत्तर केले कीं, आपण 'धरावे' असें लिहून दिले आणि मारावे कसें? तेव्हा आनंदीबाईनीं सांगितले कीं, तुम्हांस मारावे असें लिहून देते. तुमचा कागद कोठे आहे तो आणवावा. नंतर त्यांनी कागद आणून दिला; तेथे 'धरावा' जे होते ते तेथेच 'मारावा' असें करून दिले. 'ध' चा 'मा' केला. नंतर सारा मजकूर ठीकच होता!

७०. याप्रमाणे बंदोबस्त करून जे दिवशीं मारावयाचे, तेच दिवशीं श्रीमंत गांवांतच पुणे मुक्कार्मी सासुरवाडी होती तेथें भोजनास सहकुटुंब गेले होते. इकडे वाढ्यांत नाकेबंदी होऊन तलब चढली म्हणोन गाडदी जमा जाहले. श्रीमंत सासुरवाडीस भोजन करून विडे घेतात तों कोणी सूचना केली कीं, आपण वाढ्यांत जाऊ नये. कांहीं दंगा फितूर आहे, त्यास कृपा करून वाढ्यांत जावयाचे करू नये तेव्हां त्याजवर रागे भरले आणि

तसेच पालखीत बसोन वाढ्यांत आले. आणि तिसरे मजल्यावर खषूतरखाना होता. तेथे अम्मळ उमे राहिले. तों उभयतां गाडदी तेथे आले आणि विनंति केली की, महाराज! आमची तलब चढली याची वाट काय? आमचा रोजमुरा फडशा करून द्यावा. श्रीमंतांनी आज्ञा केली की, तिसरे प्रहरी कचेरीस विनंति करावी. नंतर काय जी आज्ञा व्हावयाची ती होईल. गाडदी यांनी उत्तर केले की, आम्हांस कचेरीची काय गरज! आपण धनी. आपण फडशा करावा. तों श्रीमंत तेथून खाली येऊ लागले. तों जिना उतस्तांनाच गाडदी यांची लगट केली की, आम्हांस येथे ऐवज द्यावा; नाहींपेक्षां आम्ही उतरून देणार नाहीं. तों इच्छारामपंत ढेरे म्हणून कारकून होते ते गाड्यांस रांगे भरले जे, असा दंगा केल्याने ऐवज मिळतो कीं काय! असे उचलून बोलतांच त्यांनी तलवारी ओढून इच्छारामपंतास ठार मारिले. तों श्रीमंत जिना उतरून खाली आले. तों चौकांत पूजेच्या गाई दोन बांधिल्या होत्या त्या गारद्यांच्या नागव्या तलवारी पाहून बुजाल्या आणि दावी तोडून गारद्यांच्या अंगावर आल्या. तों तेथे फुरसत सांपडली. नाहीं तर तेथेच श्रीमंतांस मारावे असे होते. गाई आडब्या येतांच गाड्यांनी तलवारीने गाई ठार मारिल्या! तों श्रीमंत पार्वतीबाईचे खोलीत गेले, आणि सांगितले की, काकी, मला गाडदी मारितात तेव्हां पार्वतीबाई बोलली की, मी तुला लपविते. तूं काहीं भिऊ नको. आणि तुला मी पारही करिते. असे म्हणाली. तों श्रीमंतांनी उत्तर केले की, मी दादासाहेब यांजकडे जातो. असे म्हणून तेथून निघाले. तों गाडदी यांनी गांठिले तों तेथे कुणबीण होती ती आडवी जाहली. तिलाही ठार केली. गारद्यांस खून चढला. तों दादासाहेबांजवळ श्रीमंत जाऊन कमरेस मिठी घालून बोलले की मला मारू नका. किळथावर केद करून पीठमीठ लाखून ठेवा! मारू नका! असे दीन वचन बोलले तेव्हां दादासाहेबांस दया आली. तों गाडदीही तेथे आले. आणि बोलले की, आतां आम्ही यास जिवंत सोडणार नाहीं. हा वांचल्यास आमचीं रांडापोरे डाणकास वांटील! सर्पास दुखवून सोडितों कीं काय? असे म्हणतांच दादासाहेब म्हणाले की, अरे, बाळास मारू नका! असे म्हणून हात पुढे केला. तों आंत खोलीत तेथेच आनंदीबाई होती तेथून दादासाहेब यांस म्हणाली की, “आतां कांकणे हातांत घाला” असे म्हणून गाड्यांस सांगितले की,

उभयतांस मारून टाका !!! तों गाड्यांनी एक वार टाकिला तो दादासाहेब यांचे हातास लागला. तों तुळ्या पवार आनंदीबाईचा खिसमतगार होता त्यांन श्रीमंतांचे पायांस धरून दादासाहेब यांचे कमरेपासून ओढिले. तों चाफाजी ठिलेकर श्रीमंत माधवरावसाहेब यांचा खिसमतगार तसाच श्रीमंतांवर पडला. तों गाडदी यांची तलवार चालली तेथे कांही बाकी राहिली नाही ! उभयतांचे तुकडे एके ठिकाणी जाहले. श्रीमंत साखरभात भोजन करून गेले तो पोटांतून तसाच पडला ! हे कृत्य रघुनाथरावदादा यांचेसमोर जाहले. गर्दी जाहली तो दिवस शके १६९५ भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी. याप्रमाणे जी गोष्ट न व्हावयाची ती झाली.

७१ नंतर गाडदी याणी वाढ्यावरून रघुनाथराव यांची द्वाही फिरवून 'दीन' गाजविला. तों श्रीमंत गंगाबाईसाहेब पालर्हीत बसून वाढ्यांत आली. तों बाहेर हांक जाहली कीं गाडदी वाढ्यांत शिरून गाड्यांनी दंगा केला. असे म्हणतांच हुजरातीचे लोक व पागे तमाम फौजा तयार होऊन आल्या. गाडदी यांनी दिल्ली दरवाजा लाविला. पानसे यांनी तोफखान्यांतून तोफा ओढून आणून म्हणाले जे, वाढ्यास तोफा लावून वाढा उडवून देतो ! गाडदी यांनी वरून सांगितले जे, जी व्हावयाची ती गोष्ट सरकार हुकुमावरून जाहली. आतां तुम्ही आकोश कां करतां ? आतां सरकारच्या पाया-पाशीच लक्ष ठेवा !

७२ याप्रमाणे वरून बोलतात तों त्रिबकरावमामा हातांत भाला आणि घोड्यावर बसोन आले, आणि बोलले कीं काय पहातां ! ×××× ना तोफेचे तोळी द्या ! असे बोलतांच गाड्यांनी वरून मामास मुजरा करून बोलले कीं, मामासाहेब, आपण पुढे येऊ नये. आला असतां गोळी घालूं ! आपण सडे आंत यावे. असे म्हणतांच घोड्यावरून उतरून पाय उतारा दिंडीतून मामा आंत गेले. ते रघुनाथराव दादाजवळ गेले तों मारलेले मुडदे गाशांत गुंडाकून आंत खोलीत ठेविले होते. तों रघुनाथरावदादा बोलले कीं, मामा, माझ्या कपाळास ही गोष्ट आली ! आपण आंत जाऊन पहावे. त्रिबकरावमामा यांचे मनांत नाशयणराव जखमी असतील, असे वाढून आंत जाऊन पहातात तों फक्त मांस गाहिले ! नंतर तसेच बाहेर येऊन रागानें रघुनाथरावदादा यांचे तोऱ्डापुढे हात नेऊन बोलले कीं, श्रीमंत बाजीराव-

साहेब यांचे पोटीं पोरगी जन्मास आला असतास तर एक्या ब्राह्मणाचे घर उमे राहतें! हें काय केलेस !!! असें म्हणतांच दादासाहेब कपाळास हात लावून उगेच राहिले. आणि मामास म्हणाले की आतां पुढे याचे दहनाचा विचार करावा. मामा बोलले की, अरे दहन कशाचे करितोस? मलाही मारून टाक म्हणजे ज्ञाले! तुझ्या घरी ब्राह्मण कोण येतो? दहन कोण करितो? असें अनेक प्रकारे बोलले. रघुनाथरावदादा परम पुण्यवान्, स्नान संध्याशील, परंतु खीचे योगेकरून अनर्थास पावून अपेक्षा माथां घेतले. पूर्वीही राज्यनाशास कारण खीच. तसेच आतांही जाहले.

७३ तों प्रहररात्र जाहली. ब्राह्मण कोणी मिळेनात. परंतु प्रयत्नानें तैलंग ब्राह्मण दोन असामी मिळाले. नंतर मशाल लावून ते तुकडे निवाडिले. शूद्राचे एकीकडे काढून हे तुकडे ब्राह्मणांजवळ दिले. तों गाडदी कांहीं दरवाजा उघडीनात! नंतर दिंडींतून प्रेत बाहेर काढिले. तों श्रीमंत गंगाबाईसाहेब यांनी आग्रह केला की, मी सहगमन जाणार. होणार बलवत्तर! श्रीमंतांचा उद्यकाळ होऊन सर्वांचीं पारिपत्त्ये करून प्रजेस सुख धावयाचे होतें, यामुळे अकस्मात् आनंदीबाईचे मुखांतून आले जे जातीस कोठे? तुझी पाळी चुकली आहे! तेव्हांच वाग्देवता ‘तथास्तु’ म्हणाली! याप्रमाणे मागें वर्तमान जाहले. नंतर प्रेत बाहेर काढून अभिसंस्कार त्रिंबकरावमामार्नी करविला! तो संस्कार त्रिंबकरावमामार्नी म्हणून करविला! नंतर मध्यरात्रीचे सुमारास पागे पतंके सारे निराश होऊन माघारे आले. पानसे यांनीही तोफत्वाना माघारा नेला. एक गाडदी खेरीज करून बाकी सारी फौज अगदीं दिल्गीर जाहली. सर्वांचे मनांतून जे, रघुनाथराव यांचे पाय भुईस न लागत येविशीं प्रयत्न करावा.

७४ पुढे दुसरे दिवशीं गांवांतील शिष्ट ब्राह्मण बोलावून विचार आरंभिला जे, कांहीं प्रायश्चित करावैं, म्हणून जमा करून रामशाळी यांस बोलावून आणिले. तों हें वर्तमान होतांच शास्त्रीबाबा यांनी आपलीं मुळे माणसे माहुलीस रवाना करून आपण हातांत पंचपात्र घेऊन सौंवळयार्नी वाढ्यांत आले. तों रघुनाथरावदादा कचेरीस बसले आहेत. तों शास्त्रीबाबा येतांच श्रीमंतानीं नमस्कार केला. तेव्हां शास्त्री बोलले की, नमस्कार न करणे तुम्हांस अशौच आहे. असें बोलतांच वरकड पंडित म्हणाले की, शास्त्रीबाबा, आपणास यजमान यांनी बोलाविले जे, गाडदी यांचे हातून हे कर्म जाहले; परंतु शब्द-

दोष श्रीमंतांवर आला, त्यास कांहीं प्रायश्चित करावें; यामुळे आपणास बोलविले. तेव्हां शास्त्रीबाबा म्हणाले कीं, प्रायश्चित कशाचें करतां व कोणास देतां? ब्रह्महृत्या, गोहृत्या, स्त्रीहृत्या, बालहृत्या जेथे जाहल्या तेथे कोणतें प्रायश्चित पुस्तकांत लिहिले आहे? एक प्रायश्चित. यांस देहांत प्रायश्चित करावें! शिसें तापवून प्राशन करावें, किंवा दर्भाचें गृह करून आंत बसावें आणि अग्निसंस्कार करावा. यांतून वांचल्यास पुढे प्रायश्चित करावें. असें म्हणतांच सारे पंडित बोलले शास्त्रीबाबा, आपण असें काय म्हणून बोलतां? हे बोलले कीं, मला यांचे राज्यांत कांहीं रहावयाचे नाहीं. तुम्हांस रहावयाचे असेल म्हणून तुम्हीं प्रथाखेरीज भाषण करतां! मी माणसें रवाना करून सौवळ्यानीच आलों. मी असाच निघणार. कालपातोन जलस्पर्श देखिल नाहीं केला! मी जीवित्वास उदार जाहलों. मर्जी असल्यास आणखी एक ब्रह्महृत्या करावी! याप्रमाणे शास्त्रीबाबा बोलतांच कोणी एक बोलेनासे जहाले. शास्त्रीबाबा तसेच निघोन माहुरीस आले, नंतर अन्नव्यवहार केला! माझे कांहीं प्रायश्चित केलें नाहीं.

[हरिवंशाची बाखर, कलम ६७ ते ७४]

क्रमांक १९ : मराठी ऐतिहासिक शिलालिपि

१. चितान्यानें सुरत लिहून नेली

त्यानंतरे दिल्हीद अल्लीयदिल्गाहा उभयतार्नी शिवाजीराजाचे वर्णना केली जे—राजा स्वतेव शूर, भाला, वर्ती, तरवार वगैरे सकला सुद्धांचे हातही राजास चांगले कळताहेत. भाल काठीचे आयुधर्ही नूतन येक कल्पविले. दुसरे आपण श्रीमंत होऊन दरयेक कामे अर्गे कळून प्रयासाचेहीं करणे. याखेरीज सकल जनरंजक अतिशय बुद्धिवंत घैर्यवंत हीं राज्यकरणाराचीं अर्गे साम, दाम, भेद, दंड, हीं चारी प्रयत्नेहीं समय जाणून करणारे आणि जे

साधारणे कहून कैशा प्रबल कार्यातेहीं अतिश्रमे कहून कार्य जाणूनहीं आणि करणारहीं व परम नीतीवंतहीं आणी दयावंतहीं शरणागत संरक्षणहीं नीट करितो. रूपौदार्थ गुणेकहूनहीं पूर्ण आहे. या इतुक्या गुणेकहूनहीं वरिष्ठ आहे. ते मात्र नव्हे. ईश्वरवरप्रसादहीं येणेकहून भल्याठार्यों अनेक निधी सांपडताती. शत्रुच्या लाखो फौजा मध्ये राजाकडील सैनीक स्वल्पजन जेथून हरहर महोदेव म्हणून शब्द करून येऊन पडतांच परसैन्य समग्र वाताहत होऊन जातें. ऐशा राजास जितणे असाध्य वरे, स्नेहाने आस होऊं म्हणालियां तेणेकहून आपल्यास लाघवहीं आहे. दुसरे तेव्हां प्रयासकरितां या राजाचे वाटे जाऊन रणे करून आपला फौजेचा व द्रव्याचा नाश न करितां उगाच आपुले ठांर्यों असणे वरे म्हणून अलीयदलशाहा व अवरंगजेबहीं आपले ठांर्यी स्वस्थ राहिले. तेव्हां दिल्लेश्वर ऐशो अवरंगजेबानी फौज सब्राहाकरून शिवाजी-राजावरी अपणच युद्धास जाणे म्हणून निघाल्या समर्थों आपले फौज समग्र शिवाजीराजाचे पराक्रमे भर्ये कहून मम आहेत. ही पाहून मर्नी कांही खिल्लशा व आपल्या फौजवरी रागहीं धरून चालेकरून जातेवेळेस येक्याप्रदेशी नदीत आपण बसल्या स्वास घोड्यास आपणच अनालस करून पाणी पाजविले. तेव्हां तो घोडा एकदम्म पाणी पीवून परतून दुसरेंदा पिणेस तोंड पाण्यासमीप नेतेसमर्थी उसक्हून पाण्यास आलीकडे कांठावरी येऊन परतून पाण्याकडे पाहिनासे झाला. तेव्हां बाढ्याई वरी होते. त्यानी सांभाळून बसून आपल्या घोड्यास पाहून येथेहीं शिवाजी आला काय कां घाबरा झालास म्हणून फौजेकडे पाहिले. तरी त्याफौजेचे चित्तहीं व्यग्र जाणून तेथेच मोकाम करून शिवाजी राजास जीत धरून पहावे म्हणून अनेकप्रयासे केले. परंतु साध्य जाहले नाही करितां त्यांचा सुरत तरी लिहून आणून पाहावी म्हणून योग्य ऐशा चितान्यास पाठविले. आपण तेथून कूचकरून मुरङ्गन स्वस्त्रास पावले. त्या चितान्याने येऊन बहुत दिवस समय पाहिला परंतु राजाची रीत, देश, सांपडण्याचे आयासाकरितां राहिल्या स्थळी राहणे नाही. येका देशावरी जाताहेत म्हणून राखून असते वेळेस पलीकडे एक प्रदेशी वीसगावे, तीसगावे, भोई वरी आहेत म्हणून ऐकेंगे. तेथें जाऊन पावतोरी आणखी कोठेंकीं वर्तमान कल्णे नाही अशांत शिवाजीराजानी अमुकादेश बांधिला, आमुके राज्य बांधिले, अमकी ठाणी ठेविले, पलीकडे अमुक्या राज्यावरी

चाली केले ऐसे एकणे मात्र परंतु राजे दृष्टिपथास येईनात. ऐसे अनेक दिवस फिरत असतां येक्या दिवशी मोहिमेचे वेळेस या व खलक अनेक पुढे ओढणे. निनेखल स्वार मात्र तीनिलक्ष स्वार जमाव निशीसी शिवाजीराजे राज्य-साधण्याचे कार्योद्देशेकडून त्वरेने जाणार अशास त्या चितान्याने पाहिले. तेंव्हांचा अवसर शिवाजीराजे भल्या घोड्यावरी स्वार होऊन शिरीं मुंडास, माजांत माजचोळना, जोडे, छत्री, पासोड्याची पंचगी, वाढण, हातीचा भाला, खांद्यावरी ठेवून मस्तकाने दाष्टून घेवून जोधल्याचे शोतांत जाणार हाती जोधल्याचे कणीस घेऊन दोन हाताने ते कणस चोळून फकरामारून त्याचा भुलटा घोड्यांचे तोंडांत देत होते. तैशा अवसरांत चितान्याने पाहून खाचरीति सुरत लिहून नेवून औरंगजेबापासी दिल्हा. ते पाहून आश्रय मानिले जे शिवाजीराजा नीतीने लक्ष स्वाराचा सरदार श्रीमंत तसा राजा कार्य साधणेच्या तात्पर्यास्तव येकेठांयी उतरून न्याहरी करावयाचा विळंवनांत कार्यनासून जाईल म्हणूनहीं जवळील सरदार आफल्या मनो-गतानुसार कार्यकरणेस खोलंबतील म्हणूनहीं जोंधळ्याचे कणस चोळून खावून लाचा भुलटा घोड्यासहीं चारिणान्या राजाचा हुशार आणी प्रथासीराजा साजणार. कोणत्या विषयीं प्रयास करिणे व्यर्थ म्हणून दृढ मानून स्वस्त राहिले.

[पृ. ५०-५२]

२. येकोजीराजे तंजावूर किला प्रवेश केले

येकोजीराजे बेंगळूरूं राज्यभार करीत असतांना तंजावूर राज्यांत राज्य करणार नायडूकूटानी त्रिचनापल्लीत राज्य करणार नायडूकूटासीं चिगाड पहून तिरचनापल्लीचे नायडू बलवंत झाल्याकरितां त्यांकडून आपले राज्य अपहृत होईल म्हणून दृढ मानून त्या त्रिचनापल्लीच्यानी तंजाउरच्या किल्यावरी युद्ध करीत असतां निर्वाहनाहीसैं विजापुरास अलीयदिल्शाहा बाच्छाईकडे हेजिबास पाठविले. त्याने जाऊन खादार एक खलासखान व अबदल्हलीम या दोघे वजीरांस अनसरून त्यांच्या गुजराताने बाच्छायाची भेटी घेवून आपुले यजमानाचा इवाल जाणविले. तेंव्हां अलीयदिल्शाहानी या खादारएक खलास व अबदुल्हलीमासच कुमुकेस जा म्हणाले. त्यांनी अपली फौजच

पुरना अणखी कुमक पाहिजे म्हणालयाकरितां एकोजीराजे बैंगळूरी होते त्यांस दस्तक देऊन त्यांसही बरोबरी घेऊन जा म्हणाले. तैसेच तें उभयतां वजीर बैंगळूरास येऊन एकोजी राजाची भेटी घेऊन दस्तक दिल्हे. राजानी ते दस्तक मानून या उभयतां वजीराशी घेऊन तंजाउरचे वकीलहीं येकोजी-राजास कुमुकेस्तव प्रार्थना केले. तेंव्हां येकोजीराजे सकळ सन्नाहानिशी कुमुकेस येताना वाटेस आरणीचे राज्य साधून वेदाजीभास्कर यास आरणीचे किळ्डयांत ठेऊन तंजाउरास येऊन त्रिचनापल्हांच्यांसी 'युद्ध करून त्यासीं पळवून तंजाउरच्यास मोकळीक करून आपण बैंगळूरास प्रथाण होउन तिरमलवाडीत राहिले. तेंव्हां त्यांची खी दीपाबाईसाहेब पूर्णगर्भिणी समागमे होते. येकोजीराजे तिरमलवाडीस उत्तरलें तेंव्हां दीपाबाई साहेबास प्रसवकाल होऊन येकोजीराजास दितीय पुत्र शक १५९६ राक्षस संवत्सरी तिसरे शरफोजी राजे जन्मले. तेंव्हां येकोजीराजास स्वप्रांत देवानी येऊन सांगीतलै जे "तुम्ही तंजावरचे राज्य सोहून जावू नका. तुमचे वंशा परंपरेने हे राज्य भोगावै यास कारण आहे. उद्या पाहाटे तुम्हास संविधान येईल" म्हणून सांगीतिले. तैसेच दुसऱ्यादिवसीं तंजावरांतून योग्या योग्य चर्चासुलै येकास येक भेद पहून अमात्यपण करणारहीं बिगडून तिरमलवाडीत होते त्या येकोजीराजांस तुम्ही हे राज्यपरिपालन करावै म्हणून प्रार्थिले. ईश्वर संकल्प टाळतां नये म्हणून अंगीकार करून येकोजीराजे तंजावर किळ्डा प्रवेश केले हे पूर्वोत्तर पुढे विस्तारे कहून तंजावूरप्रांती या राजवंशाचेराजे राहिले.

[पृ. ५४-५५]

टीपा

क्रमांक १ : : महिकावतीची बखर

महिकावतीची उफ माहिमची बखर ही आजवर सांपडलेल्या सर्व बखरीत अत्यंत जुनी बखर आहे. मात्र ती एक बखर नसून निरनिराळ्या सहा बखर-बजा गद्यपद्य प्रकरणांचा समाहार आहे. तसेच ही प्रकरणे निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या व्यक्तींनों लिहिलेलीं आहेत. प्रकरण एक व प्रकरण चार ओवीपद्यांत असून ती भगवान् नंद दत्तनामे कोण्या पुरुषानें लिहिलीं आहेत. बखरीतील अंतर्गत पुराव्यावरून असें दिसतें कीं, भगवान् दत्ताला प्र. २-३ आणि ५-६ अशीं चार प्रकरणे मिळालीं, आणि त्याला असें दिसलें कीं, प्रकरण दुसरे व तिसरे मिळून एक स्वतंत्र हकीकत आहे आणि प्रकरण पांचवे व साहावें मिळून दुसरी स्वतंत्र हकीकत आहे. पहिल्यांत महिकावतीच्या राज्यांतील सर्व कुलांची श. १०६० पासून वंशपद्धति होती व दुसऱ्यांत प्रामुख्येकरून पाठेरे प्रभूंची वंशपद्धति दिली होती. या ज्या दोन स्वतंत्र हकीकती वा बखरी भगवान् दत्ताच्या हाती पडल्या, त्याला त्यानें एकेक पद्य उपेदधात् जोडला. याप्रमाणे प्रकरणे १,२,३ मिळून एक बखर बनली आणि प्रकरणे ४,५,६ मिळून दुसरी बखर सजली. राजवाड्यांच्या मर्ते भगवान् दत्ताच्यानंतर आणखी एक अनामक संहिताकार आला व त्यानें पहिल्या व दुसऱ्या बखरीत एकच धागा आहे असें मानून, या दोन्ही बखरी एकापुढे एक लाषून, जणूं त्यांची एक बखर बनविली. आज उपलब्ध असणारी ‘महिकावतीची बखर’ ती हीच होय.

वस्तुतः प्रकरण दोन आणि त्याला परिशिष्ट म्हणून जोडलेले प्रकरण तीन यांतील हकीकत म्हणजेच खरी महिकावतीची बखर होय. प्रकरण दोनचा कर्ता केशवाचार्य. त्यानें मालाडचा तत्कालीन देसला नायकोराव याच्या सांगीनें श. १३७० मध्ये ही प्रकरण दोनमधील हकीकत लिहिली. तिचें तो जे कारण सांगतो, ते मोठे हृदयद्रावक आहे. सर्व कोकणप्रांत म्लेच्छार्णवाखालीं बुडाल्यासुले सर्वत्र भ्रष्टता माजून महाराष्ट्रधर्म बुडाला होता. तेब्हां श्रीदेवी

कुळस्वामिणीने 'धर्म माहाराष्ट्र रक्षाया कारणे राजश्री नायकोरायास स्वप्न दिल्हें' की केळव्यापासून मुंचइपर्यंत सर्व गांवचे, सर्व जातीचे व सर्व गोत्राचे स्वलक जमवून त्यांस केशवाचार्याच्या मुखे महाराष्ट्रधर्म सांगीव. नायकोरायाने केशवाचार्याच्या संमतीने मालाड उर्फ म्हालजापुर येथील जोगेश्वरीचे देवळांत जमलेल्या भव्य समुदायापुढे राजा बिंबापासूनची वंशपद्धति कथन करून महाराष्ट्रधर्माचे निरूपण केले. ह्या बखरीच्या रचनेचा वृत्तांत हा असा; आणि बखररचनेचा काळ श. १३७० मधील फाल्गुन मास.

प्रकरण ५ व ६ पैकी ६ वै प्रकरण आधी, म्हणजे श. १४०० मध्ये लिहिले गेले व त्यानंतर ६० वर्षांना ५ वै प्रकरण लिहिले गेले असावै असे राजवाढ्यांचे अनुमान आहे. प्रकरण ५ चा कर्ता अनामक असून ६ चे कर्ते नायक व कावळे असे आहेत. बखरीच्या (६ व्या प्रकरणाच्या) अखेरीस संवत् १५३५ म्हणजे श. १४०० असा लेखनकालहि नमूद केला आहे.

१. केशवदेव येशवंत जाला.

हा उतारा प्रकरण दोनमधील आहे. मही बिंबाच्या मृत्युनंतर त्याचा पुत्र केशवदेव लहान पांच वर्षांचा असल्याने राणी कामाई इजकडे राज्य चाल-विष्णाची जोखीम आली. येथपासून तों भैसेदुर्गाचा राजा जाश्वद्या उर्फ जसवंतसिंग याचा केशवदेवाने पराभव केला, तेथर्यंतची हक्कीकत आहे. राणी कामाईविषयी प्रधानाला पापवासना उत्पन्न झाल्यामुळे निर्माण झालेला प्रसंग व पुढे केशवदेवास राज्याभिषेक झाल्यानंतर धारचंपावतीच्या भोजराजाशी त्याचें झालेले युद्ध हे दोन प्रसंग या उताऱ्यांत बखरकाराने वर्णिले आहेत.

पृ. १ राजा बिंब—माहिमदेशाचा राजा प्रतापबिंब याचा पुत्र मही बिंब. मही बिंबाने श. १०६९ पासून श. ११३४ पर्यंत राज्य केले.

कामाई—मही बिंबाची उतारवयांतील शेवटची व तरुण पत्नी.

केशवदेव—मही बिंबाचा पुत्र.

भोज—धारचंपावतीचा राजा.

पितामोहो येसि गद्यपद्य म्हणता जाला—आसपासच्या लहानसाहान संस्थानिकांचा आजा अशा अर्थाचे बडेजावीचे पोवाडे केशवदेवाचा भाट संस्थानिकांचा राज्यांतून गाऊं लागला.

तत्कालीन पोवाडे हे संस्कृतमधील चंपूकाव्याप्रमाणे गद्यपद्य अशा दुहेरी स्वरूपाचे असत. महाराष्ट्रातील पोवाड्यांची परंपरा किंती जुनी आहे हें या केशवदेवावरील पोवाड्यावरून दिसते. राजवाडे यांच्या मर्ते पोवाडा हें एक प्रकारचे दृश्य नि श्राव्य असें नाटक आहे. “त्यांत अनेक पात्रे असतात. मुख्य शाहीर व त्याचा साथीदार हे दोघे पोवाड्यांतील व्यक्तींच्या सॉंगांची बतावणी करतात. मुख्य पात्रांची बतावणी मुख्य शाहीर किंवा गोंधळी तर करतोच, पण त्याहूनहि अधिक काम शाहीर करीत असतो. नाटकांत ज्याला सूत्रधार म्हणतात... त्या सूत्रधाराचेंहि काम तो करतो. बतावणीचे व कथानकाचा धागा शाष्ट्रूत ठेवून कयेचे तात्पर्य तिन्हाइतपणे सांगण्याचे काम शाहीर उर्फ सूत्रधार कांहीं गद्यांत करतो व वीरश्रीचा अतिरेक झाला असतां एकदम पद्याच्या वातावरणांत उड्हाण मारतो. वीरश्रीचा संचार होऊन जे वृत्तमय बोल शाहीराच्या मुख्यांतून प्रतिमेच्या विकसनानें अनिवारपणे प्रसवूं लागतात ते बोल पोवाडानामक चंपूकाव्यांतील पद्य होय.” (महिकावतीची बसर-प्रस्तावना, पान ३८) शाळिग्रामांनी (व त्याच घर्तीवर नंतरच्या संशोधकांनी) छापलेले पोवाडे केवळ पद्य असल्यानें अपूर्ण आहेत हें राजवाड्यांचे विधान या संदर्भात विचार करण्यासारवें आहे.

दळवै बोलाविला— दळवैय्याला बोलाविले

आज्ञा दिघली जर सेना सिज्ज करावी—‘जर’ शब्द ‘की’ या अन्वयार्थी सरसहा या बखरीत योजिला आहे. त्याच अर्थी ‘जे’ शब्दहि क्वचित् येतो.

पृ. २ तो सिंध्याहि वारिला— त्याला सिंध्यानें मार्गे ओढलें.

वाहते यंब आव्या दिघला— वाहते यंत्र = वाहन, रथ;

आळा दिघला = अलंकार दिला.

येकसार— ग्रामविशेष.

जश्वद्यान घेतले— जश्वद्यानें (जसवंतदेवानें) घेतले.

‘न’ हा तृतीयेचा प्रत्यय आहे.

उदा.—‘मग अधिकारियान देसायाला हंकारा केला.’ ‘त्याचें वृत देसल्यान काढली.’

नाथ फोडावी— दरवाजाचा अडसर फोडावा.

पृ. ३ नाथ पडे— अडसर पडे.

२. माहाराष्ट्रधर्मरक्षिका ॥ तुम्हा सुप्रसंन असो ॥

हा उतारासुद्धां प्रकरण दोनमधीलच आहे. नायकोरावाच्या आज्ञेने केशवाचार्यानें महाराष्ट्रधर्माचे निरूपण त्या प्रसंगी केले त्या प्रसंगाचे व महाराष्ट्रधर्माचे वर्णन प्रस्तुत उताऱ्यांत आहे. महाराष्ट्रधर्माचा प्रथमोचार केशवाचार्यानें केला. कारण त्या वेळी ‘खलूक सैनिक ईनाभक सर्व रईत अजम शेख अल्लावदिनाची जालि’ होती. क्षत्रियांनी राज्याभिमान सांडला, शस्त्रे सोडलीं कृषि धरली; सोमवंशीयांनी कारकोणी व गांवस्रोती पटकरिली; शिंदे वतनें सांभाळून यवनाची सेवा करू लागले; आचारहीन जाले; गोत्र, प्रवर, कुळस्वामीण, कुलगुरु यांस विसरले; म्हणून केशवाचार्यानें त्यांना एकत्र जमघून प्रवृत्तिप्रधान महाराष्ट्रधर्म सांगितला. केशवाचार्याच्या मर्ते महाराष्ट्रधर्म म्हणजे महाराष्ट्र देशाचा धर्म नसून महाराष्ट्रिक लोकांचा उर्फ मराठा लोकांचा धर्म आहे. म्हणजे येथे महाराष्ट्र शब्द देवधर्मवाचक नसून कर्तव्यवाचक आहे. केशवाचार्यानंतर रामदासांनी श. १५७० च्या सुमारास महाराष्ट्रधर्माचा पुनरुचार केला. अब्बल इंगर्जीत न्यायमूर्ति रानडे व राजारामशास्त्री भागवत यांनीहि महाराष्ट्रधर्मसंबंधाने लेस्वन केले. रानडे या महाराष्ट्रधर्मात देवधर्मवाचक अर्थ पाहात, तर राजवाडे कर्तव्यवाचक अर्थ पाहात. राजवाडे यांच्या मताला पुष्टी देणारा अर्थच केशवाचार्य काढतांना दिसतो. देशाचार, कुळाचार, वंशाचार व देवशास्त्राचार या आचारांना केशवाचार्य धर्म म्हणतो. हा धर्म महाराष्ट्र भवा: अशा महाराष्ट्रीयांना, म्हणजे मराठ्यांना, म्हणजेच ब्राह्मणापासून तो अंत्यजापर्यंत जेवढे म्हणून महाराष्ट्रीय लोक असतील त्या सर्वांना लागूं पडणारा सामान्य धर्म आहे. मराठा कोणाला म्हणावे हेहि केशवाचार्य सांगतो. महाराष्ट्र शब्दाचा अपभ्रंश माराष्ट्र. महाराष्ट्र भवा: माहाराष्ट्राः। महाराष्ट्र म्हणजे मराठा.

पृ. ३ नायकोराव— मालाडचा क्षत्रिय देसला. याला श्रीदेवी कुळ-स्वामिणीने स्वप्रांत येऊन केशवाचार्यांच्यामुखे महाराष्ट्रधर्म सांगविण्यास आदेश दिला.

केशवाचार्य— यानेच नायकोरावाच्या आज्ञेने महाराष्ट्रधर्मचिं निरूपण केले. महिकावतीच्या मुख्य बस्वरीचा (प्रकरण दोनचा) कर्ता हाच.

पृ. ४ अहिनळवाड्या होउन— ‘होऊन’ हा पंचमीचा प्रत्यय दिसतो. प्रस्तुत बस्वरीत तो ‘होन’ ‘होवोन’ या रूपांत हि आढळतो. राजवडे हा प्रत्यय पंचमीच्या ‘सुंतो’ पासून व्युत्पादितात. (पाहा—म. बस्वर, प्रस्तावना. पा. १३).

हेत मी (देवी) पुरवितो— पुरवितें किंवा पुरवित्यें हा दिसण्याला पुलिंगी क्रियापदप्रयोग कोकणी लकडीचा घोतक आहे.

हें स्वप्न.....सांगविला— स्वप्न शब्द संस्कृतांत प्रायः पुलिंगी आहे. सबच केशवाचार्यानें प्रौढपणानें स्वतःहि तसाच वापरलेला दिसतो.

पृ. ९ प्रतापश्या— प्रतापश्या किंवा नागरशा यांतील ‘श्या’—‘शा’ प्रत्यय फारशी ‘शहा’ पासून आलेले नसून वैदिक सह (बलचान् असरें) > साह > सा > शा— श्या या रीतीनैं मराठीत आलेले आढेत. (पाहा— राजवडे : म. बस्वर, प्रस्तावना, पा. ७८) मात्र येथे प्रतापशा, नागरशा हे शब्द क्षत्रियवाचक आहेत.

पृ. ११ कानडा रामराजा— विजयानगरचा राजा.

पृ. १२ मुक्तधर्म महाराष्ट्र इ.— मूळ महाराष्ट्रधर्म म्हणजे (१) स्नान, (२) गुरुपदेश आणि (३) मंत्रजप. स्नान म्हणजे शुचिर्भूतपणा ; गुरुपदेश म्हणजे सर्व जातींत श्रेष्ठ जो ब्राह्मण त्यानें उपदेशिलेला आचारव्यवहार-प्रायश्चित्तादि धर्मसमूह तो ; आणि मंत्रजप म्हणजे गुरुपदेशानुरूप श्रद्धायुक्त आचरण.

३. ज्याची भाख जाईल तो निरर्थक जन्मी

पृ. १२ राया नागरस्या— उत्तर कोंकणांतील माहीम, ठाणे व चेऊल येथे राज्य करणारा राजा.

काढि हात इ— सात हातांची काठी व १२ काक्यांचा विद्या भागडचुरीनैं सुरु केला. दर दोन विद्यांस चार फन्यांचा हाया असा राजभाग त्यानें ठरविला. १२८ विद्यांचा एक चावर. जुनी तच्छा मोहून नवीन तच्छेची ही कमावीस भागडचुरीनैं सुरु केली व सरकारी उत्पन्न वाढाविले. महाराष्ट्रांत दादोजी

कोंडदेव, चतुर साबाजी यांजबरोबर याबाबर्तीत भागडचुरीचे नांवहि घेतले पाहिजे.

पृ. १३ शिवेशानि— स्त्रीव्यसनी

परंत— ‘परंतु’ असावे.

मामार पक्षि— मामाच्या घरी?

पृ. १४ मोहटे पाहाटि— मोक्खा पहाटे.

अश्वार— स्वार.

पृ. १५ भागडचुरि मारिला, शिर घेतले ह०—वस्तुतः भागडचुरी मारला गेला नव्हता. इतकेच नव्हे तर कांही एक दुखापत न होतां त्वो निसटला होता. परंतु प्रस्तुत प्रकरणी तो मारला गेला या समजुतीनेच पुढील घटना घडलेल्या आहेत.

पेढोपेढिस— पिळ्यान् पिळ्या?

दृढाव— दृढ भाव.

क्रमांक २ :

: राक्षेस तागडीचा रणसंग्राम

राक्षेस तागडीच्या रणसंग्रामाची ही स्वतंत्र बखर आहे. तंजावर शिलालेखाप्रमाणे ही कानडी वळणाच्या भराठी भाषेत लिहिलेली आहे. डॉ. कृष्णस्वामी अश्यंगार यांच्या मर्ते हिचे मूळ कानडी असावे. तथापि मराठी बखरीत हिला भाषेच्या व विषयाच्या दृष्टीने स्वतंत्र स्थान दिले पाहिजे हें प्रो. द. वा. पोतदारांचे मत (पाहा. विविधदर्शन पृ. १२२, ‘मराठीत विजयानगर’) कोणालाहि मान्य व्हावे.

राक्षेस तागडीच्या युद्धाचा तिथिनिर्णय व समरक्षेत्राचा निर्णय यांबाबत संशोधकांनी अंदाज दिले असले तरी निश्चित मत आढळत नाही. ग. य. खु. देशपांडे यांनी उल्लेखिलेल्या एका जीर्ण पोर्थीत या युद्धाच्या मितीच्या पांच नोंदी आढळतात. (भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष १०, अंक १, शके १८५१). परंतु त्या बनावट मानण्यास त्याच पोर्थीत भरपूर आघार सांपडतो. हें युद्ध

तंगडगी व नालत्वाड या गांवांच्या दरम्यान झालें असावें असाहि एक तर्के आहे. (पाहा — रा. नारायणराव राजपुरोहित यांचे टांचणः भा. इ. सं. मं. वै. वर्ष १० अं. १ श. १८५१).

कृष्णेच्या कांठी असलेल्या रक्सगी व तंगडगी या दोन खेळ्यांनजीक विजयानगरचा राजा रामरावो याचा तळ होता. त्यावरून ‘राक्षस तागडी’ हे अन्वर्थक नांव या युद्धास बखरकारांनो दिले. मुसलमानी इतिहासकार यासच तालिकोठांवे युद्ध म्हणतात. महाराष्ट्रांत पानिपतचे जें महात्र तेच कर्नाटकांत ‘राक्षस तागडीला’; कारण यांत निजामशाहा, अदिलशाहा, कुतुबशाहा व बेरीदशाहा यांनी ‘एकोळा करोनि’ रण्णी रामरावो निवटीला. प्रस्तुत बखर युद्धानंतर लौकरच म्हणजे श. १४८७ च्या श्रावणांत (इ. स १५६५) लिहिली गेली. परंतु मूळ बखर अजून हाती लागली नसून तिचो श. १६०६ मध्यली नक्कलच उपलब्ध आहे. या बखरीची भाषा स्पष्टरणे १५ व्या शतकांतील आहे व तिचा लेखक लढाईच्या वेळीं इयात असावा असें सहज अनुमान करतां येते. बखरकाराचे नांव, बखरीच्या अखेरीस असणाऱ्या उल्लेखावरून, वेंकटादी तकेल निसीदा असें दिसते.

हे युद्ध श. १४८६ माघ शु. ५ रोजी झाले. युद्धाच्या आदले रात्री रामराजाला जें दुष्ट स्वप्न पडले ते थपासुनचा पुढील भाग प्रस्तुत उताऱ्यांत घेतला आहे.

जुन्या लेखांतून विरामचिन्हावे वापरण्याची पद्धत नसे. प्रस्तुत बखर जेव्हां भा. इ. सं. मं. च्या द्वितीय संमेलनवृत्तांतांत छापली, तेव्हां ती मुलाबरहुकूम विरामचिन्हविरहित छापलेली आहे. येथील उताराहि मुद्दाम त्याबरहुकूम विरामचिन्हविरहितच छापला आहे. त्यावरून विरामचिन्हविरहित लेखन करें असे याची कल्पना येईल.

पृ. १७ असावलिया — असोले नारळ दिले. त्या वेळचा निरोप देण्याचा हा प्रकार असावा.

उतरतफेसी नवगोजी (डेरा) देऊनु — ‘देऊनु’ हे कृदन्त शानेश्वरी-तील ‘करनु’ ‘घेऊनु’ या रूपांची आठवण देईल.

पृ. १९ एक दुमाल होऊनु — एकामार्गे एक उभे राहून.

क्रमांक ३ :

शिवचत्रपतींचे चरित्र

‘शिवचत्रपतींचे चरित्र’ हें शिवाजींचे पहिले चरित्र होय. तें लिहिणारा चरित्रिकार कृष्णाजी अनंत सभासद नामे ‘पुरातन माहितगार’ होता. त्याने राजारामाच्या आज्ञेने चंदी चंदावर येथे हें चरित्र वा ही बखर श. १६१९ मध्ये लिहून पूर्ण केली.

कृष्णाजी सभासदाचे उपनांव हिरेपारखी होते व तो काश्यपगोत्री देशस्थ ब्राह्मण असावा. शिवाजीपासून राजारामापर्यंतच्या काळांत तो दरबारचा सभासद असावा. सभासद म्हणजे राजदरबारी समेत बसून सल्लामसल्लत देणारा शिष्ट पुरुष. (पाहा—राजवाडे. प्रस्तावना खंड-पा. २१७) त्यावरून त्याला सभासद हें नांव पडले असावे.

प्रस्तुत सभासदी बखर शिवाजीच्या मृत्युनंतर १७-१८ वर्षांनी लिहिली गेली ही गोष्टहि नमूद करण्यासारखी आहे. शिवाजीच्या पराक्रमाचे तिच्यांतील वर्णन ‘त्रोटक व स्थूल’ स्वरूपाचे दिसले तरी शैलीदार आहे.

१. अफशलखानाचा वध

प्रस्तुत उतार्यांत अफशलखानाच्या वधाचा प्रसंग वर्णिला आहे. याच प्रसंगाचे वर्णन मल्हाररामराव चिटणिसांने ‘सत्प्रकरणात्मक चरित्र’ यांत कसें केले आहे आणि जेथे यांच्या शिवकालीन करीण्यांत हीच हकीकत कशा प्रकारे दिली आहे हें ताहून पाहाण्यासारखे आहे.

पृ. २३ हें वर्तमान—शिवाजीने ‘पातशाही किले घेतले, देशहि काबीज केला. एक-दोन राज्ये बुढविली’ इत्यादि वर्तमान.

पातशाही रुजुवात होते—पातशाही हुक्मांत होते.

चढे घोडियानिर्णी—एकदांहि घोड्यावरून न उतरतां.

पृ. २४ संभाजी राजियास जसें मारले ह० हा संभाजी शिवाजीचा वडील बंधु. याच्याबद्दल एका प्रतीत पुढील मजकूर आढळतो. “.....तिथे पुत्र जाले. त्यामध्ये संभाजीराजे वडील. यांसि विजापुराहून वेगळी दौलत जाली होती. यांसि बडी साहेबीण, बाईल सुलतान महमद याची स्त्री, विजापुरी

होती. तिनें विश्वासघात करून विषाची लुगदी दिलीं, तेच्हां ते मेले.” (पाहा—टीप. १५ पृ. ३, सभासदकृत शिवछत्रपतीचे चरित्र)

पृ. ३० वाघनखाचा मारा करतांच इ.—प्रस्तुत बखरीत शिवाजीने वाघनखाचा उपयोग केल्याचा जो उल्लेख आहे तो परमानंदकृत ‘शिवभारतां’त नाही. (पाहा—क्लो. ३३-५१) त्या ऐवजीं शिवाजीने आपल्या तरवारीचे ठोंक खानाच्या पोटांत खुपसले व आंतडीं बाहेर काढली. (क्लो. ३७-४०) असें वर्णन आहे.

२. राजियाचे देहावसान

या उतान्यांत शिवाजी राजांचे देहावसान वर्णिले आहे. संभाजी व राजाराम यांबद्दल शिवाजीने केलेले भाकीत म्हणजे बखरकार राजारामाच्या पदरी होता याचा अप्रत्यक्ष पुरावाच आहे. परंतु त्यांच्या तौङडर्चीं वाक्ये व केलेले वर्णन, तसेच त्यांच्या मृत्युनंतर झालेल्या उत्पातांचे वर्णन हे सारे सांकेतिक असले, तरी तें बखरकाराच्या लेखनशैलीचे द्योतक आहे.

पृ. ३२ अमासवर्णी (?)—मासे मरून पडल्याने स्वराच, दुर्गंधी झालेले १

क्रमांक ४ :

आज्ञापत्र

‘आज्ञापत्र’ अथवा ‘मराठेशाहींतील राजनीति’ हा राज्यशास्त्रावरील एक उत्तम प्रबंध आहे. लेखक अत्यंत अनुभविक असून, त्याची दृष्टि मोठी मार्मिक आणि सूक्ष्म असावी असा प्रत्यय प्रबंधाच्या पानोपानी येतो. भाषाहि तितकीच्च डौळदार आणि अभिजात आहे. परंतु ऐतिहासिक वाढ्यमयांतील या ‘अमूल्य रत्नाचा’ कर्ता कोण याविषयी संशोधकांत अजून मतनिश्चित झालेली नाही. सामान्यपर्यंत हे प्रकरण रामचंद्रपंत अमात्य बावडेकर यांच्या नांवावर मोडत होते. परंतु तें अमात्यकृत नसावे असें दर्शविणारे अंतर्गत पुरावेहि आढळतात. प्रो. कोलते यांच्या मर्ते नीळकंठ मोरेश्वर पिंगळे, शंभू छत्रपतीचा प्रधान, हा याचा लेखक असावा. (पाहा—प्रो. कोलते आणि प्रो. पांढरीपांडे यांच्या प्रस्तावना—‘आज्ञापत्र’ : वीणाप्रकाशन, नागपूर १९३९).

प्रस्तुत प्रकरणाच्या कर्तृत्वाबद्दल वाद असला, तरी त्याच्या लेखनकालाबद्दल वाद निर्माण होण्याचे कारण नाही. कारण त्याचा उल्लेख ग्रंथारंभीच स्पष्टपणे केला आहे : 'स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ४२, मन्मथनाम संवत्सरे, मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्थी गुरुवासरे (शनिवार !) क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शंभु छत्रपति स्वामी यांणी समस्तराजकार्थधुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री रामचंद्र पंडित अमात्य हुक्मतपन्हा यांसी आज्ञा केली ऐसीजे' : राज्याभिषेक शके ४२ म्हणजे शके १६२८ (स. १७१६) मध्ये शंभु छत्रपतीनं रामचंद्रपतं अमात्यास आज्ञा करवून हा ग्रंथ लेहवून घेतला.

ऐतिहासिक वाड्यांत यासारखेच दुसरे ग्रंथ म्हणजे मल्हार रामराव चिटणीसळूत 'राजनीति' प्रकरण (पाहा क्र. १४ ची टीप) व नाना फडणीसानें मुद्दाम लिहवून घेतलेला 'नारायण व्यवहार शिक्षा' हे दोन होते.

'आज्ञापत्राची' एकूण नऊ प्रकरणे असून त्यांतील अखेरचे 'मराठ्यांचे आरमार' हे प्रकरण येथे निवडले आहे. प्रकरणाचे अखेरीस 'याप्रमाणे हुजरात गडकिले आदिकरून परम सावधतेने वर्तत.' इत्यादि वाक्ये सबंध आज्ञापत्राची अखेर दर्शवितात.

क्रमांक ५ :

पाणिपतची बखर

रघुनाथ यादवकृत 'पाणिपतची बखर' ही पानिपतानंतर लगेच दोन वर्षांनी [श. १६८४ : इ. स. १७६२] लिहिली गेली. दिमत चिटणीस रघुनाथ यादव याने ही गोपिकाबाईसाहेबांच्यासाठी मुद्दाम तयार केली. बखरीचे अखेरीस बखरकार लिहितो, "एक बारनीस शत्रूकडील व श्रीमंताकडील या उभयतांच्या दिनचयेचे वर्तमान दफात्यास चिटणीसांनी बार केली. तांची संगत पाहून, कच्चा मजकूर सेवेशी निवेदन करावयाकरितां यथामतीने बखर 'सजवून' तयार केली आहे. बखरकाराच्या संद्या लेखणीची साक्ष पानोपानी वाचकास मिळते.

१. कलियुगींचे भारत

पानिपतच्या युद्धांतील एका लढाईचे वर्णन प्रस्तुत उतान्यांत आढळते. “दखनी लोक बडे हरामजाद ! तरवारीस आपणास ऐकत नाहीत ” असे उद्गार झराणीदुराणीस या लढाईत काढावे लागले. मात्र यांतच बलवंतराव मेहेदले पडले.

२. भाऊ कल्पांतींचा आदित्य भासला

पानिपतच्या युद्धांत अखेरीस जो संग्राम झाला, ज्यांत भाऊसाहेबांनी उडी घेतली व ज्यांमुळे सर्वनाश झाला त्या प्रसंगाचे वर्णन प्रस्तुत उतान्यांत केले आहे. कौरव-पांडवांच्या संगरतांडवांतील उल्लेखांनी वर्णनाची परिणाम-कारकता वाढाविण्यांत रघुनाथ यादव वाक्खगार दिसतो. युद्धाच्या धुमश्वकाचे त्याचे वर्णन तर वाचकांपुढे तो प्रसंग प्रत्यक्ष उभा करतो.

पानिपतचा हा प्रसंग १४ जानेवारी १७६१ मध्ये घडला.

क्रमांक ६ :

भाऊसाहेबाची बखर

पानिपतावर ज्या अनेक बखरी लिहिल्या गेल्या त्यापैकी अनेक दृष्टींनी उत्कृष्ट बखर म्हणजे ‘भाऊसाहेबांची बखर’ होय. पानिपतानंतर लौकरच ती लिहिली गेली असावी. ‘पोद्य कृष्णाजी शामराव मुक्काम दिली इंद्रप्रस्थ. कृतानेक साष्टांग नमस्कार—प्यादाचा फर्जी नजीबखान रोहिला होऊन... सवा लक्ष फौजेनिशी भाऊ गर्दी होऊन प्यादेपात कशी झाली हें सविस्तर ल्याहावें म्हणून आज्ञा.’ या सुरवातीच्या वाक्यावरून बखरीचे कर्तृत्व कुणा कृष्णाजी शामरावाकडे जात असले तरी तें विवाद्य दिसतें. ग्वाल्हेरन्या आनंदराव फाळक्यांच्या मर्ते ही बखर शिंदांच्या नोकरीतील निंतो कृष्ण वळे-फडणीस यांनी लिहिली असावी. प्रो. शेजवलकरहि याच मताचे दिसतात. बखरकार कोणीही असो, पण तो शिंदांचा पक्षपाती दिसतो. वाढमय म्हणून असणारें या बखरीचे महत्त्वहि अपूर्व आहे. किंबहुना बखरीना वाढमयीन मोल देणान्या ज्या कांही थोऱ्याफार बखरी आहेत त्यांत या बखरीस फारच वरचे स्थान आवै लागेल.

१. बचेंगे तो और बी लडेंगे

प्रस्तुत उतान्यांत दत्ताजी शिंद्याचा शिरच्छेद, दिवस भरलेली भागीरथीबाई व पत्नी काशीबाई यांच्यासह जखमी जनकोजीचा दुर्दैवी पळ आणि दुर्दशा, तसेच तेळ्या मल्हाररावाचा यांच्या स्त्रीने केलेला निषेध इत्यादि हकीकती आल्या आहेत.

पृ. ५५ उधोमाधो— उद्धव माधव या नांवाचा हिंदी संत कवि.

पृ. ५७ पडतीयांनी— ‘पळतीयांनी’ असें असावे.

पृ. ५० निशाअकताला— (इन्शा हाख्नाला) ईश्वराच्या इच्छेने. हें पूर्ण वाक्य असें: “इन्शा हाख्नाला हुकमत परवर दिगार की है.” (ईश्वराची इच्छा असल्यास त्याचीच आज्ञा प्रमाण.)

२. कर्मणो गहनो गतिः

पानिपतचा अखेरचा संग्राम पौष शुद्ध ८ शके १६८२ (ता. १४ जानेवारी १७६१) या दिवशी झाला.

पृ. ७१ गाईचे गोरे थाले— गाईचे गोहरे = वेडावलेले, गांजरलेले.

क्रमांक ७ : : श्रीमंत भाऊसाहेब यांची कैफीयत

भाऊसाहेबांची ही कैफीयत कधीं आणि कुणीं लिहिली याचा निर्णय करतां येत नाहीं. मात्र लिहिणारा कुणी देशस्थ ब्राह्मण किंवा दुसरा कुणी देशावरील रहिवासी असावा.

१. ‘आजच कूच करून जातों’

पानिपतावर दादासाहेबाएवर्जी भाऊसाहेब कां गेले याचें उत्तर प्रस्तुत उतान्यांत मिळतें. दादासाहेब व भाऊसाहेब यांची याचाबत झालेली घोलाचाली त्यांच्या स्वभावावर चांगलाच प्रकाश पाढते.

२. क्षात्र धर्माची शर्थ

गिलच्यांचे बळ दिवसेंदिवस वाढू लागलेले व आपले लक्षकर सडत चाललेले पाहून भाऊंनी केलेली मसलत व अखेरची शर्थ येथे वर्णिली आहि.

क्रमांक ८ : : होळकरांची थैली

पानिपतच्या प्रसंगावर लिहिली गेलेली आणखी ही एक बखर : ती मल्हारराव होळकर यांनी आपले घनी श्रीमंत पेशवे सरकार यांना लिहून कळविली. तीच “होळकरांची थैली” या नांवाने प्रसिद्ध आहे. ती निश्चित कधी लिहिली गेली हें मात्र कठर्त नाही. कै. वि. का. राजवाडे यांनी ती आपल्या तिसऱ्या खंडांत छापली आहे.

क्रमांक ९ : : श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर

नारायणराव पेशवे यांच्या वधासंबंधीच्या हक्कीकतींची अनेक टिपणी आढळतात. त्यांतच ‘श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर-कारभारी पक्षाच्या हक्कीकती-सुदां’ हें टिपण गणावें लागेल. परंतु हें इतके विस्तृत आहे की, त्यास एक स्वतंत्र बखर मानण्यास हक्कत नाही. तशीच त्याची भाषाहि त्यास वाढमयांत स्थान द्यायला उपयोगी पडणारी आहे.

प्रस्तुत उतारा पेशवाईत प्रासिद्ध पावलेल्या बारभाईच्या मसलतीविषयीचा आहे.

हें टिपण वा ही छोटी बखर कोणी व केव्हां लिहिली याजबद्दल माहिती मिळत नाही.

क्रमांक १० :

: नाना फडणीसांचे आत्मचरित्र

बाळाजी झनार्दन उर्फ नाना फडणीस यांचे हें स्वलिखित आत्मवृत्त आहे. यांत श. १६८३ आषाढ वद्य ३ (ता. २०-७-१७६१) या दिवशी पहिल्या माघवरावास पेशवाईची वस्त्रे भिळाळीं तोंपर्यंतची हकीकत आहे. म्हणजे नाना फडणीसांने हें वृत्त त्यानंतर केवळां तरी लिहिले असावे. याचे इंग्रजी अवतरण मेंबडोनल्डकृत ना. फ. चरित्रांत छापले आहे.

आत्मचरित्र या दृष्टीने नानाच्या या लेखनाला फार महत्त्व आहे. नानाचे आत्मरीक्षण मोठे निर्भाड दिसते. स्वतःचे दोषहि त्याने स्पष्ट वर्णिले आहेत. उत्तरपेशवाईतील नानाचे महत्त्व लक्षात घेतां त्याचा स्पष्टवक्तेपणा विशेषच प्रशंसनीय होय. नानाच्या वर्णनशक्तीचे नमूनेहि प्रस्तुत आत्मचरित्रांत भरपूर आढळतात.

नाना फडणीस जन्म— श. १६६३ ; पित्याचे नांव—जनार्दन बळाळ भानु.

श्रीरंगपट्टणाची स्वारी— श. १७५५-५६ मध्ये झाली.

मुक्तिपुरीं मथुराक्षेत्रीं— ह्या सत मुक्तिपुन्या प्रसिद्ध आहेत.

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका ।

पुरी द्वारावतीचैव ससैता मोक्षदायका : ||

पृथ्वीपाति— दिल्लीचा बादशाहा. जवानबरुत म्हणून एक लहान शहजादा भाऊनेच गादीवर बसाविला होता.

उत्तरेकडील यवन— अहमदशहा अबदाली.

बळवंतराव मातुल— बळवंतराव मेहेदले.

शाहनवाजखानी— दिल्लीतील पादशाही मुतसही.

बापूजीपंत— हरिपंत फडके यांचे जेष्ठ बंधु.

रामाजीपंत— रामाजीपंत दाभोळकर, शिंद्यांचे दिवाण.

गुरुजी— हे बहुदा महादजी बळाळ करके असावे.

क्रमांक ११ :

: सप्तप्रकरणात्मक चरित्र

क. ११, १२, १३ व १४ यांचा लेखक मल्हार रामराव चिटणीस हा मराठे-शाहीचा एक नांमांकित बखरकार होऊन गेला. बाळाजी आवजीचा तो निपणतू आणि पेशव्यांचे सरदार सखाराम इरि गुंत आंबेगांवकर यांचा तो जांवई. हा सातारच्या प्रतापसिंह छत्रपतीचा चिटणीस होता. त्यानें विष्णुपुराण, दंडनीति, राजधर्म इत्यादि ग्रंथ आणि त्याचप्रमाणे वडिलार्जित कारकीर्दी, दिनचर्या, पत्रे इत्यादि पाढून आपल्या बखरी सजविल्या. त्यानें आपल्या बखरींचे लेखन इ. स. १८१३ च्या आसपास केले असावें. ‘श्री शिवछत्रपतीचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र’ याच्या सुरवातीस “स्वतिश्री राज्याभिषेक १३७ प्रमोदी नाम संवत्सरे, च्येष्ठ बहुल पढी भृगुवासरे क्षत्रीय कुलावतंस श्रीराजाधिराज श्रीमहाराज प्रतापी शाहू नृपति.....यांनी.....आज्ञा केली ऐसीजे.....” असे जे वाक्य मल्हार रामरावानें दिले आहे त्यावरून छत्रपति शाहूच्या आज्ञेने ही बखर त्यानें इ. स. १८१० मध्ये लिहायला घेतली. परंतु त्याच्या आधीच दोन वर्षे शाहू मृत्यु पावलेला असल्याने याचाचत कांहीं घोटाळा दिसतो. तथापि पेशवाईच्या अस्तकालीं व अव्वल इंग्रजीच्या उदयकालीं मल्हार रामरावाने शककर्ते थोरळे शिवाजी महाराज याजपासून तों घाकव्या शाहू महाराजांपर्यंत सर्व छत्रपतीच्या चरित्रलेखनाचे कार्य केले आहे.

प्रस्तुत उताऱ्यांत शिवछत्रपतीच्या राज्याभिषेकाचे वर्णन आहे.

पृ. १०८ राज्याभिषेक शक—शिवाजीने आपल्या राज्याभिषेकापासून नवीन शक सुरु केला. राज्याभिषेक शालिवाहन शके १५९६ जेष्ठ शु. १३ (द जून इ. स. १६७४) रोजी झाला; म्हणजे तेथपासून राज्याभिषेक शकगणना सुरु.

क्रमांक १२ :

: संभाजी राजे यांचे चरित्र

मल्हार रामराव चिटणीसकृत छत्रपति संभाजीचरित्रांतील हा उतारा आहे. गोव्यावरील स्वारीपासून तों संभाजीच्यां तेजस्वी पण कषण अखेरीपर्यंतचे वर्णन यांत आले आहे.

बाबा—कवजी

क्रमांक १३ :: थोरले राजाराम महाराज यांचें चरित्र-प्रकरण

हें प्रकरणहि मल्हार रामरावाचेंच आहे. यांतील (१) ‘राजारामाचें जिंजीस प्रयाण’ व (२) ‘औरंगजेबाचा सातांच्याला वेढा’ यांचाचतचे उतारे येथे घेतले आहेत.

पृ. ११८ रामचंद्र निळकंठ— रामचंद्रपंत बावडेकर यांस ‘हुकमतपन्हा’ हा किताच होता. प्रसिद्ध ‘राजनीति’ ज्या रामचंद्रपंत अमात्याच्या नांवावर मोडते, तोच हा.

पृ. १२० जमाव पाडिला— जमाव मिळविला.

क्रमांक १४ :

राजनीति

‘आज्ञापत्राप्रमाणे (क्रमांक ४)’ राजनीति हा मराठींतील एक राजनैतिक स्वरूपाचा ग्रंथ म्हटला पाहिजे. या ग्रंथाचा लेखक मल्हार रामराव चिटणीस असून त्यानें तो शुक्रनीतीच्या आधारे लिहिला. ही राजनीति सप्तप्रकरणात्मक आहे. त्यांतील (१) श्री राजगुण-प्रकरण, आणि (२) बल-प्रकरण धर्मयुद्ध हे दोन उतारे येथे घेतले आहेत. त्यावरून गद्य सारस्वताचे गुण त्यांतहि कसे उतरले आहेत याचा प्रत्यय येईल.

क्रमांक १५ :

श्रीहनुमंतस्वामीकृत श्रीसमर्थाची बखर

हनुमंतस्वामी हे समर्थाचे जेष्ठबंधु जे श्रेष्ठ त्यांच्या नातवाचे नातू. त्यांच्या या बखरीची “मूळ प्रत किंवा पहिली आवृत्ति श. १७१५ मध्ये लिहिली गेली व नंतर स्वामीच्या आज्ञेवरून रंगो लक्षण व मल्हार रामराव चिटणीस यांनी वाढवून

दुसरी आवृत्ति श. १७४० मध्ये तयार केली.” म्हणजे प्रस्तुत बखरीला मल्हाराव रामरावाच्या बाक्यालेखणीचा स्पर्श झालेला दिसतो. सांप्रदायिकांत महत्त्व पावलेली ही बखर प्रथम इ. स. १८७० मध्ये प्रसिद्ध झाली व नंतर इ. स. १८८८ मध्ये त्याचो ‘शुद्ध करखून’ दुसरी आवृत्ति छापली गेली. परंतु तिच्यांतील भाषेला बरेच अर्वाचीन स्वरूप आलेले दिसते.

अलीकडे दोन-तीन वर्षांपूर्वी ‘रामदास आणि रामदासी’ या मासिक पुस्तकां-तून श. १७११ मध्ये मूळ लिहिली गेलेली व श. १७४५ मध्ये वाढवलेली अशी एक ‘श्रीहनुमंतस्वामीकृत समर्थाची बखर’ छापली गेली आहे. (रामदास आणि रामदासी ग्रंथमाला, भा. ५५ वा). ‘श्रीहनुमंतस्वामीनों सांगितले ते लिहिले— श. १७४५ आषाढ कृ. ८ बुधवारी समाप्ती-जुने प्रतीवरील मिती श. १७४० ’ असा त्याचे अखेरीस उल्लेख आहे. परंतु त्याच्याहि आर्धाची म्हणजे श. १७११ मध्ये लिहिली गेलेली जी बखर आहे त्यांतून ‘श्रीशिव-समर्थ मेटीचा’ उतारा येथे घेतला आहे. या बखरीची समाप्ती खालीलप्रमाणे आहे. “ श. १७११ सौम्य नाम संवत्सरे श्रावण शु ॥ ९ रो गुरवारी ते दिवसी प्रारंभ केला तो श्रावण वद्य ९ नवमीस समाप्त जाहाली. ”

श्रीशिव-समर्थ मेटीसंबंधीच्या प्रस्तुत उतार्यांत वर्णनाचा थाटमाट न आढळला तरी त्यांतील साधेपणा व शब्दांचा वेंचक उपयोग मनांत भरावा.

क्रमांक १६ :

पेशव्यांची बखर

कृष्णाजी विनायक सोहनीविरचित ‘पेशव्यांची बखर’ ही अव्वल इंग्रजी सुरु झाल्यानंतर ५-७ वर्षांनी म्हणजे साधारण इ. स. १८२५ चे सुमारास लिहिली गेली. हिच्यांत पहिले पेशवे श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ भट हे त्यांचा मूळ गाव जो श्रीवर्धन तेथून निघाल्यापासून तहत इंग्रज सरकारनें पुण्यांत शनिवार वाढ्यावर आपला बावटा चढविला तोंपर्यंतची हकीकत आहे.

सदरहू बखरीचे लेखक कृष्णाजी विनायक सोहनी यांची फारशी तपशीलवार माहिती मिळत नाही. ते कोकणांत रत्नागिरीनिंजिक सोमेश्वर गांवचे राहणारे. शेवटले पेशवे यांचे कारभारी चितोपंत देशमूख पावसकर यांचे कृष्णाजीपंत आस होते व पेशवाईत सुभेदारीचें कामहि त्यांनी केले होते. परंतु पेशवाई-बरोबर त्यांचेहि वैभव लुस झाले आणि वैजनाथच्या देवालयांत तपस्याप्रमाणे इश्वरोपासनेंत त्यांनी आपला उर्वरित काळ घालविला. मृत्युसमर्थी म्हणजे इ. स. १८५४-५५ सालीं त्यांचे वय सुमारे ७० पर्यंत असावे.

कृष्णाजीपंत सोहनी यांनी ही बखर वैजनाथ गांवी तोंडी सांगितली आणि तेथील किंत्येकांनी ती आदरपूर्वक लिहून घेतली. बखरकार हे खरोखरीच 'पुरातन माहितगार' असल्यानें त्यांनी केलेले निवेदनहि संगतवार व चटकदार झालेले आहे.

१. श्रीमंतांचे लग्न

प्रस्तुत उत्तान्यांत सवाई माधवराव पेशव्यांच्या विवाहाचे वर्णन आहे. हा विवाहमारंभ पुण्यास श. १७०४ (फेब्रुवारी १७८३) मध्ये झाला. वधू बाळाजी बहिराव उर्फ नवलासे थते यांची कन्या. हा सवाई माधवरावाचा प्रथम विवाह होय.

पृ. १३७ पञ्चास काढी सोन्याची उभी राहिली— सोन्याच्या काठीचे चोपदार : असे चोपदार असणारे राजे तेथे हजर होते.

नेम नाही—नक्की संख्या सांगतां येत नाही.

हातावरून फुलांचा हार गुंडाळून— कर्धी कर्धी रुमालहि गुंडाळीत. हे सेवकत्वाचे दर्शक आहे.

आदब बजावीत—नम्रतेने मुजरे करीत.

२. रंगाचा समारंभ

हा समारंभ चैत्र शु. १, शके १७१५ रोजी झाला.

पृ. १४२ गुलाल गोटे— पातळ कागदाचे गोळे. (आंत गुलाल मरून होळीच्या सणांत एक मेकांवर फेकण्याकरितां तयार करतात ते).

क्रमांक १७ :

: खड्याच्या स्वारीची बखर

ही बखर केव्हां व कोणी लिहिली तें समजण्यास तृते साधन नाही. हिला बखरकार 'माधवराव नारायणराव पेशवे यांची बखर' असेहि म्हणतो. खड्याच्या स्वारीचे त्यानें केलेले वर्णन सहजतेनें आणि सरसतेनें नटलेले दिसते.

पृ. १५५ अकरावीचे अमलांत— अकराव्या घटकेच्या अमलांत.

क्रमांक १८ :

: हरिवंशाची बखर

'हरिवंशाची बखर' म्हणजे हरभट पटवर्धनाच्या वंशजांची हकीकत. ही त्याच वंशांत जन्मलेले बाळकृष्णराव हरिहर पटवर्धन आंबेकर यांनी 'शके १७६४ शुभकृन्तामसंवत्सरे वैशाख शु. ५ इंदुवारी' लिहिली. म्हणजे ही बखर अव्वल इंग्रजीतील आहे आणि 'मु. आंचै, नजीक श्रीक्षेत्र पंढरपूर' येथे तिची लेखनसमाप्त झाली आहे. प्रस्तुत बखरीत पेशवे, घोरपडे, प्रातिनिधि इत्यादिकांच्या इकीकरी प्रसंगोपात्त दिलेल्या असल्या तरी ती मुख्यतः पुरुषोत्तमराव कृष्ण उर्फ दाजी यांचे पराक्रम वर्णणासाठी लिहिली आहे.

बखरकार बाळकृष्णराव हे पेशवाईच्या इतिहासाचे हौशी असून जुन्या चालीरीतीचे उत्तम माहितगार होते आणि पेशवाईतील नानाविध प्रसंग ज्यांनी ढोळ्यांनी पाहिले होते अशा माणसांचा त्यांस रात्रिंदिवस सहवास लाभलेला होता. शिवाय वर्णविषय जो पटवर्धनकुलाचा वृत्तांत, त्याचे त्यांनी आस्थापूर्वक आकलन केले होते. वर्णनाचा सरल्यणा हा त्यांच्या लेखनाचा मोठा गुण आहे.

प्रस्तुत बखरीतील 'ध' चा 'मा' हा उतारा नारायणराव पेशव्याचे वघ-प्रसंगीचा आहे. नारायणरावाच्या खुनासंबंधीची ऐ. ले. संग्रहांत नं. १२५७ बौगेरे पत्रे आहेत. परंतु त्यांतील मजकुरापेक्षां प्रस्तुत बखरीतील तपशील पुष्कळच अधिक आहे. इतकी एकत्र तपशीलवार हकीकत आजपर्यंत कोटेहि छापलेली नसल्याचा निर्वाळा संपादक वासुदेवशास्त्री खरे यांनी दिलेला आहे.

‘घ’ चा ‘मा’ आनंदीबाईने केला असे वर्णन याहि बखरीत केलेले असले तरी त्याला सबल ऐतिहासिक असा पुरावा नाही. किंचहुना “मझी ममता विशेष म्हणोन नारायणरायाची गर्दीचा मार मला सांगत नव्हते. यांणी चौकशी किमर्थ केली नाही? यादीची अक्षरे “घ” चा “मा” कोणी केला याची चौकसी किमर्थ न केली? माझा दस्तऐवज किंवा निरोप कांही तरी निवडावयाचे होते. काहीच न करतां उगेच पेचांत ठेवले. दैवास उपाय नाही.” असे वैतागाचे उद्गार आनंदीबाई, कोपरगांव येथे नजरकैदेत असतांना काढते (पेशवेदफ्रतर, खंड ४, क्र. ७३).

पृ. १५६ श्रीमंत रावसाहेब— थोरले माधवरावसाहेब पेशवे.

पृ. १५६ दादासाहेबांची कन्या दुर्गाबाई इच्चे लऱ्य मोरोपंत कवीचे आश्रयदाते पांडुरंगराव चारामतीकर यांच्याशी ज्ञाले.

पृ. १५७ सासुरवाडी— कृष्णाजी हरि साठे यांचे घरी. श्रीमंतांचे क्षम्भुर यापूर्वीच वारले होते. सासू ताईसाठी जिवंत होती. तिचा मुलगा महिपतराव साठे लहान होता.

पृ. १५७ तलब चढली— पगाराची वाकी तुंबली.

पृ. १५८ तरवारी ओढून— तरवारी म्यानांतून उपसून.

पृ. १५९ ‘दीन’ गाजविला— ‘दीन् दीन्’ अशी गर्जना केली.

क्रमांक १९ :

: मराठी ऐतिहासिक शिलालिपि

प्रस्तुत उतारा हा तंजावर येथील बृहदीश्वराच्या देवळांतील प्राकाराचे भितीवर कोरलेल्या बखरींतून घेतला आहे. हा प्रदीर्घ शिलालेख म्हणजे मराठेशाहीची एक संपूर्ण बखरच होय. ही शिलालिपित बखर अब्बल इंग्रजीतील म्हणजे १३ डिसेंबर १८०३ मध्ये पूर्ण झालेली आहे. तंजावर राजवंशीय शेवटील राजे श्रीशिवाजीमहाराज यांचे वडील श्रीशरकोजीमहाराज यांच्या कारकीदैत त्यांच्या चिटणिसांनी ती लिहिली आहे. “प्रथमबर्ण (ब्राह्मण) महाराष्ट्र जाति

भगवंतरायाचे पौत्र विष्णुलरायांचे पुत्र प्रस्तुत चोळदेशाधिपती श्रीमंत राजेश्री महाराज छत्रपति शरफोजी महाराजेसाहेब यांचे निजसेवक आश्वलायन सूत्र ऋक् शाखाध्यायी यांजकडून लिहिलेजे ते शालिवाहन शके १७२५ रधिरोदगारी संवत्सर मार्गशीर्ष वद्य आमावास्या भौमवारी इंग्रेजी सन १८०३ इसवी डिसेंबर १३ तारीख लेखनसीमा समाप्त.” अशी प्रस्तुत शिलालेखाच्या अखेरीस नोंद आहे. लेखांतील इतिहास अविश्वसनीय असला आणि मराठी भाषाहि अशुद्ध असली तरी तंजावर प्रांतीय मराठीचा नमूना म्हणून ‘त्याचें महत्त्व आहेच. शिवाय एक शिलालिखित बाखर म्हणूनहि असणारे महत्त्व कमी नाहीं.

प्रस्तुत बखरीचे वाचन आणि प्रकाशन प्रथम वि. का. राजवाडे यांनी केले असें दिसते. श्री. चांदोरकरसंपादित ‘प्रभात’ मासिकाच्या इ. स. १९०६ च्या १ ल्या अंकांत त्यांनी या बखरीचे प्रकाशन सुरु केलेले आढळते. त्यानंतर इ. स. १९०७ मध्ये तंजावरचे श्री. तं. सांचमूर्तिराव यांनी त्याचे स्वतंत्र वाचन आणि पुस्तकरूपानें प्रकाशन केले. प्रस्तुत उतारा हा त्यांच्याच पुस्तकांतून घेतला आहे.

१. चितान्याने सुरत लिहून नेली

औरंगजेब बादशहा स्वतः शिवाजीवर स्वारी करतो तेव्हांची हकीकत या उतान्यांत आहे. शिवाजीला जिवंत धरण्याचे प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर त्याची निदान तसेही तरी मिळावी म्हणून त्याने चितान्याकडून शिवाजीची सुरत लिहवून घेतली.

पृ. १६२ मोंगलांच्या घोड्यांना पाण्यात शिवाजी दिसत नव्हता, तर धनाजी दिसत होता, अशी आख्यायिका आहे. बखरकाराने तीच शिवाजीबद्दल दिली आहे.

२. येकोजीराजे तंजावर किला प्रवेश केले

बैगदूरचे राज्य करीत असतांना व्यंकोजीराजास तंजावरचे राज्य कर्से व केव्हां मिळालें तत्संबंधांची हकीकूत या उतान्यांत आहे.

शब्दकोश

(कोशांतील आंकडे मूळांतील क्रमांकांचे आहेत.)

अजम १—(फा. अजम्)—श्रेष्ठ; योर	आहमक १२—पाजी
अड १—अट	आळा १—अलंकार
अनगल ४—आडकाठी नसलेला	उभढा ६—अनावर गंहिवर
अनसुट ५—वीर्यवान्	उष्णोच ११—छत; चांदवा; मंडप
अनाईक ३—अनायक; अनायकी	उस्तरखाना २—उष्ट्र > उस्तर >
अनीना ५—(फा. इनान्) लगाम	उंट
अमदरफती ४—दलणवळणाचे	इजाफा ३—अधिक
संरक्षण	इजातदार १—मक्केदार, ठेकेदार
अमासवणी ३—मासे मरुन पडल्यानें	इत्वारी २—विश्वासु
खराच झालेले	ईर ६—हिंमत
अरबुज ५—राकट; आडदांड	ईसाई १—(ईसा—येशु सिस्त) —सिस्ती
अराबा २—तोफेची गाढी	एक बेरीज १६—एकत्र केलेल्या
अरुता ५—इच्छा	जमाखर्चाचा लेख
अलबत्ता ३—नक्की	कचदिल ३—भित्या मनाचा
अवाढावी ४—बेबंदशाही	कचकलागत ४—तंटायखेडा
अविंध ४—यवन	कजाख—खी १३—शुक्ति, रानटीपणा;
अश्रणी ३—अशरीरिणी वाणी;	क्रूरपणा
आकाशवाणी	कटकबंद २—सैन्यानिशी
अस्वार १—स्वार	कैठाळा १६—पडशी, गोणी
असमानगिरी ३—छत	कडोविकडी ५—पराकाष्ठा
अस्तावा १२—झारी	कदीम ३—जुनें
अस्वासणे १—आश्वासणे	कमरगा ५—सैन्याची बाजू; मध्यभाग
आदळ १—झटापट	कमकसर १०—जवळजवळ
आमान्य ६—कोरान्न	करोल ५—बंदूकवाला घोडेस्वार
आराबा ३, ५, ६, १७—तोफखाना	कलगी १६—तुरा; रत्नखचित
तोफेची गाढी	शिरोभूषण

कविला १-कुडंच, जनाना
 करीणा ३-हकीकत
 कस्त ४-पराकाष्ठा
 कही १३, १७-लष्करासाठी गवत,
 लाकूडफांटा आणणारी सैन्याची
 टोळी
 कातर ३-एक प्रकारचा पट्टयाचा हात
 कापडी १३-यात्रेकरू
 कामाविस १-वसुली
 कार्पास ११-कापूस
 कावित्र १-लघाडी
 काहाळा १-वाद्यविशेष
 किनखाप ११-सोनेरी, रेपेरी,
 जरीच्या वेल्बुद्दीचे काम केलेले रेशमी
 वस्त्र
 किया ३-शपथ
 कुल ३-सर्व
 कैची ५-दारूच्या बाणांची जुडी
 कैदवार ३-हुकुमांत
 कैवर्तक १-कोळी
 कौळ ४-वचन, आश्वासन
 खता २-खोटे
 खत्ता ५-कमी होणे
 खरस ६-तृष्णेमुळे तोऱ्डांतून येणारी
 फेसासारवी युंकी
 खलक-खलुक १-सर्व लोक
 खलक २-कारस्थानी लोक
 खवासखाना १६-अंबारी किंवा
 हाँदा यांचे खिदमतगार वसण्याची जागा

सास्त ६-टप्पा
 सासबदार १६-साशांची शख्ते
 बाळगणरा
 खुम १-रीत, चाल
 खुशवक्त १-संतुष्ट
 खोंचली १-खिन झाली
 गंगाळटोप १-शिरखाण
 गंजिफा (गंजिफिया)६-दारूगोळ्य
 गरनाला ५-कुलपी गोळ्याची तोफ
 गर्लीम ४-शत्रु
 गारभांडी ५, ६-गारगोटीचा चाप
 असलेलीं भांडी
 गुरगुज ५-गदा ; परशु
 गुरावा ४-एक प्रकारचे तारूं
 गैच-गैबत ६-अदृश्यता
 गैरकौली ४-चिगरपरवाना
 चपेटे ५-तडाक्ये
 चादरा २-वस्त्रे
 चारण १६-तांडेवाला ; भात, मीठ
 वगैरे ने-आण करणारी एक जात
 चावर १-एकशें अष्टावीस चिष्ठे
 चिंचवणी १-चिंचेचें पाणी
 चिंचोरा १-चिंचोका
 चिंधीचोला १-लूट
 चिराकदान १६-दीपस्तंम; दीपमाला
 चुकूर ३-प्रमिष्ट ; बावरलेला
 चौगीर्द ४-चहूंक्हून
 चौळ चुढाकर्म १-लहान मुलांचा
 शेंडी गखण्याचा विषे

चंबी ६- तेज

जंजिरा ४- जलदुर्ग

जती १- यती, जैन संन्यासी

जंबुरे २- लहान तोफ

जमदाढ ३, ५- मोळ्या पात्याची

तलवार

जमनीस १२- एक वसुली अधिकारी

जमीयत १३- मंडळी; सैन्य

जरजरा २- थोडी थोडी

जर्गी-जार्गी ४- मंडळ; वेढा

जबादा ४- बंदोबस्त

जितरब (जितराब) ६- जनावर;

घोडी

जिम्मा ९- हमी; पत्कर

जिल्हा १२, १६- लवाजमा

जीना (जीन) २- सोगरि

जुंबरे ४- लहान बंदूक

जुम्मस ५- हार

जेजाला ९, ६- लांब नळीची बंदूक

जेर ४- हैराण

झोटधरणी ५, ६- केशाकेशी

ठिकडे १२- खडा

तकटी ५- पदक; पिंपळपान

तकरावा १३- फळ्या जोड्हन केलेले तर्क

तगड ११- चांदीचा वा पितळेचा पत्रा

तडीतापडी ११- गोसावी

ततबीर २- उपाय

तमाम २- सर्व

तमामी १६- ज्यांत उमें सूत जरीचे व बाणा रेशमाचा असतो, असे कापड

तरांडे ४- जहाज; मोठे तारू

तलावा २, १७- शत्रुची पाहणी करण्यासाठी

तव ६- घेरी, मूर्छा

तश्रीफ २- मानाचा पोषात्व

तस्करा (तस्किर) १२- परवित्ताप्हार

तसनस ४- विध्वंस

ताबितानी ४- व्यवस्था

तालिवार-तालेवार ५- श्रीमित; सुदैवी

तोले १२- नशीब

ताशे मरफे (ताशे - मरफे) एक प्रकारची वार्ष्ये

तिवाशी ३- तक्या, गिर्दी

तेजी २- घोडा

तेरीख १२- तारीख

तोडा ३- सास्वलीच्या कडव्याप्रमाणे केलिं पागोट्यांतील बांधणीचे काम

थटी २- गाई, म्हशी वगैरे गुरें-ढोरें दबाजा १- हुकमत, डौळ, उद्धटपणा

दमानी ४- वान्यासमोरची बाजू

दरख ११- हुद्दा

दरोगा १६- देखरेख करणारा

दसोडी ४- क्षुद्र

दिलपाखर्नें २-मनापासून
 द्वाढाव १-दृढनिश्चय
 दुपेटा ५-शेळा
 देकार १६-दक्षिणा
 देसक १-वतनदान
 देसला १-देसाई
 दोहडावले २-निरोप दिले
 द्वालिबंद (दालिबंद) १-हत्यारबंद
 धाडी गणार ११-भाट; गवई
 धांडोरा २-डांगोग
 धारसा ६-धार; कड
 नकीब ५-ललकान्या
 नटनागर ५-नटून गांवांत हिंडणारा
 नफर ५-उंट; उंटाची संख्या लिहा-
 वयाची असताना संख्यावाचका-
 पूर्वी लिहावयाचा शब्द
 नरमिना (नर्मिना) ६-रेशमी वस्त्र
 नवगोजी २-डेरा
 नहर ११-कालवा; पाट
 नामजाद ३-नियुक्त
 नांवाजिक ३-मर्जीतले लोक
 निटोपा ९-सरळपणा; योग्यपणा
 निमचा ५-लहान तलवार
 निमा १६-अंगरख्याचा प्रकार
 निशाण १२-शिक्कामोर्तव
 निसबत १२-सत्ता; हवाला; देसरेत
 पचंगी १९-पोटपाठ ज्ञाकेल असें वस्त्र
 पटे १-वस्त्र, शालजोडी हत्यादि
 पलाण ६-पालाण; स्वोगीर

पहिरावणी (पैरावणी) १-पोषाख,
 देणगी, प्रावरण
 पाईक २-पायदळ
 पाखाढी १-घरांची रांग ; बोळ
 पातेजणे ३-विश्वासणे
 पालत-ती १-पाळत
 पालेगार (पाळेगार) १, २-लुटारू
 बंडखोर स्वतंत्र जहागीरदार
 पालकोईती १-जहाजावरील
 तांडेलाचा टहाळ तोडण्याचा
 लहान कोयता
 पीलखाना २-हत्तीखाना
 पुंसवन १-सोळा संस्कारांपैकी एक ;
 गर्भधारणा झाल्यापासून तीन
 महिन्यांनी त्या गर्भाला पुंस्त्व प्राप्त
 होण्यासाठी केला जाणारा संस्कार
 पेशजी ५, ६-मार्गे, पूर्वी
 पेस्तर २, ५-पुढील, भावी
 पैदास्ती ४-नफा, मिळकत
 पोगा (ग) र १-पोलादी खिळा
 पोवंत १-पोइत
 प्रमादणे १-मरणे
 फड १६-सरकारी लिहिणे, वसूल
 घेणे इत्यादीची जागा
 फरास १६-बिळायती, तंबू
 फरासखाना १६-बेठकी वगैरेचा
 संग्रह
 फेरे १-मोजणीचे एक माप (मण
 किंवा अर्ध मण)

फर्जद २,१६- पुत्र
 फिरंग-फिरंगाणा २,३,५- तलवार
 बखतर ५- लोखंडी जाळीचे
 चिलखत
 बदली (बादली) ११- भरजरी
 बयाण २- वृत्तांतकथन
 बळगी(खळगी ?)- टाकाऊ
 बक्षी १२- सेनापति
 बाके १- वाद्यविशेष
 बाजे २- इतर
 बाढ ६- तंशू; तंशूची कनात; कुण्णण
 बारगे ५ (बारगर ?) - घोड्यावर
 बसणारे शिपाई
 बासू २- दारु
 बिचवा ३- विचवाच्या आकृतीची
 वाकडी कव्यार
 बिचोला ६- लहान तंशू
 बिनी ५- नाकपटी
 बिरदे ५- गुणदर्शक चिन्हांची माळ
 बेजरब ५- निर्भयवर्णे
 बेनिगा १२- अपरक्षण
 बेहडा १६- वहिवाट, शिंबंदी, इनाम
 इत्यादीबहूल नियम
 बैगनी १७- वांग्याच्या रंगाची
 बैसकार १- बैठक
 बोळी १(बोळीहोन)- एक प्रकारचा
 होन
 भतीजा ३- भाचा
 आईचार ३- स्नेह, बंधूत्व

भांडी ४- तोफ
 भानसिनी ६- दासी
 भारघडी ६- जेड सामान
 भुलटा १९- चुरा
 भोगाईत १- विलासस्थान; राहण्याचे
 धर
 मजुरा ५- सूट
 मझर (महझर)- १ सनद
 मनेवार (मनेवार)- २ बंडखोर
 मरदोमी ६- मर्दुमर्दी
 मर्फा ११- लहान टिपरी, नगारा
 मशाकत २- मेहनत
 महकूब १७- तहकूब, रहित
 माज १९- कंबर
 मात्रुपक्ष १- माहेर
 मालविसात ४- मालमत्ता
 मुजाफा (मुजाखा) १२- महत्त्व
 मुतालीक १२- उपमंत्री
 मुद्रारत (मुजारत) १६- आदर-
 सत्कार
 मुलाजमत ३- भेट
 मुस्तेद १, २, ३- सिद्ध, तयार
 मेढा ११- लाकडी कोट, कठडा
 मेवाती ५- मेवांत प्रांतांत राहणारे
 मोखतसर २- वजनदार लोक
 मोहोरे १- पुढे
 रईत १- रयत
 राऊत १- घोडेस्वार
 राणभरी ६- रानांत पद्धन गेळेळे

रेकला ६-एक प्रकारची तोफ; छकडा
लगी १६- निशाण, पताका, क्षेंडा.
लवण १७- सखल जागा
लुगडी १- वक्रे
वहमा ५- संशय, शंका
वारसे (वारस) ४- इमातीचे एक
लांकूड
वितान ११- चांदवा, छत, मंडप
विरगांठ १- अलंकारविशेष
विराणी १- वाद्यविशेष
विले ४- मागणी
वीर ६- इर्पा, आस्था.
वेठ १- हमाल
शर्तनामा २- करार
शर्तमदी २- पराक्रम
शिलेखाना १६- युद्धोपकरणांचे
स्थान
शेरणी ६- नदींत; उगवणारी एक
वनस्पति
श्रावक १- जैनमतानुयायी
सदर ३- कवेरी
सदुते ४- सिद्ध
सफेंगंज ६- कत्तल
सलतनत १३- चतुरंगदळ
सलाबत ४- पगडा, प्रताप, थश
सावरीपंथ १- मांत्रिक जादुगाराचा
पंथ
सामास १- सहानास

सायत (साअत) ६- घटिका, तास
सांवळे ६- हलके लुगडे
साहेब नौबत १६- हत्तीवरील नौबत
सिताब ३- जलद
सीरपाव १- शिरपेच, बहुमानाचा
पोषाख
सुतरनाला ३, ५, ६- (शूतरनाला)
उंटावरील तोफ
सुतरस्वार १६- उंटावरील स्वार
सुरतपाक १२- सुंदर चेहन्याचा
सोट ४- न कापलेले बुधे
सोदासोदी २- शोधाशोधी
सौगंद २- शपथ
हंकारा १- दवंडी
हडकणे १- उद्देशून बोलणे
हरकारे २- जासूद
हरीफा ३- शैर्य
हलगा ११- एक वाद्य
हवाला ३- ताचा
हस्तकडग २- हातांतील वलय
हस्तपंजर ३- हाताचा पंजा
हांवभरी ५- उत्सुक
हाशील ४- फी, आकार
हुली २- गडचड
हेजीब ३- जिल्हाच्या अधिकाऱ्याचा
मदतनीस
होके ४- तोफेचे गोळे, बाण, सुरुंग
क्षेत्रपति १- क्षत्रिय राजा

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	२०	केसे	केले
३	१९	सिर पाव	सिरपाव
३	२६	घरोद्वार	घरोघर
५	२६	येगपुरीस	येमपुरीस
५	२६	यांस	त्यांस
६	१	प्रसादले	प्रमादले
६	७	विजधामी	निजधामी
६	२८	तयांरि	तयाचि
७	६	जली	जती
७	१३	लोहोक्या याहि.	लोहोक्या याहि
७	१५	राज्यात	राज्यान
८	१२	टाक्ल्या न आपले	टाक्ल्या व आपले
८	१२	काय	काये
८	२०	लाहेके	लोहेके:
९	९	उभयवशि	उभयवंशि
१०	१०	आचार्य-संयुक्त— पंच ब्राह्मण-संयुक्त	आचार्य-संयुक्त पंच-ब्राह्मण-संयुक्त
११	१२	शूरी	चूरी
१२	२०	राय नागरस्थाने	राया नागरस्थाने
१२	२६	आपले हितार्थि	आपले हितार्थि
१२	२६	उत्तमप्रकारे दिवस	उत्तम प्रकारे दिवसे
१३	७	शत्राचि	रायाचि
१३	८	माने	मानि
१३	९	तत्रास	तयास
१३	२३	तेते	तेथे
१३	२७	मायार पक्षि	मामार पक्षि

ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२९	शास्त्रविद्या	शास्त्रविद्या
३	निश्चये करीन	निश्चये करोन
१२	मन्य	अन्य
१९	दवा	दचा
२०	येसाण्यास	येसाब्यास
२२	समई घेवोन	समई दर्शन घेवोन
९	सर्वेपणे	सर्वेपणे
१७	हढाव	हटाव
११	बीतपसील	बीतपसील
१८	नाहीं	नाहीं.
१६	प्रतापगडाने	प्रतापगडास
११	निवाद	निर्वाद
१४	शहाजीचा लेक	शहाजीचा लेक.
३	पोटां	पोटांत
१६	जंबुरे	जंबरे
११	जंजिरेकरी चोभाट	जंजिरेकरी याचा चोभाट
१८	दाहोदलांत	दोहो दलांत
७	लिंगोजी केशव सदाशिव आप्पाजी	लिंगोजी केशव व सदाशिव आप्पाजी
२१	चालू	चालून
१	राणेभरी	राणभरी
१७	भक्षू	भक्षून
१५	बाहेन	बाहेर-
२	हो होईल	होईल
१०	होऊन	होऊत
२१	भाऊसाहेब इनाम	भाऊसाहेब यास इनाम
१	भाचावली	भांचावली

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९५	१३	लोकून	लोकून
९६	१७	या कालिंदी-तीरी	या प्रति कालिंदी-तीरी
९६	५	कृपेने	कृपेचे
९६	१५	नारा पुरंदरे	नाना पुरंदरे
९६	२४	संदेश	संदेह
९६	२७	करवा	करवावा
१०१	२१	त्याची	त्यांची
१०५	१	समुद्र	समुद्र
१०५	१४	अत्यदुत	अत्यदभुत
१०७	४	श्रीविष्णूचीसु वर्णमय	श्रीविष्णूची सुवर्णमय
१०७	१४	वरिवात्न केली	परिधान केली.
१०९	१६	खास-	खास
१११	२२	तेबहाल	ते बहाल
११२	२६	राजमुरा	रोजमुरा
११२	२७	काढी व हालावी	काढी न हालावी
११३	७	जाबा	जावा
११३	८	ठिकड	ठिकडे
१३२	१९	सा	सा
१३३	९	सा	सा
१३५	१४	ज्यास इस्तमेल	ज्यास पुढे इस्तमेल
१३५	१९	तितक्यांत	तितक्यांस
१३७	२१	हुद्दे हुद्दे	हुद्दे
१४०	२०	झाले	आले
१४४	९	लोक लोक	लोक
१४४	१३	जाण्यांची	जाण्याची

